

Antroport Könyvek

A.Gergely András

Szenegambok és nőpolitikák
Politikai antropológiák és Afrika-reflexiók

MAKAT – Antroport
Budapest 2015

Antroport Könyvek 12.

Sorozatszerkesztő
A.Gergely András

Szerkesztő-főmunkatársak
Szász Antónia
Lakatos Dóra

Meghívott szerkesztő-lektor
Varga Andrea

A címlapon Ellinidha (Amsterdam) festménye

ISBN 978-615-80003-9-0
ISSN 2416-0121

E kiadvány megjelenését az ELTE TÁTK Kulturális Antropológia Tanszéke
és a Magyar Kulturális Antropológiai Társaság Etnoregionális és Antropológiai kutatócsoportja
támogatta.
ELTE TÁTK – MAKAT

Antroport – MAKAT
Budapest 2015

Háttérvázlat a politika-fogalom egyik lehetséges szemléleti alkalmazásához

/Vitaanyag egy (politikai) antropológiai kutatómódszertanhoz/

Mottó: „A világban akkor lesz béke,
amikor a hatalom szeretetét
felváltja a szeretet hatalma”
/Jimi Hendrix/

Felhang

A Politikatudományi Szemle 2014/2. száma vezető írásként közli Kiss Balázs, Szabó Gabriella és Antal Anna írását.¹ Ebben mint „Politikai antropológia” fejezetcímmel publikált mozgalom- és rítuselemzésben megfogalmazódik (Randall Collins nyomán) az összetartozás, azonosulás és interakciós együttlét-helyzet, melyre főkomponensekként utalnak a Szerzők, kiemelve az együttlét és összehangolódás aspektusait. Az írás érdemi elemzésére-vitatására egy másik írásban térnék ki, itt pusztán egy kontrasztot világítanék meg a magam írása előhangjaként. Jelesül azt, hogy a fizikai (és virtuális) együttlét mint érzelmi-morális következmény vagy feltétel kiválóan szolgálja a Politikai Viselkedés Osztály újabb időkben /leginkább Kiss Balázs jóvoltából/ a politikai cselekvések vezérfonalaként megnevezhető érzelmek, motivációk és „feltöltődések” fontosságának belátását, mégis, alábbi soraimban több figyelmet szentelek a részvétel talán nem tisztán „strukturalista”, de a politikai antropológia gondolkodási konvencióit /másképp/ követő nézőpontnak. Csoportvitáink egyik első és hangsúlyos kérdése rendszerint a vitára kerülő anyag „státusa”, részben célja és ennek megfeleltetett strukturáltsága, s erről mindjárt a bevezető előtt rövid vallomásban-minősítésben csupán annyit mondanék, hogy a szöveg majdan megjelenést szolgálna-célozna szerzői oldalon, viszont mind terjedelme, mind mellérendelő tagoltsága többeket indokoltan el fog vezetni a hamari minősítésig: ez és ebben a formában nem szaktanulmány, legföllebb szakjellegű esszé, maga-vállalta módon nem definiált határokkal. Ezt annyiban pontosítanám előzetesen is, hogy e szöveg mindenekelőtt afféle „hattyúdal”, „nekrológ”,² nehezen fogyasztható publicisztikai szerkesztmény, s nem osztályunk hangadó szaktanulmányai közé könnyedén beilleszthető vitaanyag. Ezért részint elnézést is kérek, részint mentegetőzés helyett inkább a szöveg végére illesztett kiútkeresés esélyeivel próbálom „jóvá tenni” szövegem megterhelő hömpölygéseit által elkedvetlenített Kollégáimat.

Az alkalmazható szemléletmódról – bevezetőként

Írásomban a társadalomkutatás két ágazatát, a politikatudományi és az etnikai-antropológiai vizsgálódások néhány irányzatát próbálom egymáshoz közelíteni, abban a reményben, hogy a hazai politikatudomány gazdagodhat a politikai antropológia eszköztárával és kutatási szempontjaival, ezzel pedig segíthet abban a szemléletváltozásban, mely „a” politika fogalmát elvont derivátumként nem

¹ Kiss Balázs – Szabó Gabriella – Antal Anna 2014 Politikai nagygyűlések mint interakciós rituálék. *Politikatudományi Szemle*, 2:7-29.

² Csupán félnyilvános adalék talán, de minapában írtam alá időszerű nyugdíjazásomat megállapodásban rögzítő „elbocsátó szép üzenetemet”, s ennek tükrében talán a „nekrológ”.

alkalmazza, helyette viszont árnyalt és lokális érintettségben elgondolt, konkrét társadalmak politikáinak megismeréséhez törekszik közelebb jutni. Terjedelmi okokból nem törekedhetek tematikai teljességre, márcsak a szemügyre vett témakörök sokfelé ágazása, tudományos elemzéstörténete és változó reprezentálódása miatt sem. A hazai és nemzetközi védelmi kutatások, stratégiai vagy „műveleti” területekre vonatkoztatott megismerési technikák vélhetően szembe kell nézzenek a megismeréstudományok tradicionális eszköztárával, s közben rákényszerülnek a legmodernebb információs eszköztár használatára is. E két szféra, a tudás, belátás, megértés és megismerés konkrét dimenziói között helyezkedhet el olyasfajta politikai milió kutatása, elemző értékelése vagy értelmezési tartománya, mely kellőképpen konkrét, viszont általános tanulságokat is rejtő társadalomismereti alapon nyugszik. A politikatudomány és a politikai antropológia történeti viszonya, határterületeik, a tradíciók, a társadalmi és politikai konfliktusok, a visszacsatolási mechanizmusok, a törzsi hatalmi viszonyok, a vérségi-származási rendszer, a territorialitás, az evolúciós trendek és a strukturális viszonyok – mindezek együttes vizsgálata indokolt lenne, de kiadós analízisük több évtizedes kutatói életművet igényelne.

E rövid fölvezetésben a politikatudományi szemléletmód tágítását szeretném szorgalmazni, olyan kutatóként, aki nem tisztán elméleti aspektusokat vesz figyelembe, hanem a kutatott közösségekben hosszabb-rövidebb időt eltöltve von le következtetéseket az empirikus tapasztalatokból, terepmunkán szerzi közvetlen ismereteit, s ezeket gyakorta konfrontálja, szembesíti az elméleti írásokkal és a történeti tapasztalatokkal. Politikatudományi téren a lokalitások és az etnikus problematikák irányából közelítek a politikai antropológiához, főként a politikai kultúra, a szerepviselkedések, a tradíciók, a mentalitások és a strukturális szerveződések témakörében, s ezt próbálom elhelyezni a politikai antropológia feltáró rendszerében úgy, hogy egyúttal annak beláttatására is törekszem, mi módon és miért lehet alkalmasabb a társadalmi világ nem pusztá konstrukciójával, hanem tényleges életvilágával megismerkedni. Teszem ezt elsősorban azért, mert a politikai tudományok lassan túl elvonttá váló, mintegy kiüresedő konstrukcióiból (pártrendszerek, hatékony irányítás, bizalom-alapú kormányzati legitimáció, szervezeti stratégiák, stb.) rendszerint éppen az a valódi életvilág hiányzik, melynek megismerésében viszont már sem a demográfia, sem a szociálpolitika, sem a makroszociológia, sem a tömeglélektani kutatások nem maradhatnak kompetensek.

Jól tudom, hogy nem vagyok úttörő ezen a téren, s azt is, hogy ez a törekvés már eleve több kérdést foglal magába, mindenekelőtt a történeti szemléletmódot és a kultúrafelfogást illetően, s ezért bevezetesként rögtön a politikatudomány valamiféle „kitágított”, „antropologizált” felfogását fogom vázolni, amely semmiképp sem tükrözi pályatársaim többségének érdeklődésirányát. Dolgozatom tehát kísérlet arra, össze lehet-e egyeztetni e két, olykor egymásból épülő (és más társadalomtudományi ágazatokból közösen merítő) fiatal diszciplínát ama cél érdekében, hogy gazdagíthassák egymást, sőt alkalmazásukkal a viselkedéstudományi gyakorlati kutatást, empirikus tapasztalatot is áthassák..

A részletekbe merülés előtt még egy vallomással tartozom. Egy franciaországi terepszemlén és az ott gyűjtött antropológiai és történeti anyag alapján merült föl bennem a kérdés: nem tulságosan intézménycentrikus-e a mi politikatudományunk, s nem arról van-e szó minálunk, hogy (a jól ismert harminc évnyi lemaradással) küzdünk egy institucionális szemlélettel, miközben a kortárs nyugati elemzések – mind a politikatudományiak, mind a historikusak, mind a szociológiaiak és az antropológiaiak – régesrég túl vannak azon a szinten, amelyen (iskoláktól és tudományos stratégiáktól függetlenül) csupán a makro-szintű és a nagyszabású

adatbázissal okadatolt kutatások számítanak tudományosaknak. A franciák például tekintélyes mennyiségű helyi kutatási anyagot használnak, a bibliográfiák nem arról szólnak: lám, mennyi mindent olvastam, s főként a legnagyobb neveket...!, hanem épp ellenkezőleg: micsoda végtelen lehetőséget rejt magában a sosem sejtett összefüggések fölfedezése, a sosem ismert helyszínek és tények újrendezése és átértelmezése – épp a helyi kutatások, apró feltárások alapján, analógiás következtetések, releváns tények, apró jelekből kiolvasható stratégiák értelmezésével.

Úgy gondolom, ha a történészeknek volt bátorsága fölfedezni, hogy mondjuk egy hagyatéki leltár mi mindenről árulkodik (Benda Gyula, Tóth Zoltán, Gyáni Gábor munkáira gondolok itt), ha a kultúrtörténészek nemzetközi sikerrel ássák ki családi, munkahelyi, települési levéltárak mélyéről a *mikrotörténelem* fantasztikusan izgalmas dokumentumait (Ariés, Dalton, Foucault, Burke, Élias, Hanák Péter, Benda Gyula, Fejős Zoltán – hadd ne folytassam) –, akkor ugyanezt megtehetnék a politikatudósok is. Persze nem teszik, mert a hazai szaktudomány nemcsak végtelen számú tematikus ágazatra bomlott (kormányzástan elemzői, helyi politika kutatói, hatékony közigazgatás tanácsadói, civil törekvések kutatói, euro-politikai stratégiák kidolgozói, ágazati politikák szakértői, stb.), hanem eltűnt a figyelem a társterületek, párhuzamos kutatások, tapasztalati „áthallások” köréből is, továbbá minálunk a „vidéki” kutatásoknak, feltárásoknak és publikációknak nincs tisztes presztízse, ezeket ismerni sem dicsőség, s értelme is alig van, ha a politológia akadémizmusa rendszerint makrodimenziókban fogalmazza meg tudásanyagát. De épp ez ellen szólok, amikor „átvezető” lehetőségként a politikai antropológiát használok föl egy újfajta tudásirány, szemléletmód kialakulásának sugallmazásával.

Politológia és/vagy antropológia

A modern antropológiai kutatások jelentős többsége a *kultúrát mint folyamatot* határozza meg, amelyben az emberek állandóan feldolgozzák, újraélik és rutinszerűvé vagy konfliktusossá változtatják mindennapi létük diskurzusait, a szomszédsági viszonyokat és a barátságokat, a rokonsági rendszert és a megélhetés gondjait, a kötődés- vagy függésrendszereket, a hiteket és világképeket, túlélési stratégiákat és adaptációs módokat is. A kultúra mint folyamat és állapot megismerése eleve a „tények” és „interpretációk” kettős világába vezet, konstans és egyszersmind változékony szférába, melyek között anyagi és szimbolikus dolgok teremtenek kapcsolatokat, ezek generálnak vitákat, ugyancsak ezek formálnak vagy segítenek életre jelképes vagy valódi közösségeket, identitásokat, s előidézik annak szükségességét, hogy diskurzust folytassanak közös birtokukról, észleleteikről, stratégiáikról, céljaikról, értékeikről, érdekeikről. Érdemes itt a nemzetfogalomra, a kisebbségiségre, a békeszolgálatra, a társadalmi ellenállás különféle módjaira, vagy akár a rabszolgaságra, szomszédságpolitikára, partnerségre, kooperációra és ellenségességekre gondolni, máris igazolhatónak tetszik az anyagi és a szimbolikus értékek közötti viszony, ezek képviselőinek érdekellentéte, konfliktusa, harca vagy kiegyezése is akár.

Ugyanez a keret szolgál eszközüül az emberi közösségek számára, amikor a politika világáról van szó, kiegészítve azzal a tágabb környezettel-közeggel, amely „a politika” terét, szereplőinek stratégiáit, erőfölényét vagy alárendeltségét jelenti. Tények és tettek, hatások és befolyások, körülmények és kényszerek lépnek be tehát minden társadalmi közösség terébe és a közösségek közös terébe éppúgy. Hatalom, befolyás, erőszak, elnyomás, kihívások és válaszok tagolják a szimbolikus teret, függések és kötődések, kényszerítések és ellenállások osztják meg a társadalmak tagjait,

csoportjait. Ahol politika van, ott erők feszülnek egymásnak, ott rendet szab, aki erősebb, fölébe kerül az alávetetteknek. Ezek pedig elszenvedik a politika nyomását. S ahol egy társadalom egyáltalán egzisztál, ott mindig van, aki uralkodik, aki ezt elviseli, tehát mindig van, aki politikát alakít, s olyan is, aki ezt megszenvedi. Sőt, ellenkezőleg is: ahol van, aki elszenvedi, ott lesz, aki már nem bírja tovább, aki fölkel az elnyomás ellen, aki partnerséget talál a többi elnyomottal és ellenbeszédbe fog, cselekvési utakat kezd keresni és kifejezni próbálja majd türelmetlenségét. S van talán olyan is (nem kevés), kinek mindezek nem „megoldások”, hanem elodázások, s többnyire géppisztoly markolása közben „oldja meg” a kihívások elrendezését. /Utóbbiak egy adott köréről szól e magánmonológ második fele, szenegamboktól a nőpolitikáig vezető narratívák mentén.../.

Hatalom, befolyás, a lét valóságos és szimbolikus korlátozása a témája a politikai antropológiának is, nemcsak a politológiának. Ahol hatalom van, ott erőforrások elosztása és hierarchiák kialakítása zajlik. A politikát az erőhatások sikere, kiegyezése és konfliktusa, eszközök és eszmék egymásnak feszülése teszi közös társadalmi tulajdonná, s az ebből származó tapasztalatot közösen birtokló emberek teszik vizsgálhatóvá. A tapasztalat történetileg folytonos, átörökölt, mint a kultúra egyéb alakzatai, s megfejtése éppoly fáradságos és megértő búvázkodást igényel, mint amazé. Nézzünk egy példát, miről is szól, hogyan vall egy szimpla történet arról, ami egyszerűen „csak kultúra” volt a maga idejében és miliójában, s mai jelentése mégis sokkal áttételesebb, ha antropológiai és politikai aspektusait vizsgáljuk.

Egy XVII. századi boszorkánytörténet – egyetlen csupán a korszak ezernyi hasonló történetéből – fölkelte egy antropológiai érdeklődésű agrártörténész figyelmét, aki nem pusztán a hétköznapi kultúra és a társadalmi erőviszonyok triviális tapasztalatait „olvassa ki” a fennmaradt korabeli iratokból, hanem azt a mögöttes jelentést is, ami már a politika terrénuma. David Warren Sebean egy württembergi falusi közösség nyugalmát megzavaró tizenhárom éves kislány pszichés konfliktusát írja le „Az egység szent köteléke” c. elemzésében /Sebean 1988/, amelyben kontextuális vizsgálatnak veti alá az akkoriban mindennapos eseménysort, s kideríti, hogy a hatalom, a befolyás gyakorlása, egy saját közösség kultúrája ellen indított támadás árulkodik a korszak egyik hangadó ideológiai mechanizmusáról. A boszorkányüldözés, mint a társadalmi periféria elnyomásának eszköze, a koholt vádak alapján megvalósított bűnbakképzés eseménysora ebben a történetben arról is szól: miként zajlik egy kommunikációs folyamat modellálása, miként lehet korlátozni a társadalmi aktusokat és diskurzusokat, hogyan viseli el a kialakított hierarchiákat a közösségi kultúrát közösen birtokló emberek egy csoportja, milyen metaforikus nyelvi struktúra jellemzi a korabeli társadalmi viszonyokat, milyen nemek közötti szereptudat, funkció-megosztás, önérvényesítéshez való jog, hátrányos helyzetet kompenzálni képes alternatívák stb. találhatók meg ugyanabban a helyi világban és ugyanabban az évezredben/évszázadban/évtizedben is. Számunkra ezúttal azonban nemcsak másodlagos jelentésében érdekes ez a történet. Sebean a közösen átélt társadalmi szituációk kölcsönhatásaiból merít ösztönzést ahhoz, hogy türelmes kutatóként „újrajátszhasson” egy szituációt, „amelyből újabb és újabb tanulságok vonhatók le”. Most mi Sebean dolgozatát használjuk arra, hogy „továbbolvassuk” – mi minden egyébről szól a szerző, immáron most már a politikai antropológia kontextusában értelmezve írását, anélkül, hogy ez vállalt célja lenne.

A) Elsőként arról /is/ szól, hogy a politika nem csupán a diplomácia vagy a hódítások és felkelések története lehet, hanem sokféle *uralmi befolyás és uralommal szembeni attitűd* is, lett légyen az egy kislányé, egy közösségé, egy egyházé, egy politikai hatalomé, egy rokoné vagy egy értéktételezése (szimbólumé, szentségé, hűségé, kötelessége, megfeleléskényszeré) akár.

B) Azután tudósít arról, hogy (a televíziózás és az informatika 1950–60-as évekbeli világméretű terjedésének nyomán) új kutatási tematika, elemző szempont jelent meg a társadalomkutatásban: a hatás, a befolyásolás, a manipuláció új eszköztára és esélyei kapcsán került sor a *diskurzusok* filozófiai, kommunikációs és szociológiai elemzésére, s nem utolsósorban politikai eszközjellegük (mint a negyedik vagy ötödik hatalmi ág) fontosságának megértésére. Elég, ha itt a társadalmi nyilvánosság fogalomtörténetére, Habermasra, Foucaultra vagy a népi kultúra Bahtyin-i, Élias-i értelmezésére utalok, máris könnyebben átlátható, miként kapott friss ösztönzést az antropológia a kortárs folyamatokat elemző szociológiai kutatásoktól és a régmúlt eseményeket újrafaggató társadalomtörténeti bűvárlatoktól. Az antropológia mint mindenkori *jelenkorkutatási* ágazat amúgy is nehézkesen „megy vissza” az időben... – de mert megértő módszertanához az időbeliség és térbeliség, továbbá a saját, kutatói kultúra zárójelbe tétele is hozzátartozik, s idegen környezetben is azt törekszik elsajátítani, ami a helyi kultúra részesei számára érdemi kérdés, válasz, szempont és kifejezés mód, vagyis kultúrájának komplexitását hordozó tünemény. Ezért nemcsak az idegen kultúrák vizsgálatakor követheti a temporális jelenségeket, hanem a jelenben is, továbbá az időben is: a múltból vett lenyomat, a jelenben fenntartott konvenció értékelésekor vissza kell helyezkedni az akkori létbe, s az akkori társadalmi tudást kell használni az akkori viszonyok megértéséhez, nem pedig a mai, sokkal későbbit, egyszerűsítőt, osztályozót, felülbírált, stb.

C) Azután árulkodik ez a boszorkányhistoria arról is, hogy a nagy történeti trendek, a makrofolyamatok, a „világméretű” békék és háborúk, világgazdasági összefüggések megnevezése szinte „kihívta” a *mikrotörténetek* elemzését, az elemi társadalmi dimenziók koncentrált megfigyelését – ezt az igényt és a hozzá szükséges megközelítési módot nevezi Clifford Geertz a „sűrű leírás” eszközével föltárható jelenségnek. Ha elbeszélhetők Nagy Történetek az események lényegeként, akkor ugyanazon szándékkal elbeszélhetők Kis Történetek is, melyek a folyamat részesei számára ugyanakkor mégis komoly fontossággal bírtak, hiába tetszenek ma már kisszerűnek, érdektelennek, jelentéktelennek. Egy nagy háború is kis ütközetekből áll, egy uralkodóház is kis alkukból lesz esetleg naggyá, egy világégés is más és más minden falu vagy lakos számára, stb. Mondhatnánk: a modern makro-analízist a posztmodern mikro-analízis követte, s e méretváltás igénye olykor már megjelent a politikatudományi elemzésekben a nyolcvanas évek elején nemcsak Nyugaton, de Magyarországon is. Szintúgy lejátszódott e paradigmaváltás az antropológiában: a rendszerek analízise felől a mikrotények felé fordulás vált jellemzővé, ráadásul az antropológiai szemlélet mint eszköz, mint módszer is átkerült számos diszciplína anyagába, módszertárába, s kialakultak az alkalmazott antropológiák, s maga „az antropológia” is ágazatokra, témakörökre, kutatási módokra, iskolákra, irányzatokra, hagyományokra és újításokra tagolódott.

D) A boszorkánytörténet más kontextusú értelmezése nemcsak arról bizonykodik, hogy a nagy rendszerek és állandósult nagy struktúrák helyett /vagy mellett/ a mikrotények vizsgálata vált fontossá, a lokális jelenségek megértése vált időszerűvé, vagy legalább pontosító értékűvé, hanem arról is, hogy a *változó élettények*, a mozgások, az átalakulások lettek korszakos kérdésekké. A néprajzi kutatások, melyek ugyanígy eltérő népek eltérő vagy hasonló életmód-elemeinek leírására vállalkoztak, sokkal következetesebben törekedtek (s mindmáig törekszenek) a kontinuitások, mintázatok megrajzolására, keresésére és az értékörzésre, hagyománykövetésre fókuszáló kutatásban lelik meg céljukat. Az antropológiai tudáshorizonton a hetvenes-nyolcvanas évektől bekövetkező nézőpontváltás éppen azt kérdőjelezte meg, érdemes-e a változó világban a régi

világok maradványait keresni, s nem érdekesebb-e a történeti összehasonlítást a történészekre hagyni, a mindenkor jelent megragadni változási fázisában, hogy az majd holnap már összehasonlítható, holnapután már történeti lehessen... – vagyis a változást nem mint kiküszöbölendőt, hanem a létező világok természetes tartozékát kellene megbecsülni és nyomon követni. A politikum kutatásában is a nagy rendszerek (államok, birodalmak, szövetségek, pártok, pártrendszerek, tömeghatások, stb.) követése mellett a szervezetek kultúrájának, az érdekek rejtettségének, a szimbólumok hatásainak, a normatív jognak és alkalmazásának, a partnerségek fontosságának, a szövetségek keresésének, a kölcsönhatások elemzésének ideje következett el. Időközben ugyanis a 2. világháborút követően nemzetközi politikában nemcsak véget ért egy korszak (a háborús vereségek és szövetségek sorsáé, az újrafelosztásé, a hatalmi központok újrarajzolódásáé, a hidegháborúé, a kölcsönös függéseké, a harmadik világ nemzeti vagy nemzetiségi felszabadító küzdelmeié és a nagyhatalmi terjeszkedésé), de egyúttal föl is borult a megszokott egyensúly-állapot, s „minden egész széttörött”, a bizonytalanságok és folytonos változások is hozzátalakodtak a világismerethez. Ebben a tudománytörténeti korszakban vált közkinccsé Gurevics új tér- és időszemléletet bemutató munkája, Braudel Mediterránium-elemzése, Bahtyin Rabelais-kutatása, Kuhn tudományos-forradalom-elmélete, a nyilvánosság, a család, a csoportelméletek, a centrum-periféria analízisek, a marginális rétegek elmélete, a rétegszociológiák megújulása, a politikai hatalomelméletek és osztályelméletek aktuális vitái, stb., egyszóval számtalan olyan új megközelítés lett közismertté, ami szükségképpen hatott mind a politológusokra, mind az antropológusokra abban a tekintetben, hogy a minden jelenséget elválasztó, klasszifikáló, csoportosítási kényszerekkel élő társadalomismeret helyett a relativizáló, a kölcsönhatásokra érzékeny, a változásokat lényegi elemnek tekintő felfogásmód legitim volta erősödött meg (ha el nem is uralkodhatott mindenütt).

E) S mindezek mellett a hegemon felfogásra épülő kelet-európai társadalomtudomány is nyitni kész lett, a régi jelenségekben is megkerestemegtalálta és analógiás módon megnevezte az új rendszerek előzményeit, alapjait, okait, s valamely céloksági szemlélettel föltételezni kezdte a működésmódok rendszerét: egy régi és helyi történés, melynek hatása messzebbre hullámozott, nem volt már kisebb jelentőségű a kutatók szemében, mint egy kortárs jelenség, melynek leírásához amúgy is elsőbb az előzményeket, okokat, eredőket kellett megnevezni, hogy mai következményeit is megértsük. A férfi vagy női szerepek kutatása, az életmód-felfogásokban rejtőzködő életminőségek összehasonlító elemzése, az érdekek kifejezettségének és intézményeinek, vagy rejtettségének és intézmény-hiányának komplex jelensége már nem volt leírható anélkül, hogy a konkrét tünetény mögötti, vagy a benne mélyen rejlő lényegi változásokat mellőzhette volna a megjelenítés. A kelet-európai rendszerváltások előtti totalitárius rendszerek időszakos gyengülése éppúgy politológiai elemzés tárgyává lehetett, mint a polgári demokráciák kormányozhatatlansága; az új társadalmi mozgalmak térnyerése, a nagy kultúrák közötti konfliktusok világméretű problematikákká erősödése vált jellemzővé, s emiatt lett fontos megnevezésük is az utóbbi másfél-két évtizedben. Ezekben szintúgy nem csupán a filozófiai alap, a világnézeti érdekszövetség, a legitim vagy alternatív kormányzási stratégiák belátása maradt a tudományos elemzés számára kínálkozó problematika, hanem például az új mozgalmak résztvevői körét, összhatásán, hálózatosodási módjain túli változatokat megnevezni próbáló tudományos szemléletmódok között megerősödött az a belátás, hogy ugyan a mozgalom figyelemre méltó jelenség mindenhol, hanem maga a mozgás, a változás és a változtatás

viszonya, s a változást előidéző aktorok személyes, de tömeges érdekeltisége is épp oly fontos tartozéka az alternativitásnak.

F) Végül csupán utalnék boszorkányos történet mögött rejtőző *etnikai problematikára*, amely a közelmúlt években a világ szinte valamennyi országában és földrészén társadalmi katasztrófák, polgárháborúk vagy nyílt etnikai konfliktusok égető kérdéseit hozta felszínre, amely tényt a társadalom- és a politikatudományoknak nem lehet immár tovább kerülgetnie, s könnyed gesztussal az elnagyolt tudományos válaszokat elfogadnia sem elegáns immár... – egyszerűen azért, mert nem naprakész, nem művés és nem is reflexív az a felfogás, mely önként kizár mérvadó vagy sorsdöntő hatásokat.

Mindezek tehát egyetlen boszorkánytörténet-elemzésben és szerzői-kutatói attitűdben latensen meglévő tartalmak – azoknak is csupán elnagyolt változatai, bizonyos dimenziók kiemelésével. Amikor a politikai antropológia tárgyát, módszereit, kutatóit és tapasztalati anyagát földidezzük, mindig érdemes elmerengeni azon, hogy még hány és hány réteget, megfeythető jelentését nem sikerült fölfedeznünk egy ilyen vagy más történetnek, eseménynek, folyamatnak, tényszerű leírásnak vagy elbeszélt történésnek (kezdve az államférfiak emlékirataitól a káptalani levéltárakig, vagy a titkosszolgálati megfigyelések dokumentációjától a szimbolikus kommunikáció – film, versek, falfirkák, tiltakozó mozgalmak céljai, jelképek, manipulációk, intézmények és divatok, stb. – hatásainak belátásáig). A politikai antropológia úppúgy önkritikusan kellene törekedjen más diszciplínák megértése és módszereik felhasználása felé, ahogyan fontos lenne megkockáztatnia, hogy a tudományosan földolgozottnak hitt vagy köztudottnak tartott társadalmi tények „másként-olvasásával” a megértés új dimenzióit kínálhassa föl e partner-diszciplínák kutatóinak. De mindezt nem csupán magamagában vagy önmagáért, hanem hasonló kölcsönösségre készítve más tudásterületek kutatóit is. Így kerülhet bele – bármily érdektelennek vagy mellékesnek ítélné – a kortárs belátásokba a hagyományok szerepe, a hatalomról való gondolkodás eltérő tradícióinak együttes jelenléte vagy kölcsönhatása, egy mellékes körülmény vagy egy idegenként fölsejlő változó jelentősége – nem utolsósorban trendek, folyamatok, terek és idők működésmódja is.

Pontosan ilyen típusú kontextuális összefüggések okán és a politikai antropológia más diszciplínáktól meghatározottsága miatt lenne fontos, hogy a politikatudomány nyitott legyen fölhasználni a politikai antropológia ugyancsak interdiszciplináris /illetve pluridiszciplináris/ szemléletmódját, vagyis az etnológia, a szociológia, a társadalomtörténet, a tértudományok, a szociálpszichológia és a kulturális antropológia olyan határterületi tudáskicsét, amelyek ez összekapcsolás révén kapnak esetleg új jelentést.

Persze, mielőtt hosszas kitérőket tennék a politikai antropológia történetében és kutatási területein, magát a tudományágat kellene meghatározni. Erről többféle vélekedés közismert, nemkülönben arról, miképp van viszonya, kapcsolata, szemléleti párhuzama a politikatudománnyal, a jogfilozófia alapjaival, az alkotmányossággal vagy a törvényhozás európai mintázataival. A saját nézőpontom szerint itt speciálisan olyan eszköztárról és gondolkodásmódról van szó, amely egyként vizsgálja az ember társadalomtörténeti helyét, szerepválasztásait és -módosulásait, alárendeltségét és uralkodását, valamint a politika terét, s azon belül törekszik empirikus és leíró módon közelebb jutni az emberi és társas viselkedés motívumaihoz. Látszólag a két értelmezési tartomány nem eshet egybe, hiszen a politika a köztudatban a mai, a hétköznapi hatalomgyakorlás tényeiből áll össze, az antropológia pedig legáltalánosabb értelmezésben a primitív, törzsi vagy archaikus társadalmak és kultúrák jelenségeinek megfigyelésére szánta el magát. Mégis, van köztük

kapcsolódási pont: a politika úgy is fölfogható, mint a mindennapok történelme – hiszen ami ma történik, az öt vagy ötven esztendő múlva a történelem része már –, az antropológia pedig korántsem csupán valami ősi, távoli, letűnt időben leli meg tárgyát, hanem legalább annyira a jelenben, s vizsgált témakörei is javarészt részei maradnak a jövőbeli történelemnek, az élő múltnak és e múlt politikai, állami, társadalmi kondícióinak. Az idő-tényező, a jelennel összefüggő folyamatok, és a történelem térben lezajló történései pedig sosem függetleníthetők konkrét társadalmak, egzisztáló közösségek és egyének lététől, tudatától, értékeitől, szokásaitól, kapcsolattrendjétől, stb.

A politikai antropológia természetesen az antropológia, a „társadalmi antropológia” (vagy szociálandropológia) egyik ágazata, az egyik szakantropológia a sok közül, amely egy specifikus történelmet, annak intézményeit testesíti meg. De egyúttal eszköztár is a társadalom politikai dimenzióinak megismeréséhez, értékszemlélet is, amely a társadalmak /s korántsem csupán a primitív társadalmak/ politikai és uralmi relációit úgy tekinti, mint az egyetemes emberi kultúra egyik kommunikatív kategóriáját, az ember mint közösségi lény viszonyát a társadalmak történeti eredetű tagoltságához és e tagoltságon belül kialakult erőpozíciókhoz, uralmi eszközökhöz, jelképekhez, tabukhoz, stb. Felfogásom szerint önkorlátozó az a definíciós szándék, amely szerint a politikai antropológia „feladata” a „civilizáción kívüli”, „primitív”, harmadik világbeli vagy „Európán kívüli” társadalmak politikai dimenzióinak tanulmányozása lenne. Viszonylag könnyen bizonyítható, hogy egy napjainkban is elvégezhető politikai antropológiai kutatás, amely etnikai, politikatörténeti, kulturális antropológiai aspektusokat érvényesít egy helyi társadalom empirikus kutatásában, bármily lehetetlennek látszana ez, képes lehet fölmutatni olyan összefüggéseket, amelyek a hagyományos történeti, a klasszikus szociológiai vagy akár a gazdasági antropológiai szempontú vizsgálódások előtt rejtve maradnának. S hasonlóképpen a politikaelmélet, politikai filozófia, politikatörténet vagy politikai kultúra-kutatás irányzatai előtt is.

Gondban vagyok persze „a politika” definíciójával, mert hiszen enélkül mit is lehetne mondani a politikai antropológiáról? Az egyszerűség kedvéért – s mert az ezután következő elemzések úgyszólván a politika világa és speciális érvényesülési módjainak specifikus leltára körül kövöznék majd – a visszajáról kezdem: mi nem tartozik a politikai antropológiához?

A politika meghatározásával nagyjából úgy járnánk, mint a forgalomban lévő közel háromszáz kultúra-meghatározással: a lehetséges definíciók vagy túl általánosak, vagy túl szűkek, vagy egymásból épülnek, vagy egymásnak feszülnek – egyszóval csakis alkalmi munkahipotézisként jók valamire, s amint kiválaszt közülük egyet az ember, rögtön átlátja korlátait s vele együtt egy másik definíció előnyeit is. A kultúráról szólván: kinek a kultúra-fogalmát is lehetne egyetemes érvényűnek tekinteni? Goethe-ét? Vitányi Ivánét? Oscar Lewisét, Hajnal Istvánét, Róheim Gézáét, Leninét, Bahtyinét vagy Melville Herskovitsét? S az antropológiáról szólva kinek a definíciója maradt időt állóbb? Balandier, Cohen, Fortes, Evans-Pritchard, Leach, vagy ki más a „pontosabb”?

Amikor a továbbiakban a politikai antropológia *politikai tartalmáról* beszélek majd, egy általánosabb értelmű fogalmat használok, amely számomra egyszerre jelent valamiféle organizmust, társadalmi szerveződési értelemben vett tömeghatást, intézményesített, szabályozott és jogiasított befolyásolási rendszert, és jelent ugyanakkor nem-intézményes, spontán társadalmi szerveződést is, amely nem /vagy nemcsak/ a hatalomviselők által kialakított és korlátozott makro-térben hat, hanem a lokális térben is (amely nem kicsinyített mása a makrónak), amely nem a hivatásos politikusi szférában működik, hanem a civil társadalom szférájában is, amely minden

látszat ellenére túlélő (survival) természetű, amely a közösségi-, társadalmi-, kulturális-, osztály- és országhatárok fölött is kapcsolathálót alakít ki s azt minden hivatalosság nélkül is működtetni képes. *Társadalmi és uralmi erőhatások, interakciók kerete a politika*, kérdések és kihívások, válaszok és elutasítások, kollektív és perszonális kölcsönhatások terrénuma. Mind a politika természetét, mind a társadalmak elemezhető világát megpróbálták azok struktúrája vagy funkciói szerint leírni. Véleményem szerint sem egyik, sem másik, hanem mindkettő, s ráadásul mozgásban, folytonos változásban lévő. Nincs egyetlen érvényes modell, képlet vagy analízis, amely jogosan állíthatná, hogy másképpen nem lehet elemezni a politika világát, rendszerét és jelentését, csakis így vagy úgy. Nincs „a” politika, s nincs rá egyetlen kizárólagossággal létező definíció (vagy hát ha van is, kételyekkel és relativizálással fogható körül). Mindenütt és mindenkor érdektagolt és értéktelített minden politika, továbbá olyan történetileg gyakran változó társadalmi erőhatások rendszere vagy szövevénye, amelynek nincs valamiféle unikális mezője, s amely nem föltétlenül intézményesült erőgyakorlásban mutatkozik meg, hanem jelen van számtalan kulturális és civilizatorikus *aktusban*, szereplői pedig egyaránt lehetnek egyének, csoportok, osztályok, klánok, nemzetek, országok, nagycsaládok vagy földrészek is.

A szociálanropológia a legbensőségesebb sajátágaiknál megragadott, kicsiny és viszonylag lokalizált embercsoportokkal foglalkozik, azt figyelve, miként szervezik meg önnön létezésüket és miként adnak értelmet az őket körülvevő világnak (ez Clifford Geertz közelítésmódját idézi ide). A társadalmak és a kultúrák állapotáról levont általános következtetések sokszor *deduktív* logikából származó eredmények, amelyek mögöttes értékfelfogása a „szép ami kicsi” szemlélet. Schumacher hetvenes évek végi miliőelmélete (Small is beautiful) révén a (főképp közgazdasági és közigazgatási szemléletmód) nem igazán újráfelfedezte, inkább hangosan kimondta a lokalitások fölértékelésének, egy másik – a korábbival ellentétes – racionalitásnak kényszerű elfogadását, reagálva a lokális kihívások sokféle problematikájára is. A politikai antropológia egyik igazi kiteljesedési terepe ma éppen a társadalmak valóságának e terrénuma, amely kiegészítheti, számos szempontból pontosíthatja ezt a fölfedezést politikai illetve társadalomtörténeti aspektusokkal, amelyek kikerültek a szociológiai gondolkodás mindennapi figyelméből. Ilyen értelemben a politikai antropológia gondolkodástörténeti és politikai szociológiai aspektusú megközelítést tesz lehetővé ama társadalmi tényekről, amelyek csak hiányosan elemezhetőek más, rokon tudományok scientáriumával.

A politikai antropológia inverz megközelítése ugyanakkor segít meghatározni „segédtudományait”, azt az összefüggésrendszert, amelyből egybeépült. A politikai antropológia nem azonos a történettudománnyal vagy a *társadalomtörténeti* analízissel, de mint egyik fő oszlopára, nagymértékben támaszkodik a történeti tudat jelenségeire, az időbeliség jelentésformáira, a folyamatok értelmezésére, a térbeli létezés társadalmi aspektusaira, az identitások megjelenésére, az egyén jelentésének és jelentőségének változásaira a társadalmi téridőben. A politikai antropológia nem *politikatudomány*, de kölcsönösen lehetnek eszközei egymásnak, hiszen mindkettőnek érdeke, hogy mind többet belásson a politikai makrostruktúra alakulásából, a mikro-miliók és a makro-összefüggések viszonyrendszeréből, a társadalmi reprezentációk mikéntjéből, a társadalmak makroegységeinek arányára és kontextuális kapcsolatrendszerére vonatkozó tényekből, a lokalitás és a centrális szféra dimenzióiból, stb. A politikai antropológia nem az *etnológia* ágazata, bárha annak számos eredményére támaszkodik, eszközrendszerét is alkalmazza, fogalmi kereteit is tudomásul veszi, hiszen a társadalom etnikai-kulturális integrációjára, egységeinek interetnikus dimenzióira vonatkozó tudás, a társadalom etnokulturális

tagoltságának térben és időben lokálisan leírható működésmódja, vagy az evolúciós fejlődés tradicionális és modern elemeinek szinkronitása és konfliktusa (stb.) ugyancsak fontos ismeretkincse a népleírás politikai-szociológiai aspektusainak is.

A politikai antropológia társadalmi erők és etikák, társadalmi funkciók és tradicionális kötöttségek, képzetek és szerepek, fölé- és alárendeltségek, nyomásgyakorlási folyamatok és tradíciók, normák és értékrendek, idők és terek elemzési lehetősége. Gyökerei sok tekintetben azonosak a *szociológiával* is, közelebbi rokonsága pedig egyértelmű a *politikai szociológiával*. Ha van igazán szoros kapcsolat tudomány és mindennapi élet között, a politikai szociológia képes lehet megtestesíteni azt, az antropológia pedig az önmagára reflektáló társadalmi tudat egyik legegyszerűsebb útja lehet emellett. Mindezen túl: a politikai gyakorlat racionális és pozitív (úgy értem távolságtartó, megértő) megítélése sosem értékmentes. Az értékelő szempontok alapja pedig a tradíció, a szokásjog, a nyilvános kommunikáció, a kontinuitás értéktöbblete, ez áll itt szemben érdekekkel, jogokkal, proklamációkkal, sajtónyilvánossággal, parlamentekkel, kormányokkal vagy törzsi-nemzetségi előkelőkkel, stb. Mindezeknek befolyásolása éppoly lehetetlen a hétköznapi emberek számára, mint a tudattalanjukban örökölt készletek, a nyelv, a jelképek, a morál vagy a személyes harmónia-igény önkéntes kontrollja. Mert hát ezek is témái az antropológiai feltárásnak...

A politikai antropológia az antropológusok meghatározásai szerint sem egykönnyen definiálható. Melville Jean Herskovits például úgy véli, hogy a kultúrantropológia a rokon tudományoknál sokkal széleskörűbben érdekelt a társadalomtudományokban, amelyek az emberi tevékenységekkel foglalkoznak, s mert az európai kultúrtörténeti áramlatokon kívül esik vizsgálódásának területe, az antropológus abban különbözik például a gazdaság vagy a politikai tudományok kutatójától, hogy a kultúra bármely egyedi megjelenésére koncentrál, s emellett egy funkcionális rendszert kell megkülönböztetnie, amely a környezetnek megfelelően alakítja át az embert /Herskovits 1982:188/. Ugyanő az empirikus politikai szociológiáról és politológiáról úgy ír, mint szimpla választáskutatásról, amely nélkülözi a történeti szempontokat, s közben kifejti, hogy az USA-ban az antropológia megoszlik etnológiára (amely a kultúra összehasonlító tudománya, szokások és tulajdonságok regisztrálásának módszere) és etnográfira (amely az egyes kultúrák leírását jelenti); Európában pedig az antropológia az alkati típusok (physical type) elemző módszere. Mindezek következtében például egy afrikai bennszülött törzs politikai létesítményeivel, intézményeivel foglalkozó írást az USA-ban nem tekintettek antropológiai munkának – mondja Herskovits. S mert általános értelemben az antropológiát gyakran a szociológiával azonosítják a tudományok rendszerében, vagy pedig a néprajzzal, így a politikai antropológia elsősorban politikai intézmények tanulmányozását jelentené, például kormányzati rendszereket, rokonsági és uralmi hálózatok szerkezetét, csoportoknak saját társadalmukon belüli elrendeződését és egyes egységeit, egyesüléseiket és konfliktusait, stb., azaz: valamely társadalomrajz felülnézeti és belülnézeti képét hordozná.

A politikai antropológia kétségtelenül a politikai dimenziók belátásának ad prioritást mondjuk a gazdaságiakkal vagy a tisztán kulturálisakkal szemben. Evvel mint tudományág akaratan kívül is jóváhagyja a politika létét, ám egyszersmind esélyt talál arra, hogy kiérdemelje a vizsgálódás lehetőségét, a civilizáció folyamatába illeszkedést, az összehasonlító elemzések elvégzését, a társadalmi függésrendek megrajzolásának esélyét, a szociológiai merítésekkel „kieső” szférák természetrajzáinak felmutatását, stb. Ez sem volt így öröktől fogva. Fél évszázaddal ezelőtt például a primitív állapot még ismeretlen politológiai fogalom volt Magyarországon és a világ számottevő részén, (s ha előképeit nézzük, Voltaire,

Rousseau, Hegel vagy Freud is akár) majdan még sokáig. Az utóbbi negyedszázad politikai gondolkodásában, Marx, Morgan, Engels, Tocqueville, Gordon Childe fogalmi hálójában sem mint tradicionális politikai alakulatok léteztek a primitív társadalmak, hanem mint egzotikumok, gazdaságtörténeti kategóriák, az elmaradottság élő példái. Róheim Géza 1931-es könyve *A csurunga népéről* még valami olyasfajta egzotikus, kortárs leírást adott közre, amely a huszadik században érhetett tetten egy sor jelenséget az emberi civilizáció „történelem előtti” állapotáról, amely akkor olyan hatású elemzés volt, ami a mai földönkívüli lényekről szóló megfigyelések titokzatosságával vetekedett. Jung *Az archaikus ember* kapcsán írt impozáns előadásában³ a kauzalitás és a prelogikus gondolkodás olyasfajta mintázatát követte, melynek sokkal inkább a teoretikus hozama volt hangzatosabb, semmint a kutatómódszertani újítás. Az elmúlt hetven évben persze számos nagyvolumenű antropológiai vizsgálat került napvilágra, olyannyira, hogy a kutatók iskolákra oszlottak, „kulturalista”, „strukturálisra”, „funkcionalista”, „empirista” irányzatokra, s szinte külön ágként: a marxistákra.

A „vadság korában” élő népek a marxista társadalomtörténeti kategóriák rendszerében egy sajátos fejlődéstörténeti állapotot tükröznek, s jelenkori esélyeik két feltételtől függenek: egyfelől a rendszerint régóta rájuk nehezedő gyarmatosítás lazulásától (így van ez négyszáz éve, de legintenzívebben az 1950–60-as évek antikolonialista politikáiban sikerre jutott világnézetek körében), másfelől a társadalmi osztályszerveződés lehetőségeitől. A marxista gondolat azonban egészen a hetvenes-nyolcvanas évekig adós maradt azzal az értékszemponttal, amely szerint a társadalmi fejlődés bármely stádiumában leledző társadalom nem kevesebb a civilizációs javakkal esetleg jobban ellátotthoz képest – hanem más... (Noha előadását Jung is épp ezzel zárja...) A másság tolerálásában persze a marxisták voltak a legkevésbé az élmezőnyben, olyannyira, hogy a marxista etnopolitika talán sokkalta erősebb kontraszelekcziót produkált a Szovjetunióban és a kelet-európai országokban, mint a gyarmatok etnocentrikus lázadása (hozzátehető, hogy mind az előbbiben, de különösen az utóbbiban hangsúlyos szerepet kapott a harmadik világ „másodikba emelésének” kísérlete a szovjet zóna közbeavatkozásai során és a gyarmatosítás felszámolását előírányzó fegyverzetpolitika, támogatás- és szomszédságpolitika hatókörében). Annyi bizonyos, miként azt Alain Finkelkraut három évtizeddel ezelőtt keményen fölírta korunk „irányítóinak”: századunk két nagy balvégzete az etnocentrizmus, vagyis a nyugati kultúra elbizakodottsága, ugyanis az a hite, hogy ő testesíti meg a civilizációt, és a totalitarizmus, vagyis a világ egészének egységesített szervezése, amelyet az erre hajlamos politikusok fundáltak ki (*Le Nouvel Observateur*, 1984. IX. 18.). A politika világának és a társadalom szuverénabb világának ilyen szembenállása nyilvánvalóan mindmáig szembeszökőbb a világ (egykori és aktuális) gyarmati térségeiben, de korántsem hihetjük, hogy a pártállamok társadalmi működés-zavarai vagy a polgári demokráciák válságszituációi nem tartalmazzák ugyanazt a hatalmi befolyás versus társadalmi függetlenség ellentmondást, amelyet törzsi méretekben bármely primitív társadalomszervezet megjelenít.

Lehetetlen nem említeni, hogy az elmúlt félszáz esztendő alatt nemcsak a „bolsevik típusú” társadalmak válságáról kaptunk számtalan híradást – amelyek a politikáról való gondolkodás látószögét tágították –, hanem annak a másfél vagy kétszáz formálisan független államnak vagy volt gyarmati területnek fölszabadulásáról is, ahová azután politikai intézményeket exportáltak és gyökereztettek meg, mégpedig olyan távoli érdekek és elvont racionalitások nevében, amelyekhez éppen az ott

³ <http://mek.oszk.hu/02000/02013/html/archaik/>

élőknek nem volt semmi köze, s keresve is alig találhatni józan érvet arra, miért lenne ilyesfajta szükségük ma vagy holnap. A szellemi vagy intézményi téren végbement kolonizáció éppoly nemracionális erőszak terméke – ha nem épp bárdolatlanabb –, mint a kényszerhelyzetekből kitörni próbáló törzsi torzsalkodás nyomán kialakult függésrend volt. Csakhogy: ez utóbbi a világpolitika, a biztonságpolitika, a nemzetközi gazdasági rendszer vagy a civilizáló jóléti totalitarizmus racionalitását volt hivatott megtestesíteni, szemben „holmi” törzsi társadalom szuverenitásával, konfliktusaival, népiértéseivel, migrációs nyomásával. S merthogy az uralmi racionalitás és legitimitás magyarázatra szorul a modern hatalmi terjeszkedés szempontjából is, meg kell említeni, hogy a politikai gondolkodás története elsősorban Európa-centrikus volt, sőt Nyugat-Európa központú és gyökerű, vagyis korántsem meglepő, hogy az „archaikus” társadalmakat vizsgáló antropológusok is csak nagy nehezen, valamiféle korszakos felfedezés eredményeként győzhették le a maguk nyugati primitivizmusát, provinciális aspektusát, elnyomási és szabadságtól-megfosztási stratégiáit, a tradicionalizmussal szembeni morális fennsőbbiségtudatukat, amelynek gyökerei Rousseau, Condorcet, Locke, Hegel, Kant és követőik „felvilágosult racionalizmusát” szívták magukba. A német felvilágosodás „céloksága” (Descola – Lenclud – Severi – Taylor 1993), továbbá a „primitív népek” önérdekű felvilágosodott küzdelme az önrendelkezésért, vagy a választásra nem jogosult népcsoportok etnopolitikai helyzet tudatának kimunkálását célzó akaródzások is mentális és morális konfliktusba kergették nemcsak a felelős tudósokat, megismeréstudományi ágazatokat és kutatókat, hanem ennél mélyebb krízist zúdítottak a politikai tanácsadók, ideológusok, mozgalmárszervezők, helyi politikai szerepvállalók és a későbbi (gyarmati felszabadítás utáni) politikusok java többségére is.

A Max Weber-i tipológiában a *tradicionális* uralom sokoldalúan ellenpontosított a hatalmi szerkezetek egyéb típusai, különösen a legitim uralom tiszta típusai (a racionális, a karizmatikus és a bürokratikus uralom alakzatai) oldaláról. Szemben a weberi árnyalt tipológiával, a köznapis tudatban minden autoritás (tekintély, hatalom, befolyás) az uralom kategóriájába tartozik, illetőleg az uralomfajták közül a tradicionális uralom a közgondolkodás szerint csak „nem-modern”, „elavult” társadalmi-hatalmi szerkezet lehet, „primitív” vagy megsegítésre váró, sajnálatos vagy modernizálandó is egyúttal. Vagyis a *tradíció* mintegy a történelemelőttivel, vagy legalábbis az Európán kívüli elmaradottal azonosított minőség ebben a keretezésben. A köznapis fogalomalkotást ugyanis a civilizációs fejlődés „racionális”, tendenciózus átélése vezérli, vagyis az a gondolkodásmód, amely céltételezett folyamatot lát önnön sorsában kiteljesedni és mások „elmaradottságát” is ehhez a magánjellegű normához méri. E gondolkodásmód ill. politikai magatartás tisztán megmutatkozik az etnikai vagy szociológiai értelmű „másságot” teljesen elutasító, annak minden megnyilatkozását előítéletesen értékelő gesztusokban vagy felfogásmódokban, de akár olyan meta-szintű policy-kban is, amilyen az Egyesült Államok alkotmánya vagy a francia kisebbségjogi szabályozás morális alaptónusa.

Valójában persze a világ népeinek többsége a XX. század második feléig éppen abban a bizonyos tradicionális állapotban létezett, amely mai aspektusból nézve protopolitikai viszonyok közöttinek tűnhet, tehát a *politikai szervezethez méltó* állapotot tükrözött. Főképp azért, mert olyan szerepek, funkciók, korlátok és státusok határolják szinte mindmáig, amelyek napjainkig is csak kvázipolitikai dimenziók kialakulását tették lehetővé, a társadalmi törekvések, érdekek, célok és eszmények politikai reprezentációját pedig igencsak megnehezítették.

A „klasszikus” politikai antropológiának rendszerint éppen ezek az „elmaradott” viszonyok képezik tárgyát, ami tudománytörténetileg is indokoltnak tűnik. Mint ismeretes, az antropológia megjelenése és intézményesülése a szociológiával szemben

történt meg századunk első harmadában. Ezt megelőzően az antropológia csupán mint a szociológia (helyenként meg csak a nemzetközi cserekapcsolatok rendszerének gazdasági logikája, vagy épp mint az emberi élettan) egyik ágazata kapott teret, ekként is csupán mint valamiféle speciális témakör kutatására alkalmas eszköz, s bizonyos típusú társadalmak elemzésére használható módszer: a „primitív” rokonsági rendszer leírása volt a tudományok rendszerében kivívott feladata. Egyúttal megerősödött helye a filozófiával és az egyetemes gondolkodás történeti elemzésével szemben, elsősorban a teoretikus szinten. A mindennapi politikai viszonyok terén ugyanis mind a szociológiai, mind pedig a *politikai antropológiai kutatások* alapvetően két fő kérdéskör mentén indultak, illetőleg politikai jelentőségüket két időtartományban kapták meg: az 1920–1940-es években a *gyarmati politika szolgálata* volt feladatuk, majd 1950 és nagyjából 1970 között a gazdasági és fejlődési *függetlenségért folyó harc* figyelemmel kísérése. Korántsem véletlen tehát, hogy a történelmi és politikai körülmények átrendezésében érdekelt gyarmati politika később már egyáltalán nem vette jónéven az ideológiai gyarmatosítás ellen legalább az empirikus tények megfogalmazását vállaló, s ezzel a vizsgált közeget is öntudatosító kutatásokat, még kevésbé az olykor kifejezetten etnocentrikus vagy az etnikai szférát pártoló tudományágat. Ám hogy az antropológia keretén belül önálló diszciplína rangjára törekvő politikai antropológia mégis teret nyert a tudományok rendszerében, még jónéhány évtizedbe beletelt, s nem utolsósorban saját múltjának fölfedezésével is együtt járt.

Iskolák, irányzatok, rendszerideológiák

A politikai antropológia régebbi története természetesen visszanyúlik Arisztotelész, Platon munkásságáig, megtaláljuk fogalmi gyökereit Baconnál és Macchiavellinél, Condorcet-nál és Rousseau-nál, akik nyilvánvalóan nem specifikusan antropológiát műveltek, de megfogalmazták azokat a kereteket, amelyek között politikáról és emberről gondolkodni érdemes. Kulturális magatartásokra, politikai akciókra, mentalitásokra, jogiasult viszonyokra és társadalmiasult szokásokra hívják föl figyelmünket. S hogy gondolkodásukban mi volt korszakos, mi indította a kutatókat arra, hogy újraolvassák műveiket, arról most nem szólok részletesebben, sem pedig az utazók és kalandorok, katonatisztek vagy gyarmati tisztviselők emlékiratairól vagy naplójáról. Elég itt annyit megjegyezni, hogy a felvilágosult gondolkodók „vadember-fogalma”, amilyen Rousseau-é vagy Voltaire-é, valamiféle romantikus elvágódás éthosza mellett is jó szociológusi meglátásokat tükröznek (jelesül bár azon a szinten és általánosíthatósági körben, amit példaképp Voltaire *Vadember-e* tükrözött). Több tudománytörténeti fázisban voltaképpen a haladás/maradás, gyarapodás/leszakadás, modernizálódás/elmaradottság megnevezői és bemutatói esetében e romantikus vagy morálfilozófiai, esetleg emberi és egyetemes jogi státusz közpolitikai gondolkodás általi elismertsége határozta meg, miképpen értékelik, mérlegelik, fogadják vagy utasítják el a Mászág jelenlétét, feszélyező mivoltát, kényszerítő erejét, stb. a politikai gondolkodásban és irányításban... – nemcsak a gyarmatok térségeiben, hanem a saját társadalmak tolerancia-szintjének mércéit tekintve is. Amint például Lévi-Strauss kiemeli: a kulturális magatartások és a társadalom primitív szerződésformái az újkori gondolkodás számára a társadalmi béke szempontjából is figyelemre méltó emlékek voltak. Az egykori gyarmati társadalmak kutatói az ötvenes-hatvanas évektől kezdve mind több és több válságkérdés feltárására, szociopolitikai krízisek előrejelzésére, konfliktusok értelmezésére, modernizációs akadályok magyarázatára hangolták empirikus adataikat is. A politikai antropológia mint ismeretlen világokról formált

tudományos információs forrás nehezen maradt képes elkerülni annak vádját, hogy pusztán informátori szerepében is a posztgyarmati trendek, nemzetközi politikában újraéledő viták és irányzatos küzdelmek kiszolgálója, szítója, sőt generálója is lehet.

Két további tényezőt érdemes kiemelni az újkor előtti politikai gondolkodás sok helyütt máig érvényesnek tekintett históriájából: az egyik az, hogy némiképp idealizáltan (mert önkéntes és tudatos lemondást feltételezően) a primitív társadalmakban sokszor azt az *íratlan szerződésviszonyt* vélik fölfedezni, amelyre a politikai hatalom *legitimítása* szempontjából pontosan az intenzív polgári fejlődés korszakában kerestek *alkotmányos* megoldást (példa erre a Rousseau-féle társadalmi szerződés, az angol Bill of Rights, az angol törvényhozás számos alapidokumentuma, a Code Napoleon, a polgári parlamentek kialakulása, stb.). E fejlődéstörténeti tényről a XVII–XVIII. században mint másodlagos képződményről gondolkodtak (s a legjobbak közt Hume, a modern politikatudomány egyik első jeles teoretikusa, de később Tocqueville, Engels, utóbb Parsons, Easton vagy Lasswell is), a felvilágosodás korszaka ugyanakkor fölismerte, hogy ezek a jogiasult-intézményesült jelenségek a társadalmi élet elemi velejárói, s aligha található olyan politikai szervezeti formát, amelyben jelen ne lennének valamilyen alakban. A másik pedig az értéktartalmakkal és célképzetekkel felruházott *egyetemes fejlődésfolyamat*, amelyben elválaszthatók civilizált és barbár népek, s köztük a fejlődés fázisa alapján értékkülönbséget lehet tenni. (Csak emlékeztetőül: az Engels és Marx által megrajzolt, Bachofenre, Darwinra és Morganra épített fejlődésemélet ugyancsak megtartja e minősítési különbséget, melyet az etnikumok elmélete és a civilizációtörténet számos irányzata mind a mai napig híven őriz, olykor fölújít vagy megengedően használni is próbál).

Anélkül, hogy itt beleszorítanám magam a politikai antropológia részletes tudománytörténetének elemzésébe, meg kell említeni két szemlélet-irányt, melyek a XIX. század végén már hatékonyan befolyásolták az antropológiai gondolkodást. Az egyik, amelynek „ősapja” voltaképpen Morgan volt, aki a társadalom korai szerveződésének fejlődésformáit és típusait írta le a *rokonsági rendszer* fogalomkörében, s akinek feltevéseire alapozódott a brit szociálandropológia. Ő vezette be az *átmenet* fogalmát is, amely a kétféle alapvető társadalomszerveződési elv: a rokonsági rend és a területi szervezettség átalakulását volt hivatott leírni a primitívnek mondott társadalmak működésében. A politikai antropológia másik „előfutára” a társadalmi szerződésformák jogi összefüggéseire koncentráló elmélet kialakítója és legjobb képviselője, H.S. Maine érdemel említést. Ő természetesen a klasszikus parlamentáris rendszerekben érvényes fejlődéslogikát viszi át a „nem-európai” őstársadalomra, ám *Az ősi jog* elemzésekor nemcsak a matrilineáris és patrilineáris rokonsági-származási rendszerben teret nyert örökség-hagyás leírására vállalkozott, hanem összehasonlította a magát tüntetően toleránsnak valló angol jogrendszert a római XII táblás törvények jogrendjével, s kimutatta, hogy a római gyarmatbirodalom kialakításánál is alapvető jogszabályként érvényesült a leigázott népek *szokásjogának*, törzsi rendszerének és hitvilágának tiszteletben tartása – mint nemcsak az uralkodó toleranciájának jele, s nem is csupán az uralkodók és leigázottak (jobbára íratlan, jogilag semmiképp sem definiált) szerződésviszonya, hanem mint a racionális uralom sikerének egyik szükségképpen feltétele. Akár Assíria, Egyiptom, Róma, az ázsiai dinasztiák vagy a Habsburg birodalom történetét nézzük, a hatalmi tolerancia mindig meghosszabbította a legitim uralom időszakát, s ellenkezőleg: ennek hiánya szükségképpen magával hozta a fokozott hatalmi elnyomás és vele szemben a felkelések és a fennálló birodalom szétesése következményeit. Érdemes itt utalni arra is, hogy a Fortes és Evans-Pritchard-féle alapozó rendszerelemzés kulcsfogalma ugyanez az *egyensúly*, amely a szegmentáris (államnélküli) társadalmak rokonsági-származási rendszerének, a funkcionálisan felosztott szerepeknek, a

csoportszintű szolidaritásnak és a primitív társadalmak hatalmi koordinációjának is alapvető kategóriája, egészen hasonlóképpen ahhoz, ahogy a korunkbeli politikai tudományok erről gondolkodni hajlamosak /lásd Fortes – Evans-Pritchard 1940; Gombár 1980; Maine 1988; Sebestyén 1990; Terray 1969; Weber 1967 stb./.

A politikai antropológia rövid történetének természetesen meghatározó részese számos korai antropológus, aki a családrendszer, a rokonsági rend vagy a gazdasági-védelmi munkamegosztás erőteréről írt, s elemzésében bármiféle politikai rendszerelemzéshez fölhasználható adat található. Jó példa a teoretizáló megközelítésre R.-H. Lowie munkássága, aki a primitív társadalomról szóló kézikönyvében hangsúlyos részt (tizennégy fejezetből kettőt) szentelt a kormányzás és a büntetőrendszer leírásának /1920/. Kifejti, hogy a *család és a törzsi szervezet egy valódi politikai szerveződés*, s leírásában bár csupán „a kényelem kedvéért és azért használja a ’politikai’ jelzőt, hogy jelezze vele az összes törvényhozói, végrehajtói és bírói funkciót”, amelyek fogalmilag az államhatalom klasszikus megosztásának formái, de egyben föl is hívja a figyelmet arra, hogy bármily „primitív” is a klán-szervezet, a politikai hatalom centrumának és ágazatainak kialakításában ugyanúgy jár el az „alacsony civilizációjú” törzsi rendszer, mint a modern politikai államok kormányzatai. Lowie meghaladja Morgan és Maine munkáját abban, hogy kimutatja a *formai átmeneteket a családrendszer és a területi rendszer között*, jelezvén, hogy ezek nem zárják ki, sőt kölcsönösen áthatják egymást.

A politikai antropológia valódi születését a harmincas évekre datálják, amikor az alkalmazott antropológiai kutatások kezdetüket vették, s a gyarmatosító britteket éppen az érdekelte, hogyan tudnának indirekt módon, jelenlét és nemzetközi politikai piacon is presztízsrömlést eredményező nyílt agresszió helyett meghatározó hatást gyakorolni a hagyományos helyi uralmi rendszerre. (S.-F. Nadel a „Fekete Bizánc” című kötetének bevezetőjében nyíltan bevallja ezt a neméppen „értékmentes” kutatási célt, remélve a termékeny együttműködést a gyarmati adminisztráció és az antropológusok között).⁴

Az angol kutatók a negyvenes évek elején rendszerezetten írják le már a fekete-afrikai államok társadalmait és alapítóik vagy meghatározó népcsoportjaik történelmi munkáját, eredményeit. E korszakban rendkívüli tudományos előrelépésre adott lehetőséget a Fortes–Evans-Pritchard-féle alapozó munka (1940), amely elemezte egyebek között azt is, hogy a specifikus és autonóm politikai intézmények nem okvetlenül jelennek meg az „állampolitikában”: vannak *államot alkotó és államnélküli politikai rendszerek* is, s köztük fejlődési fokozatok vannak, de nem zárható ki a politikából a *rokonság* intézményrendszere és a belőle fakadó hatások, kapcsolathálók, érdekszövetségek bonyolult szövevénye sem. S bár a tipizálás elnagyolt, arra alkalmas, hogy empirikus anyagon mutassa be és világosan megkülönböztesse az afrikai politikai rendszerek alaptípusait. Pontosan ennek alapján vált lehetővé, hogy Radcliffe-Brown egy évtizeddel később /1952/ kifejtse a *Struktúra és funkció a primitív társadalomban* című munkájában, hogy a politika az egész szervezetrendszer szempontjából garantálja a *munkaerő* szabályozását és ellenőrzését, a *háború* vagy a *jog* alkalmazását. A körülmények e nagyvonalú összefoglalása utóbb beépült a politikai rendszerek egy sokkal rendszerezettebb összehasonlításába, vagyis az első osztályozási struktúra elméleti bázisába. Nem mintha Frazer, Malinowski, Wundt vagy mondjuk az ősi mítoszok kutatói ne tettek volna számos utalást az általuk kutatott törzsi társadalmak belső hatalmi viszonyaira, s ne segítették volna elő az osztályozást. Hanem több más okból is. Elsőként azért, mert a korai evolucionalista, majd később a pozitivista és a funkcionalista kutatók a

⁴ *Byzance Noire*. London 1942, Paris 1971.

mikro-miliók vizsgálatára vállalkoztak, de még nem összehasonlító módon tárgyalták a politikai test egésze szempontjából fontos mechanizmusokat. Továbbá inkább valamiféle makro-rendszerben fogalmazták meg a primitív társadalmak politikai dimenzióiról kimondható tapasztalataikat, semmint empirikus érvényű igazságként, de szemléletmódjuk az európai normákat, intézményeket kereste a törzsi viszonyok között, lettek légyen azok akár nemzetállami méretű kutatási bázisok elemei, vagy mindennapi megfigyelések impressziói. Azután azért, mert még a XX. század első harmadában is jelentősebb volt az antropológia tudományának „*filozófiai függése*”, mint azt az empirikus elemzések elviselhették volna; vagyis a primitív létet meghatározó dimenziók hipotetikus elemzése jobbára mennyiségileg is felülmúlta a tényszerű komparatív analízist. További oka volt az afrikai politikai rendszereket elemző kötetek ötvenes évekbeli sikerének, hogy a korábbi etnológiai kutatások az eszményített „kulturalista” fejlődésfelfogást tükrözték, magyarán felsőbb- és alsóbbrendű társadalmi teljesítményeket hasonlítottak össze, *kultúrhierarchiát* teremtettek, s valamely kultúrállam bőséges elitkultúráját vetették egybe a „civilizáció-előtti”, Európán kívüli társadalmak életvilágával – természetesen az előbbi fennsőbbiségének tudatában. Ezenfelül a nemzetállamok tudós polgára, *egyetemesnek* mondott kontinentális polgári jogokkal az öntudatában, nyilvánvalóan csakis értéktelenebbként becsülhette az állam nélküli szegmentáris társadalmak rendszerét, félelemmel szemlélhette a „primitív” szokásjogok törvényeit, az elmaradott kulturális, egészségi, halandósági, termelési- és csereviszonyokat, stb. Patologikus és anomikus helyzetek tömege, áttekinthetetlen rokonsági és leszármazási hálózatok, kétes tisztaságú szokásjogok, ősi „civilizálatlanságra” utaló törvénykezés, faji és nemi korlátozások, „barbár” társadalmi viszonyok voltak nehezen értelmezhetőek a kutatók többsége számára, s természetesen vizsgálati eszközeik vagy tudományos lenyomataik a maguk hozott világkép súlyozott szempontjait, előképzeteit, hipotéziseit tükrözték.

A törzsi társadalmak persze Evans-Pritchard és Radcliffe-Brown munkáiból is meglehetősen sokszínűséggel tűntek elő: az állam nélküliség nem jelenti azt, hogy ne lett volna mindegyikben számos olyan szervező erő, amelyet a korábbi, államcentrikus európai gondolkodás az *államiság legitim intézményének* fogadott volna el. Holott mindegyiknél fennállott az explicite politikai intézményesülés, csak más formában: uralkodó korosztályok, rokonsági rendszer vagy törzsi hierarchia adták formáját a politikai szervezettségnek, beleértve a különböző funkciók közötti dichotómiák jelenlétét, az aprólékosan szabályozott politikai rituálék komplex érvényesíthetőségét, fenntartási érdekét is. Példaként elég itt annyi, hogy a rokonság, a vallás, a termelési szervezet intézménye akkor is megmaradt a primitív társadalmakban, ha a politikai rendszer fölszámolódott vagy változott (Afrika, Ázsia nem egy térsége, az Államok indián törzsek lakta vidékei, dél-amerikai nagytérségek megannyi helyi kultúrája mutatja ezt). Az *intézmény fogalma* volt tehát kérdéses, annak érvényessége, hatóköre volt vitatható. A harmincas évektől az antropológiában hódító funkcionalizmus egyoldalúan határozta meg a politikai mezőt: a *rend védelme* és a *társadalmi kohézió* voltak fő elvárásai. Ahol ezeket nem találta, vagyis ahol a politika nem a társadalmi szervezetrendszer (úgy mond) „egészét szolgálta”, ott ellentmondást látott a kutatók többsége, de szinte sosem a társadalmi egyenlőtlenségek fenntartására szolgáló *intézményt*. Ez az elemzés mód egészen az ötvenes évekig uralkodott, amikor is e formalizmus kezdett kikopni a politikai antropológiából és átadta helyét az új teóriáknak, flexibilisebb fogalomtárnak, empirikusabb adatbázisoknak.

A haladóbb szemléletű antropológiai kutatások – mint a késői funkcionalista iskola kutatói azt nyíltan vállalták –, elsősorban nem politikai antropológiát műveltek, még ha vizsgálataik ki is terjedtek olykor a politikai mezőre, hanem a

társadalomantropológia útját követték, egyrészt empirikus és történeti szempontú terepmunkákkal, másrészt formalista és társadalomlélektani irányzatként. Fő meghatározóként azt lehet mondani, hogy a háború utáni antropológiai kutatások főképpen a társadalmi és politikai konfliktusok felé fordultak, s a gyarmati rendszer végével megkezdődött annak a társadalmi *dinamikának* széleskörű elemzése, amelyet ezek a kolonizált társadalmak mutattak. Max Gluckman, Georges Balandier, majd tanítványaik (Maurice Godelier, Emmanuel Terray, Elikia M'Bokolo) jártak és járnak még ma is ezen az úton, jókora kitérőt téve a marxista társadalomelemzés felé. A (főképp tengerentúli) funkcionalizmus-ellenes és kulturalizmus-ellenes irányzat pedig egy neo-evolucionista fordulatot vett, s a Mediterránium, valamint az amerikai földrész helyi társadalmainak kutatásában a régi szokásrendek továbbélését fedezték föl (ide tartozik M. Sahlins, M. Fried, L. Krader, E. Service, E. Wolf). Ez utóbbi irányzathoz tartozik még a strukturalista-funkcionalista E. Leach és a francia J. Pouillon, akik már úgy vizsgálták a társadalmak politikai rendszerét, mint egy *politikai akciórendszert*, illetve mint *folymatot*. Felfogásuk szerint a társadalmi interakciók a mikro-közösségekben tetten érhető jelenségek, s megkonstruálható az a modell, amely egészen az egyén érdek-érintettségéig képes bemutatni a politikai relációkat. Munkáikban már látszanak első nyomai a későbbi *játékelméleti* és *döntésselméleti* vizsgálódásoknak, valamint annak a szemléletnek előjelei is, amely a hatalomértelmezések körébe már bevonta nemcsak az *államnélküli társadalmak belső politikai erőviszonyainak*, hanem a politikai vezető rétegek, klán-eliték uralomképességének vizsgálatát is.

Ez iskolára vagy inkább irányzatra nyilvánvalóan hatott az amerikai David Easton 1953-ban megjelent rendszerelméleti munkája, amely a politikatudományra és az empirikus társadalomkutatásra mind a mai napig hatást gyakorol. A *politikai rendszer* című alpművében Easton szembeszegül a korábbi „tény-elemző” politológiával, amely véleménye szerint történetietlen, laposan pszichologizáló és értékmentesnek látszani akaró, csak éppen olyan egyensúly-fikciókat állít föl, amelyek nem működnek a valóságos politikai körülmények között. Easton támadta a hatalomelméletek parttalanságát, vagyis azt, hogy mindennemű uralmi viszonyt hatalmi relációkban értelmeznek a politikai elemzők. Elméleti alapvetésében a későbbi politikatudományi kutatásokat is meghatározó érvényű tipológiát fektetett le, a politikai osztottság és a társadalom viszonylatában, három megkülönböztető kategóriával: az első a *strukturális különbségek* a politikai szerepek és a nempolitikaiak között, második fokozat a politikai *szerpek közötti* megkülönböztetődés, végül pedig a politikai szerepkörök *speciális elkülönítődése*. /Easton 1953/

Easton voltaképpen előfutára a politikatudomány egyik nagy empirikus ágának, amely nem valami globális vízióban gondolkodik, ha a társadalomról és annak politikai viszonyairól van szó, hanem tudomásul veszi, hogy a hivatalos/sá tett/társadalomrétegződési modellel szemben áll egy másik, éppoly életképes modell, a *lokalitások rendszeréé*. A helyi szintet elemzők a társadalmi cselekvők /aktorok/ szokásait úgy tekintik, mint valamiféle formalizáltság bizonyítékait, még akkor is, ha a helyi közösségek interakciói és lokális hatalmi függésviszonyai ellentmondanak a historicista és totalitarista vízióknak. Ténylegesen ezeknek a helyi szintű történéseknek mindenkor megvolt és meg is maradt a maguk jelentése, függetlenül attól, hogy miképpen fejezik ki, szimbolizálják vagy éppenséggel rejtik a társadalom politikai függésviszonyait és egyensúlyait. Ez irányzatnak F.-G. Bailey, M. Swartz, R. Nicholas voltak képviselői az ötvenes-hatvanas években, tudományos sikerre azonban igazából ketten aspirálhattak: Leach és Balandier vitték tovább a politikai antropológia intézményekre, ideológiákra és hatalomváltozási gyakorlatra

koncentráló elemzési módszerét (nem feledve, hogy Robert Alan Dahl hatalomelméletében a poliarchia és a helybeliség milyen szerepet játszott, vagy Yves Mény régió-teóriáiban miképp jelent meg a lokalitás mint uralmi kulcsmozzanat...).

Leach a burmai (kacsin) vallási-politikai rendszer vizsgálatakor /1954/ ráébredt arra a szemléleti bizonytalanságra, amely az elméleti feltevések és az empirikus gyakorlat között feszült, s azt törekedett bizonyítani, hogy a társadalmi dolgok rendje és kapcsolata egészen más, mint az eszmék rendje és kapcsolata, így tehát a valóságos politikai rendszer jóval bonyolultabb és bizonytalanabb, mint a különféle egyensúlyokat megvalósító ideológiák politikai szempontból azt tételezik. A burmai kacsinok körülményeit kutatva úgy találta, hogy valódi *egyensúly csak a társadalmi struktúra modelljében* van, de korántsem a valóságban – éppúgy, ahogy a helyi mítoszok rendszere és megjelenésmódja nem fejezi ki közvetlenül a bennszülött közösség hétköznapi rendjét és konfliktusait.

Leach a rituális rendszert és intézményeit kutatva mutatja ki azt az inkonzisztenciát, amely a tényleges társadalmi változások és a politikai rendszer összefüggéséből a mítoszokban megjelennek. Ebből kiindulva utal arra, hogy Malinowski 1914-ben nem az éppen akkor megfigyelt trobriandi társadalomról beszélt, hanem „a” trobriandi társadalomról, amely elnagyolt képlet formáját ölti, hisz megannyi helyi és aktuális verzió megmutatási esélye rejtett ottlétében. Később Balandier – nagyra értékelve Leach munkásságát – kifejti, hogy a politikai antropológia nem tekintheti tárgyát szinkronikus folyamatoknak, hanem csakis diakronikusnak, vagyis: mivel a tradicionális társadalmak sohasem egyetlen tradíció által determinált egyidejűségben léteznek, hanem magát a *tradíciót is a történelmi feltételeknek megfelelően alakítják*, lényegében képtelenek kialakítani magát az államot, mint történelmi produktumot, de ennyiben viszont nem is igénylik. Ugyancsak főképp Balandier érdeme, hogy a politikai antropológia az elidegenült scientizmustól elkanyarodott, ám az empirikus tudás bővítése mellett nem vetette el a politikai filozófia tapasztalatainak fölhasználhatóságát vagy épp a politikai szociológia közelítési szempontjait. Ez korszakos lépés volt ama kíváncsú interdiszciplinaritás felé, amelyet az afrikai vagy ázsiai területeken dolgozó kutatók nemigen tudtak korábban összehozni. Erre már csak azért is szükség volt, mert az antropológiai kutatások java része azokon a földrészekén jutott „terephez”, ahol a gyarmati uralom érdekeltségei megvoltak mind a gazdasági, mind pedig az adminisztratív politikai beavatkozás terén, tehát okkal tapasztalták, hogy mindennemű ilyen külső beavatkozás természetesen bizonytalanná tette a belső politikai állapotokat, megosztotta a törzsi társadalmak addig meglévő politikai és térbelakási érdekeit, a misszionáriusok terjesztő munkája szentségtelenítette a hitvilág egy részét és a főnöki hatalomba vetett hitet, ezzel lerombolta a központi vagy a helyi hatalom tradicionális alapjait is, miközben a főnökök, a helyi elitek vagy szolgáló értelmiség tagjai gyakran váltak sikertelen ellenállóvá vagy a gyarmatosítók kiszolgálójává. E helyzetek – s alapvetően a „misszionáriusok a csónakban” élménye, amely (B. S. Cohn kritikus látásmódjának köszönhetően) önvizsgálatra készítette az antropológusokat –, főként a korábbi, centrálisztikus történelmi látásmód, a „nagy változások” megrajzolásának és a kis parciális események mellőzésének szemléletmódját tették érvénytelenné a kutatók számára. E korszakosan hangsúlyos *centrum/periféria osztályozás* egy modernizációs és industrializációs logikát követett ugyan, de épp emiatt „elfelejtette”, hogy a „peremjelenségek” és a szubjektumok vizsgálata lenne igazi terepe az etnológiai kutatásnak, tehát szemléletváltozásra van szükség mind a kutatás tárgyát, mind módszereit, mind kontextuális kérdéseit illetően /lásd erről Vári A. szerk. 1988/.

Persze e szemléletváltozás gyökerei már a harmincas évek politikai antropológiai hangoltságú társadalomismeretéhez, a gyarmati kutatásokhoz nyúlnak vissza – érdemes miattuk egy rövid kitérőt tenni. A XX. század első harmadát megelőző politika-értelmezések ugyanis főképpen az államiságra, az államra mint politikai szervezőegységre vonatkozó tapasztalatokból és történeti, elméleti feltételezésekből álltak. A politikatudomány viszont (elsősorban az ún. chicagói iskola révén) főként H.D.Lasswell és munkatársai által parttalanná szélesített politika-értelmezést kezdte vitatni, mondván, hogy a hatalomra mint *meghatározó uralmi hatóerőre* koncentrálás definitívebb az államiságnál. Kétségtelen, hogy a minden személyes uralmi befolyást hatalomként értelmező szemlélet ugyanolyan parttalanná és értelmezhetetlenné teszi a hatalomgyakorlást – s itt érdemes arra emlékeztetni, hogy a Max Weber-i hatalomfelfogás abból indul ki, hogy uralomnak azt a *valószínűséget* nevezi, „egy adott embercsoport különleges parancsoknak (vagy minden parancsuknak) engedelmeskedni fog. Nem tartozik ide tehát a más emberek fölött gyakorolt „hatalom” és „befolyás” minden fajtája” – érvel Weber, mondván, hogy „minden uralmi viszonyhoz hozzátartozik az engedelmeskedni *akarásnak* egy bizonyos minimuma, tehát az engedelmeskedéshez fűződő (külső vagy belső) *érdek*” /Weber 1967:69./.

Lasswell mintegy másfél évtizedre ható meghatározásában a politika tárgyát a *befolyásoltak és a befolyásolók viszonyában* definiálta /Lasswell 1936/. A politikatudományi kutatás olykor még ma sem tud szakítani e globális felfogással, amely áthatotta a közgondolkodást is, mindenesetre eléggé alaposan ahhoz, hogy fölmerüljön a politikáról gondolkodók emlékezetében számos, évszázadokkal korábbi teória. A politikai antropológiának ezért okvetlenül találkoznia kellett olyan elméleti kihívással, hogy a társadalmi tényismeret mindig megelőzi annak kezelési lehetőségeit és értelmezési aspektusait, továbbá számolnia kellett a struktúrák, funkciók és társadalmi vagy politikai mechanizmusok tágabb és szűkebb jelentésterével. Példaként elég arra utalni, hogy a Malinowski által leírt *kula-kör* nem értelmezhető tisztán csak gazdasági *cserekapcsolati rendszerként*, sem egyszerű rituáléként, ám nem bizonyítható egyértelműen, hogy valamiféle *politikai jellegű organizációként*, összetartó erőként is működik – mindazonáltal kizárni sem lehet. Ugyanígy például a Freud elemezte *Totem és Tabu* rendszere a matrilineáris pápua kultúra praktikus rendjében egyúttal egy olyan *ideológia* társadalomképessé szublimált formája, amelyet sem a sémákat gyártó történészek, sem a társadalomlélektanászok nem érthetnének meg a maguk teoretikus hipotéziseiből /lásd erről Róheim 1931, 1992; illetve Gombár 1980/.

Arról tehát, hogy a primitív társadalmak többségét kitevő szegmentáris társadalmakban a *rokonsági kapcsolatrendszer egyúttal a politikai szervezet hordozója is*, igen későn, szinte csak a hetvenes-nyolcvanas években születtek meggyőző és összehasonlító elemzések. Csupán az erre következő évtized adott teret arra is, hogy az antropológusok, akik például egykor az afrikai politikai rendszereket elemezték, fölismerjék a térbeliség jelentőségét, vagyis a rokonsági szervezetrendszer területi egységeit, s főképpen azt, hogy e területi egységek kapcsolatrendje, függésrendje és hatásmechanizmusai nem világosan elhatárolhatók, vagyis nem merevek, hanem időben és térben is át-meg-átalakulnak, közöttük a kapcsolat pedig nemcsak egyezményes térségi, gazdasági és kulturális jellegű, hanem saját érdekeiket kifejező politikai funkciókat is megtestesít. A határok kérdése a nyolcvanas évek antropológiai kutatásaiban nyert valóban polgárjogot: a nemzeti, állami, nyelvi-kulturális, csoportközi és perszonális határok elemzése egészen az emberi bőr, mint külső környezet és belső természet határáig terjed, mert mint reakcióképes organizmus éppúgy „válaszol” a külső kihívásokra, mint bármely politikai

szervezetrendszer. Fiziológias reflexválaszok és mentális harmónia-igény kérdése ugyan már Malinowskinál is érdemben szóba került a vitális szükségletek körében, de ott és akkor ez nem minősült a politikai szerkezet, társadalmi státusból fakadó politikai viselkedés-potenciál akut kérdésének.⁵

A perszonális kultúra határainak elemzése csak annyiban érdekes itt, hogy a szakrális és a profán viszonya, az ember egyetemessége és a történeti folyamatok oksági relációi olyan filozófiatörténeti témák, amelyek tárgyalásakor a kutatók kénytelenek visszatérni az archaikus emberhez, az ősi civilizációkhoz és mindahhoz a politikai-történeti feltétel-együtteshez, amely a „primitív embert” ma is körülveszi. Egyúttal persze arról is szó van, hogy a szakrális és a profán elemzése a politikai antropológia számára meghozta annak belátását, hogy a törzsi-nemzetségi formációk politikai mozzanatai több szempontból is közel állnak a politikai hatalomgyakorlás más népeknél és más korokban tapasztalható formáihoz, vagyis korántsem mindig szakrálisak és nem is csak meghatározott történeti korokban tettenérhetőek. Ezért is megokolt Balandier véleménye, mikor arra utal, hogy a törzsi-nemzetségi formációk elemzésénél nem jogos a politikát pusztán nyelvi kódokban keresni, s nem lehet csupán a rokonsági rendszer hálózataiban tetten érni, hiszen a mítoszok, a mágikus vallásosság és több más jelenség is legalább annyira ki van téve külső manipulációknak, mint a hatalmi szerkezet működésmódja. Ugyanó utal Lévi-Strauss tapasztalatára, mely szerint a dél-amerikai nambikvara indiánok között, ahol a *társadalmi konszenzus* meghatározóbb eszköz a hatalom gyakorlásában, mint a kényszer, s végső soron a rokonsági rendszer egybeesik a politikai befolyás rendszerével /Lévi-Strauss 1973/. Mások ugyanakkor a szegmentáris társadalmakban találják meg a konszenzus eszközét, s emellett azt is kimutatják, hogy nem minden rokonsági kapcsolat része a hatalmi tevékenységnek, hanem csak a leszármazási (többnyire persze fiktív) ágazat hordozza a törzsi társadalom egészének összehangolására, irányítására jogosító többleterőt. Az pedig már egy (mondhatni: fokozatbeli) különbség, hogy a központosított vagy „primitív államalakulatok” szintjén tovább differenciálódnak a politika intézményei, s kialakul egy osztott politikai tér is, amelynek szerepe nemcsak a területi szervezethez biztositása, hanem a szakrális befolyásolások, tértörések megoldása, az ideológia kialakítása, a külső erőhatásoktól védelem kieszközlése, stb. is. Nyilvánvaló, hogy a gyarmati időszak nemcsak a kizsákmányolások történetét tekintve volt béklyózó hatással a „primitív” társadalmakra, de tanulási folyamat szempontjából sem volt érdektelen. Ezt tükrözi például az *autoritás és a hatalom* összefüggésrendjében kialakult sajátos helyzet Angolában, ahol a rokonsági rendszer az ágazatvezetők és a törzsi hatalom legfőbb képviselője, a falufőnök között mintegy „szűrőként” korlátozza a kényszer intézményét és biztositja a belső kontrollt, a döntési és érdekeltségi *egyensúlyt* /Sebestyén 1990/. De hogy maga a rokonsági vagy térségi kapcsolatháló, etnikai vagy klán-azonosság (utóbbi a törzsi szervezet alapintézménye, rokonsági hálóját és lokális kapcsolatrendszer mentális struktúráját) önmagukban ne lennének „politikaiak”, magukban az érintettekben föl sem merül, hisz maga a politikum is más dimenziójú egy afrikai vagy dél-ázsiai szférában az euro-amerikai rendszerekhez képest.

⁵ A mentális körülményeket érdemben érinti Malinowski az 1916-os *Baloma; the Spirits of the Dead in the Trobriand Islands* opuszában is, /*The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*, Volume 46./; on-line lásd <http://sacred-texts.com/pac/baloma/index.htm>

Konszenzus, hatalom és intézmény

A politikai hatalomgyakorlásra vonatkozó empirikus tudást tehát egyfelől a politikatörténeti, másfelől a primitív (államnélküli) társadalmak specifikumaira vonatkozó tudás szempontjából gazdagította az antropológia. A hatalom és az uralomgyakorlás kérdését, mint a politika lényegi, meghatározó jegyének működésmódját írták le azok az antropológiai elemzések, amelyek részint kiegészítették a politikai filozófia több évszázados tapasztalati anyagát, részint ellenpontosították azt. Például azzal, hogy míg történeti értelemben a hatalom rendszerint egy személy vagy egy *hivatal* megtestesítette jelentéssel bírt, addig hiányzott a hatalom fogalmából a *viszonyrendszer*. „A hatalom mint a politikai test egészére vonatkozó tényleges döntések valamilyen fokon legitim birtoklása egyúttal a tagolt politikai egységek közötti viszonyban rejlik” – írja Gombár Csaba egy 1980-as, témánkról szóló kitűnő és alapozó cikkében, ahol kifejti, hogy korántsem valaminő transzcendens vízióról, hanem nagyonis *reális döntésgyakorlatról* van szó. Igaz ugyan, véli Gombár, hogy a főnöki hatalom még az állam nélküli társadalmakban is a katonai, gazdasági, bírói, vallási típusú döntések érvényesítését jelenti, de uralmi munkamegosztás szempontjából és a klánok politikai súlyát tekintve szegmentárisan osztott maradt. Ugyanerre utal Frazer is az *Aranyágban*, amikor a vallási és a politikai vezetők viszonyáról, a hatalomelválasztás szimbolikus mezőjéről ír /lásd Frazer 1993/. Tehát a nemzetségek között nincs egyenlőség: a leszármazási ágazat, a rokonsági csoportok és a kiemelkedő korcsoportok egyenlőtlenek, sajátosan specializáltak, vagyis politikai szempontból jelentős, mondhatni *állandó „oppozíciók” és koalíciók* alakulnak ki a területi és a származási elv szerint. Ebből viszont következik, hogy a hatalmi posztok betöltése nem egy származási automatizmus szerint történik, s nem is fixálódik a tradicionális körülmények között /Gombár 1984:225-227/.

Balandier-től származik a megfigyelés, hogy a törzsi társadalmon belüli hatalmi pozícióra csakis a klán-arisztokrácia tagjai, családfői, nagy öregjei és tehetős családfői aspirálhatnak (ez utóbbinak az *avatási szertartás* költségeinek fedezésében éppoly komoly jelentősége van, mint a brit felsőházi tagság vagy az amerikai elnök-jelölés esetében), de magában véve ezek egyike még nem elegendő a hatalmi poszt sikeres megszerzéséhez, hanem ezek valamely kombinációja alkotja a *kiválasztódás* hátterét. Balandier fölidézi Leach vizsgálatait, melyek szerint mindeme föltételek nem alkotnak merev struktúrát, hanem a pozíciókért olykor hosszabb, több menetes versengés folyik, s ezzel együtt jár a törzsi elit kiemelkedése, bukása, strukturális pozíciócseréje is. Balandier még távolabbi hivatkozása Engels munkája, *A család, a magántulajdon és az állam eredete*, amelyben már megfogalmazást nyert, hogy a primitív államalakulatok megjelenése nem pusztán külsődleges jegyekkel magyarázható, hanem azok csupán eredményei valamely belső fejlődésnek, s azt jelzik, hogy a meglévő intézmények által nem kezelhető konfliktusokról van szó. Nem túlzás tehát, ha kijelentjük, hogy a hatalomgyakorlás a primitív társadalmakban igen hasonlatos ahhoz az uralmi gyakorlathoz, amelyet a modern demokratikus államokban tapasztalnak a politológusok, vagyis a *kényszer kizárására törekvő*, és a *konszenzus*, a közmegegyezés érvényesítését biztosító politikai intézményesüléshez /Abélès 1986; Balandier 1967; Gombár 1980/.

A megegyezés és az erőszak funkcionális használata, kialakítása és *intézményes* védelme egyúttal a modern politikai állam legfőbb eszközrendszere is – amitől persze a primitív társadalom még korántsem „modernül demokratikus”. Mindenesetre a társadalmi konfliktusok megoldásában a szegmentáris társadalmakban többféle intézmény is működik, a törzsfőnökségen és az ágazatvezetők „nagy tanácsán” kívül

olyanok, amelyek politikai szociológiai eszközökkel nehezen leírhatók, mint például a mágia, a szimbolikák használata, a beszéd és a kognitív kommunikációs struktúrák egész hálózata, a hitvilág, az ősohöz fűződő viszony, stb.

S e ponton rövid kitérőt kell tennünk, éppen az *intézmények* miatt. Ahhoz, hogy a politikai antropológia módszerét és szemléletmódját leírassuk, el kellene azt különíteni a politikai szociológiától, a politikatudománytól, a politikai filozófiától és a társadalomtörténettől. Ezt a politikai antropológia egy tematikus és egy szemléletbeli sajátossága alapján fogom megkísérelni, megvizsgálva a politikai erőhatások közvetítésében mind a tradicionális, mind pedig a modern államokban egyként működő „intézményt” és az *intézményiség* fogalmát, illetve a kulturális fejlődés elvéből levezetett *okság* fogalmát. Erre a kis kitérőre pusztán ezért van szükség, mert enélkül továbbra is fennfügghet a kérdés: mi különbözteti meg a politológiát vagy a politikai szociológiát a politikai antropológiától, s ez utóbbi esetében nem valami mesterséges kreálmányról van-e szó...?

Már Radcliffe-Brown és követői, Evans-Prichard, Meyer Fortes is alkalmazták azt a strukturalista-funkcionalista logikát, amely a filozófiai antropológiából ered, s amely a formációelméletekre is hatást gyakorolt, nevezetesen az emberi cselekvések célirányosságának és a környezeti hatások visszacsatolásának „technikájával” kapcsolatosan. A politikai szempontból látszólag partikuláris szegmensek, amilyenek példaképpen törzsi és a vérségi kötelékek, a cselekvések folyamatában *konfliktusokat* szülnék, amelyeket a *konszenzusok* csillapítanak, s a lokális közösség ebből eredően *dinamikus* működése magasabb fokon egy teljes társadalmi *nagyszerkezet* (*makrostruktúra*) részleges átalakítását teszi lehetővé. A helyi társadalom, a törzsi közösség struktúrája történeti mértékkel mérve statikus szervezeti építmény is lehetne, ám éppen a dinamikus kölcsönhatások, a belső egységek közötti és a környezettel való viszonyból származó *interakciók* biztosítják a szükséges változásokat (mi több: a történeti evolúciót vitathatatlanak tekintő logika szerint magát a fejlődést is). Magyarán: nem egyetlen intézményről van itt szó, nem egyedül a választott törzsfő vagy király, despota vagy miniszterelnök hatalmáról, hanem *kölcsönhatásokról*, folytonos konszenzusokról, kölcsönös meghatározottságról, párhuzamos folyamatokról is (illusztrációképpen lásd Kapuściński 2000; Nowak 2014; Turóczy 2015). Ráadásul maga az *intézmény* a legkülönbözőbb formákat ölti, ami (nagyon vázlatosan) számos történeti és politikai szociológiai „áthallást” tesz lehetővé.

Az intézményesültség a politikai tér szereplőinek és az ideológiai osztottságnak akut feltételrendszerében alakul ki. Róheim Géza *A csurunga népében* írja le azt az osztályozó rokonsági rendszert, amely a „törvényi erőre emelt jogi normát” érvényesíti a maga köreiben, tabukat és tilalmakat állít korlátként minden eltérő viselkedés ellen (1993:184). Bemutatja, hogy minden idegen a törzsek fantáziájában az ördög megszemélyesítője, az ismerős pedig egyenesen rokon-funkciót kap – s ez a polaritás teremti meg az egyensúlyt a törzsek közötti együttélésben. Ennek megfelelő körképet ad a szudáni nuerek és dinkák csoportozatairól Kapuściński (i.m. 2000:186-194). Ugyanezt a jelenséget vázolja föl Patrick Menget az *Amazóniai háború* című előadásában:⁶ a rokonsági-vérségi kört szigorú határ választja el az „ismerős-rokonság” külső körétől, s e kettő körül a harmadik kör már az ellenség territóriuma, amellyel szimbolikus és tényleges akciók során megütköznek, foglyokat ejtenek, s a térségiségnek ezt a típusú átélését mind a tájegységen használt ötféle nyelv (narratív háború), mind a családi gazdálkodás szintje (területi önvédelem), mind pedig a rokonsági háló (a szabadok élettere) egyaránt szolgálják, mindamellettt hogy a „kint és

⁶ ELTE Kulturális Antropológia Tanszék, 1994. február.

bent” illetően megkülönböztetése folyamatos stressz-helyzetet idéz elő, amit a földrajzi-politikai határok (akció versus zártság) kondicionálnak.

Vagyis az intézményesültség korántsem mindig jelenti a jogiasult rendszert, az államilag szervezett mechanizmust, az „officiális” uralmat, a legalizált (legitim, vagyis közmegegyezéssel támogatott) hierarchiát, az elkülönített és speciális uralmi szerepeket, a mesterséges távolságot a társadalmi többségtől, az állandósított befolyást vagy az irányítási-igazgatási erőhatalmat. Sőt: *intézmény* lehet ebben az értelemben a nyelv, a szokásjog, a rokonsági rendszer, a csurunga, valamely mítosz, a Kula-kör, bármely tabu, a szenátus, az agóra, valamiféle ideológia, az etnocentrikus gondolkodás, a szolidaritás, a társadalmi egyensúly, a konszenzuskeresés technikája is. Miként történeti értelemben intézmény a törzsfőnökség, az ágazatfő, a varázsló, az uralkodó, a bürokrácia, a katonaság, a despota, a maffia, a pártbizottság, az önkormányzat, az iskola, a társadalmi hierarchia vagy a rabszolgaság is.

Természetesen e két szféra összehangolt működése, belső egyensúlyai, erőviszonyai teremtik meg a közmegegyedettséget, a belső békét, a megegyezésre törekvés célképzetét, a jogérzékenységet és jogtudatot, a szabadság átélését (stb.) is, akár archaikus, akár primitív, akár modern értelemben keressük a szó jelentésterét. /Lásd a széleskörű irodalomból Sumner, Tárkány-Szücs, Róheim, Gombár, Tagányi munkáit/.

Mindeddig nem adtam még választ arra a kérdésre, hogy politikai antropológia miben különbözik a politikai szociológiától vagy a politológiától? Hiszen mindkettő/mindegyik valamiképpen az ember kulturális körülményeinek, történeti-politikai feltételeinek, társadalmi egzisztálásának dimenzióit keresi... Kétségtelen mármost, hogy a *politológia* inkább a jogiasult szférát (állam, hatalomkiszajátítás, döntési rendszer, részvtétel, pártválasztás, gazdasági érdekek, politikai mező, stb.) keresi, az *antropológia* pedig az emberi kontextusokat, az individuumok, az észleletek, a jelentések, az értékek világát, az elemi viselkedésformák, habitusok, mentalitások helyi használatát vizsgálja, s nem földrésnyi vagy nagyregionális léptékben, hanem szinte mikroközösségi léptékben. Ilyen összevetésben a politikai szociológia elemzi például az állam működésének jogi háttérrel biztosított szervezetrendszerét, institucionált mechanizmusait, mellette az antropológia inkább a nem-állami és nem-institucionális megoldásokra koncentrál, vagy a szokásjog révén megmaradt szabályrendszerre, amely éppoly „intézményes”, mint a kodifikált jog szerinti fennállások, de szankciórendszere jobbra nem írásbeliségen alapul, hanem *konvenciók és funkciók teljesülése* révén testesül meg, érvényesítését nem elkülönült uralmi intézményrend szavatolja, hanem közösen kialakított szokásrend, s normái nem valami globális egységhez viszonyítottak, hanem egy lokális közösség mindennapi működésének feltételeihez. Az állam politikai intézményrendszerében maga a *szisztéma* a működés egyik garanciája, tehát a politikai intézmények és uralmi jogok legális tagoltsága, az állam mint elidegenült entitás érdekeinek képviselője, erejének és uralmi eszközeinek vitathatatlan szükségessége, önállósult céljainak feltétlen biztosítása. Az antropológia kutatta közösségi világban, az államnélküli társadalmakban nincs helye a pártoknak, a törvényt a közösség értékelveinek és szokásgyakorlatának mechanizmusai helyettesítik, az egyének a tradíciók szabta pályákon mozognak, s kapcsolataikat nem rideg hierarchia határolja, hanem a *funkciók* és a funkcionális tagoltságból eredő belső egyensúlyok, kiegyezések, interakciók, értéképzetek, mentalitások, stb.

Bár e felosztás nyilvánvalóan egy kissé merev, hiszen számos szinkron vagy diakron-folyamat egymásba kapaszkodik, együtt hat, egymást fejezi ki, egymást előzi meg vagy követi. Nyilvánvalóan a politikai értékek elemzését is vállalja olykor a

politológia, ám gyakorta inkább a mennyiségi mutatókból építkezik érveiben, így épp az etnikus egyediségben meglévő értéket nem képes (Marcel Mauss szavával) „teljes társadalmi tényként” rendszerezetten elemezni. Természetesen, mint minden viszonylag fiatal tudományág, a politikai antropológia sem merev fogalmi vagy módszertani határvonalakkal különül el a kortárs vagy a hagyományos társadalomtudományoktól,⁷ amellet sem, hogy „létjogát” és térnyerését annak köszönheti, milyen addig ismeretlen területeket hódít el magának a rokon tudományoktól. Mint ismeretes, a politikai antropológia eredetileg csupán a törzsi társadalmak politikai viszonyainak föltárására vállalkozott – ám napjainkban már úgy tetszik, megalapozott helyet követel magának a társadalomtudományok területén, s már korántsem csupán gyöngye eszköztára egy terjeszkedő kulturális nagyhatalomnak, amely arra használja, hogy valamiféle „vad”, „civilizálatlan”, „történelmenkívüli” világról tudósítson. Sőt: miközben az antropológiát szinte csakis az egzotikus törzsek speciális elemző eszközeként definiálják, J. McIver Weatherford amerikai etnológus 1981-ben az amerikai Kongresszust tanulmányozta mint primitív törzset, a maga klánjaival, sámánjaival, „keresztapáival”, s úgy vizsgálta a politikusok osztályát, mint mikrotársadalmat, a szenátorok tevékenységét pedig a primitív törzsek gyakorlatával vetette össze, eltérő időbeli és földrajzi példatárral kiegészítve /a gondolkodástörténeti előképeket utalja például Abélès 1986, s hasonlóképpen Weatherford 2005/.

Weatherford esete érdemben többről is árulkodik, mint egyetlen jópofa, kivételes tudományos ötletéről. Az említett kutatás ugyanis inkább lett volna politikai szociológiai ha a „politokráciát” mint hatalmi szerveződést vizsgálja, illetve ha a Kongresszus intézményi szervezetét vetítette volna rá valamely óceániai vagy afrikai törzs politikai szerkezetére, s azt mutatta volna ki, miben hasonlít egy archaikus törzsi politikai rendszer a demokratikus amerikai politikai berendezkedéshez. (Rögtön tegyük is hozzá, hogy a legkorábbi antropológus kutatók is evvel a „hozott mintával” kerestek analógiákat a törzsi társadalmakban, ugyanakkor a politikai szociológiai felmérések sosem is próbáltak „ráolvasással” megfejteni valódi társadalmi körülményeket, hacsak nem az oksági törvények értelmezésével – de erről később...). Minthogy azonban McIver Weatherford csupán eszközként használta az antropológiai módszert és szemléletmódot, s mintaként vette a törzsi hatalom működését, így az intézményiség vizsgálata arról szólhatott, milyen kapcsolati logikák, kulturális minták találhatók meg a plurális politikai rendszer csúcsán, a politikai elitben, a szervezeti életben, a lobbitevékenységekben, a tárgyalótermek rituális meetingjeiben.

A politikai szociológia és a politikai antropológia különbözik még vizsgálati spektrumában is. A primitív társadalmak belső, szervezeti rendjét a rokonsági rendszeren túl, de avval szoros összefüggésben a területiség elve egészíti ki, s ezt az elvet a politikai szociológia csak igen ritkán képes elemezni, sőt kifejezetten csak az összehasonlító szándékú kutatások számolnak a *térbeliség* jelentésével. Rendkívül kevés olyan analízis van, amely a politikai hatalom területi egyensúlyrendszerét, térbeli kapcsolathálózatait vagy territoriális dimenzióit írja körül, s még ritkább az, hogy ilyesfajta elemzés tartalmazza a történeti változásfolyamat jellegzetességeit is. Ki kell tehát emelni, hogy *a politikai antropológia* vizsgálati szempontjai *mindig történeti kontextusban* érvényesülnek, s nem is csupán egy *lokális térség kontinuum*

⁷ lásd ehhez Valuch Tibor 2014 Social transformation and changes in daily life in Hungary, during the period of the change of system. *Metszetek*, 1.; http://metszetek.unideb.hu/social_transformation_valuch_tibor_2014_01?language=hu; Horváth Ágnes 2014 Social Action and the Power of the Irrational. http://metszetek.unideb.hu/social_action_horvath_agnes_2014_03?language=hu

folymatait tekintik át, hanem egy univerzális *mozgás* koordinátái között jelzik a hatalom, az egyén és az értékeket, normákat kanalizáló vagy reprezentáló intézmények relációit.

A politikai szociológia vizsgálati eszköztára a társadalmak szerkezeti sajátosságait veszi kiindulópontnak, s ezen belül kíváncsi a strukturális helyzetazonosság által meghatározott csoportos viselkedésre, véleményre, mozgásra, függésrendre, stb. Magyarán *strukturáspecifikus* jelenségeket vizsgál. A politikai antropológia pedig *etnospecifikusakat*: genetikusan, vagy rokonsági-leszármazási rendszerben meghatározott, etnikus identitás által befolyásolt, szubkulturálisan érvényes elemeket, melyek kulturális komplexitásban fejeznek ki normatív és meghatározó dimenziókat. A kultúra modern vagy posztmodern felfogása, a kultúrafogalom tágulása és a globális társadalmi változásokban bekövetkezett polarizálódás viszont egy sor szempontból kölcsönhatást eredményezett a két tudományterületen. A gyarmati világ „tágulása”, fölszabadulása, a nemzetközi migrációs és politikai erővonalak átrajzolódása olyan helyzeteket idézett elő, amelyekben egyre több állampolitikai hatás mozdíttja el mind az antropológia, mind pedig a politikai tudományok határait, ezért mindkét tudományág fokozott ösztönzést kap arra, hogy a korábban ismeretlen területeken a különböző kollektív egységeket ne csupán azok „globális” jelentőség szempontjából, hanem elsősorban az *egyed* felől, s annak a csoportban betöltött *funkciója* felől vizsgálja. Még a mai napig is igen ritka a kollektív munka antropológusok és politológusok között. A hazai politikatudomány és antropológia is csupán az elmúlt évtizedben tette meg első közelítő lépéseit egymás felé (Niedermüller Péter, Hofer Tamás, Hankiss Elemér és az etnológus Sebestyén Éva révén, újabban Horváth Ágnes, Magyar-Vincze Enikő vagy Valuch Tibor narratív aspektusú társadalomtörténeti feldolgozásai adnak további kiegészítéseket).

A politikai szociológia eszköztára a statisztikusan releváns vagy virtuális dimenziókban megfogalmazható mozgások, választások, megnyilvánulások, készletek, képességek analízisére és intézményesülésük mérésére használatos leggyakrabban; például amikor társadalmi jogtudatot, elégedettséget, szabadsághoz való viszonyt, politikai elkötelezettséget, pártválasztást, szervezeti hierarchiát, érdekkifejezési gyakorlatot ír körül, jobbára *mennyiségi* dimenziókban, nagy társadalmi tömegekre érvényesen. A politikai antropológia kutatói szempontjai nem mennyiségi mutatókkal igazolnak tényeket, nem a nagy számok és arányok bővületében próbálják a tudomány rangját megteremteni, hanem az egyén és szerves csoportja vagy csoport és környezete kapcsolatrendszerére koncentrálnak, lokálisan érvényes egyedi specifikumokból építenek föl empirikus tudást, és *kontextuális jelentéseket* keresnek.

Utaltam már itt többször is az euro-amerikai politikai antropológia filozófiai meghatározottságára. (Minthogy a magyarul is megjelent Descola – Lenclud – Severi – Taylor kötet részletesen elemzi ennek tudománytörténeti folyamatát, itt csupán a gondolatmenetembe illeszkedő néhány utalást kockáztatok meg). Valószínűleg az európai gondolkodástörténet az oka, hogy a társadalomtudományok (s különösen a politikai szociológia) a statisztikai törvényeket tekintik meghatározó érvnek egy jelenség fontosságának, súlyának, jelentőségének definiálásakor; ugyanis csak a nagyszámú elemet tartalmazó halmaz esetén vélik igazolhatónak egy állítás valódiságát, s csupán az „átlagos” viselkedést tudja figyelembe venni egy „súlyozott mintavétel” szempontrendszer, amivel pedig korántsem a bizonyosság, sokkal inkább a valószínűség körét írja le (magyarán az elemek számának növekedésével csökken az egyedi eseti érvényessége mindannak, amit bizonyítani próbál). A politikai szociológia a *globális* szemlélettel él leginkább, a *statisztikai* szabályosságok és értékek determinizmusait érzékeli. Ezért az individuális elemzést, amelynél a

valószínűségtől való eltérés, az indeterminizmus érvényesül, nem tudja *oksági* modellbe illeszteni. Az emberi tartalmak és tapasztalatok leíró megközelítése viszont nem ad alapot matematikai statisztikai felhasználáshoz – ahogyan Clifford Geertz írja: „a mintasokaságok megszállottjai, a szociológusok” modelljeikkel a helyi igazságoktól az általános elképzelések felé megtett előrehaladást igazolandó „mikrokozmoszikus” *téveszméket* alakítanak ki, ahelyett, hogy a tapasztalati tanulságokat, az első kézből szerzett tapasztalatot értelmezhető jelek és szimbólumok egymásba nyúló rendszerének összességeként értékelnék /Geertz 1988:24-48/. Pedig egy nép saját kultúrájának megértése azt jelenti, hogy ezt a népet anélkül tartjuk normálisnak, hogy sajátosságait és ezek értékeit lefokoznánk, ehelyett érdekesebb viselkedésének jelentés-struktúráit összefüggéseiben értelmezni, mégpedig magára a cselekvőre orientáltan, akinek cselekedetei kulturális formák árama révén tagolódnak. Nem lehet tehát abból kiindulni, miként a (politikai) szociológiában gyakorta, hogy „tipikus” hatalmi relációk, „tipikus” települések, életmódok, közösségek vannak. Hanem az antropológia eredményei *egyszerű sajátosságok* rögzítéséből állnak, amelyeknek nem erejük, hogy gigantikus jelentőségű dolgokról szólnak, (mint amilyen a struktúra, a legitimitás, az integráció, a konfliktus, a modernizáció folyamata, stb., amelyek az elmúlt fél évszázad főbb politikai szociológiai vagy politológiai témái). Hanem érzékelhető aktualitású, résztvételen alapuló és behatárolt területen végzett gyűjtés eredményei, *részletei* azok, amelyek fontosságot nyernek az értelmezés révén, s amelyek olyan fogalmi világba kalauzolnak, ahol találkozhatni lehet e kutatói behatolás nélkül ismeretlenül maradó világgal. Viszont a vélt „jelentés” kedvéért, az értelmezés tudós örömeért, egy struktúra távolságtartóan pontos leírásáért nem érdemes intézménnyé avatni valamit, pusztán csak azért, hogy osztályozhassuk. Nem érdemes a nyugati racionalitást ráhúzni egy „civilizáción kívülinek” tekintett kultúrára, vagy „peremjelenségként” kezelni valamely lokális hagyományt, ami nem érthető meg a korszakok, társadalmak és kultúrák közös vonásaira hivatkozó gondolkodásmóddal. /Erről részletesen lásd Geertz 1988, és Medick 1988. írását a Vári A. szerk. *Misszionáriusok a csónakban* kötetben, valamint Descola 1993; Hayek 1992; Papp Zs. 1982; Wellman 1991/.

Mielőtt bármiféle arányeltolódás alakulna ki, sietve kell pontosítani, hogy még az antropológusok körében sem volt sohasem teljes egyetértés a módszereket, technikákat, értelmezési lehetőségeket, témákat és megfigyelt jelenségeket elemző kutatói apparátust illetően. Tény azonban, hogy századunk hatvanas-hetvenes éveitől az antropológusok egy része lázadni kezdett a korábbi „rendszer”-fogalom és a merev rendszerezés mint univerzális tudományos követelmény ellen. Az embertudományok paradigmaváltása lehetővé tette nemcsak „elavult” vagy „merevnek tetsző” kutatási módszertan és szemlélet, hanem mindenféle „rendszerbe” kapaszkodás nyílt elutasítását (ld. Geertz, Medick i.m., valamint Carr 1993, Duby – Lardreau 1993; Imhof 1993; Winch 1988). Vita tárgya lett, hogy a modern gondolkodás és a primitív gondolkodás közös töről fakadna, mint erről Polányi Károly olyan tisztán írt: „Az archaikus gondolkodás jóval átfogóbb hallgatólagos integráción nyugszik, mint amilyenek a mai ember eszméje számára elfogadhatók”, mert a „primitív logika” szerint a *rész* ugyanaz a dolog, mint az *egész*, mivelhogy a hatás reális hordozója, ám evvel a prelogikus képességgel együtt kell járjon a résztvétel, az *azonosulás* egy másik emberrel, akkor is, ha a rész és az egész nem fölcserélhető (Polányi Mihály 1992:235-243). Az etnológusok azért is mentik föl magukat ma már a formalizáló, modellalkotó lépés kötelezettsége alól, mert mesterséges modelljeik a valósághoz képest „skripturálisan” elvont tárgyak, amelyek térben ábrázolnak nem térbeli folyamatokat is, és szétdarabolt ismeretek együtteséről készítenek egységes képet, elvetve az empirikus megismerés „sallangjait”. Minthogy pedig az etnológia eredendően

empirikus, így az oksági magyarázatok pusztá spekuláció tárgyai maradnak, s nem helyettesíthetik az egyedi tények és specifikus intézmények rekonstrukcióját, az általánosként jellemzett véletlen jelenségek pontos leírását. Az antropológia tehát nem tehet mást, minthogy nem törvények kutatásának szenteli magát, hanem a kiválasztott társadalom elmélyült ismeretére vállalkozik, s nem egyetemes törvényeit kutatja, hanem egy specifikus kultúra végső értelmezéseit adja meg – jelesen azok tónusában, akiknek vélekedéseit közvetlen tájékozódás során „felgyűjtötte”. A megfigyelés joga arra kötelezi a kutatót, hogy ne csak statisztikai dimenziókkal kalkuláljon, hanem jelenségek kapcsolatait, változók viszonyát, nemhierarchikus dimenziókat tárjon föl, „kis valóságokat”, amelyek a primitív társadalomban hiányzó történeti dokumentációt, írásbeliséget, önreflexív identitás-megjelenítést pótolják. Intézmények kutatása esetében például nem elegendő a feltételezett eredetük alapját leírnia, hanem a *társadalmi integrációban betöltött funkcióját* is meg kell értenie a kutatónak. S míg a szociológia vagy a strukturalista etnológia megengedhette magának társadalmi tények formális sajátosságainak rögzítését (Durkheim, Lévi-Strauss a leggyakoribb hivatkozások), addig a modern antropológia mellőzni törekszik a mechanikus modellálást, amely az általánosítás magas fokán képes a jelenségek világából tapasztalati úton elvonni bizonyos kapcsolatformákat (s itt Montesquieu-re, Comte-ra és Kantra kell utalni, szellemiségük hatására kell ráébredni). Vagyis hangadó antropológusok vallják ma már, hogy a természettudományos alapon elképzelt „törvényt” helyettesíteni kell a *megértés* szubjektív eszközével, a *specifikumokat* kell megfejteni, hiszen az emberi-társadalmi jelenségek egyediek, a cselekedetek esetlegesek és beláthatatlanok, a normatívák és általánosítások ellen pedig elvből tiltakoznia kell az antropológusnak /erről bővebben Descola 1993:15-33/.

Mind a kulturalista antropológiai kutatások, mind a megértő antropológia új irányzata elveti a „bolygószintű összehasonlításokat”, helyette inkább körülír egy kulturális rendszert és a *jelentések világának* tekinti mindezt, anélkül, hogy rigolyásan elvonatkoztatna vagy intellektuális műveletek céljára kisajátítaná tapasztalatait. Egy kultúra kollektív megteremtőinek interpretációs eljárása ugyanolyan megismerési folyamat, mint amelynek megértését próbálja biztosítani maga a kutató, aki kommentálja csupán a tapasztalatok egy variációját egy alkalmilag definiált fogalmi univerzumon belül. Ellentétben a szociológiával, amely a maga rendszerében dedukciót alkalmaz, s szemben a strukturális alapelvű kutatással, amely okokat és következményeket tételez, a fölfedező és megértő antropológia kísérleti típusú empirikus biztosítékokat, jelenségek megismerésének belső élményét és értékelésének bizonyítási eljárását kell hogy vállalja. Már századunk első harmadában Radcliffe-Brown is szemben állt az „instrumentális látomások” híveivel, akik a kulturális jelenségeket természeti visszahatással vagy cél-oksággal magyarázták, illetve részben Malinowskival is, aki a maga szükséglet-antropológiájában „hét vitális szekvenciára” osztotta föl az emberek alapvető szükségleteit (anyagcsere, szaporodás, közérzet, biztonság, mozgás, növekedés, egészség). Ezért a modern antropológusoknak az az ellenérzése, amelyet a „cél-oksággal” szemben táplálnak, indokoltnak tűnik..., filozófiai hagyomány ide vagy amoda.

A társadalomtudomány Durkheim óta tudja, hogy egy társadalmi jelenség oka csak egy másik társadalmi jelenség lehet, így semmiféle olyan modell nem lehet érvényes „a társadalomról”, amely a ható (mozgató) okokra vezeti vissza a társadalmi tényeket, vagy „megelőző okot” vél látni a történések véletlenszerű folyamatában. Például a kollektív szolidaritás fenntartásának társadalmi szükséglete nemcsak közös tevékenység szabályozását feltételezi, hanem gazdasági javak adott szintjét, ismeretek átadásának folyamatosságát, sőt a hatalomgyakorlás jóváhagyottságát is, mert a

csoportegységet biztosító körülmények egyúttal válaszok is: szokások, hagyományok, rítusok, mitológiák, szimbolikus eljárások, a mindezt kifejező nyelv – vagyis adott szempontból mindezek *feleletek*. Feleletek annyiban is, hogy a társadalmi integráció fenntartására szolgálnak, s nem valamely eredendő célokság vezérli őket, hanem a közös lét, közös helyzettudat, közös eredet – márpedig minél általánosabb és bonyolultabb egy szükséglet, annál többféle válaszlehetőséget rejt magában. (Bővebben erről Descola 1993:33-45).

Az emberi interakciók sokrétűsége és a bonyolult komplexitású önrendező fogalmak (amilyen például az érték, a szabadság vagy az érdek), nem okvetlenül rendeződnek ok-okozati meghatározottságokba. A csoport-konszenzusok, a hatalom működése vagy a társadalmi intézmények többsége nem valami tudatos elme tervezte képződmény. Olyannyira nem, hogy változataik számossága és változásaik folyamata éppoly „természeti/természetes” jelenség, amilyen a velünk született tulajdonságok java része. Az európai gondolkodástörténetben, s a primitív népek kutatásában is alapvetően meghatározó felfogásmód volt évszázadokig, hogy a társadalmi viselkedések, erkölcsök, tradíciók szabályait valamiféle „konstrukcionista racionalizmus” logikája mentén fogták föl. Minthogy pedig a civilizációt és a kultúrát mindenkinek meg kell tanulnia a tradíciók révén, mind a genetikai, mind a kulturális átadás eredményeit egyaránt nevezhetjük tradícióknak. Néhány kiemelkedő korszakban, mint amilyen a felvilágosodás időszaka vagy a posztmodern kor, rendszerint megjelenik az „ősi”, archaikus élet, a „vadember” élete utáni vágyakozás, amely jellegzetesen a kollektivistá tradíció áhításának jele. Mindkét korszakban az együttműködés és a verseny új időszaka indul, hasonló tudás és közös célok, egyenlő lehetőségek és konfliktus nélküli élet reménye válik általánossá. Mindkét korszakban elerőtlenedik a központosított politikai hatalom, az önszervező társadalom keresi új útjait és önérvényesítési lehetőségeit – szemben a versennyel, amely a reakciókészségek és a folytonosan növelt hatékonyság normáját kívánja meg, kontrasztképpen a „primitív” vagy elmaradott társadalmak életviteli szertartásosságával. Mindkét korszakban alapvető konfliktus alakul ki a viselkedési normák és szabályok terén, miközben egyre nyilvánvalóbban reménytelen egy egyetemlegesen érvényes etikai rendszer kialakítása. Maradnak tehát uralkodóak a *tradíciók*, az ösztön és az értelem közötti szabályok, amelyek a *válaszadás szokásából* erednek és erősödnek meg. Mindkét gondolkodástörténeti folyamat a társadalmi evolúció elvét fedezi föl, s ennek tartalmaként a folyamatos adaptációt fogalmazza meg, amelynek pedig nem az önkéntes egységesülés, hanem a fenntartható sokszínűség az eredménye, eszköze pedig a kiválasztódáson alapul: a túlélés, vagyis az előnyös tulajdonságok továbbadása válik feltételévé. Végso soron ennek a morális és gyakorlatias létmódnak köszönheti túlélő képességét minden „primitív társadalom” is, nem csoda hát, ha társadalomtudományi, s egyebek közt az antropológiai gondolkodásban is időről időre felfedezés-számba megy ennek belátása. A kutatók rájöttek, hogy egy horda tagjai között az együttműködést rendszerint az örökölt ösztönök irányítják, amelyek szükségszerűen az egymást ismerő és megbízhatónak tekintő emberek közötti igen szűkre szorult kapcsolat alapjai, amelyet azonos célok belátása, veszélyek és lehetőségek azonos megítélésése működtetnek, jobbra *szolidaritás* és *etnocentrizmus* kíséretében. Ugyanakkor nyilvánvalóan pusztá mítosz Hobbes „primitív individualizmusa”, hiszen a nyitott és magányos ember hamar elpusztulhat, a „vadember” pedig sosincs egyedül, mert nemcsak ösztönei kollektivisták, hanem *életének belső rendje* is a tulajdonra, szerződésre, cserére, versenyre, nyereségre és magánéletre kifejlesztett utánzás, mintakövetés, hagyományismeret, tiltás és tapasztalás folyamatában zajlik, amely normák először területileg voltak érvényesek, majd szélesebb értelemben is azzá lettek, s

összekapcsolták a kiscsoportok és egyének döntéshozatali gyakorlatát biztosító feltételrendszert. Így például a kívülállókkal szembeni ösztönös agresszivitást is kordában lehet tartani belülről, ha a csoport tagjaira azonos absztrakt szabályok vonatkoznak, s ezek érvényesek maradnak akkor is, ha az egyén átlépi a közösség, a terület vagy az ország határát. A lokálisan érvényes szabályok szétszórt és fölmérhetetlen tudást, információkat egyesítenek, amelyek épp a korábbi egyesítő célok rendszerét, az egyéni minták értékrendjét voltak hivatottak őrizni. A „rend” fogalma, mint a vele egyenértékű „rendszer”, „struktúra” és „minta” fogalma is, a rendezést, a tárgyak és események viszonyát határoolja körül, egyúttal az elemek közötti tér- és időbeli kapcsolatot különbözteti meg, osztályozza, vagyis olyan újrendezéseket alakít ki, amelyek az érzékek és az ösztönök szabályozása fölé kerülnek – így változhatnak a tradíciók, struktúrák, intézmények a viselkedési módok variációinak kiválasztódásával. Ennek a „rendnek” egyik föltétele a magasabb rendű törvény vagy a hatalom létrejötte, s ennek a rendnek szabályai válnak nyilvánosakká a primitív társadalmi lét keretei között, amelyeket viszont a „fejlettebb” civilizációból érkezett antropológus meglehetősen nehezen képes elfogadni, mert akaratlanul is hozza magával azt a fajta *racionalitást*, amely nem az ész megértő képessége csupán, hanem (Descartes és Locke óta) cselekvési elv és minden erkölcsi érték forrása is. A törzsi társadalmakban a modern intellektuális racionalizmus által kutatott „paradicsomi állapot” éppen a *szabadság mint politikai intézmény* félreértéséből származik, hiszen az nem úgy jött létre, hogy az emberek küzdöttek érte vagy korlátaiktól akartak volna szabadulni, hanem úgy és akkor, amikor és ahogy meg akarták őrizni az ismert és biztonságos egyéni birtokot, a viselkedés szabályait pedig éppen ez az önvédelmi igyekezet alakította ki – ezek tehát a rend termékei. De nem abban az értelemben, ahogy Rousseau a *Társadalmi szerződés* nyitó mondatában (Az ember szabadnak született...) szinte a vadembert teszi a haladó intellektüelek hőségévé, a tradíció, az ész és a népakarat megvalósítójává... S nem is abban az értelemben, amiként a XVIII–XIX. században konstruktivista pozitivisták és liberális pártpolitikusok egyaránt gondolták, hogy ugyanis a jog és az erkölcsi rend kizárólag megtervezőinek akaratától függ, vagyis az evolúciós folyamat végén éppen azok állnak, akik erkölcs és tulajdon, szabadság és igazság intézményeit nem másként fogják föl, csak mint a kulturális evolúció által éppen rájuk ruházott döntéslehetőséget vagy „társadalom-mérnökséget”. S akik ezzel a döntésszeggel az intelligencia túlértékelése révén éltek, akik úgy hitték, hogy tudatos tervezése kérdése minden civilizációs előny, azok a tudomány, a racionalitás, a haladás és a „rend” nevében semmiféle tradicionális szabálykövetést nem fogadhattak el, sem a maguk társadalmában, sem a primitívékében.

Az „evolúció értelmének” illetően felfogása (amelynek ekképpen összegzése F. Hayektól származik, 1992:14-166) egészen a huszadik század közepéig uralta nemcsak az európai politikai gondolkodást, hanem az antropológiai kutatások java részét is. Korántsem furcsa ezért, ha a politikai antropológia lényegében csak a hatvanas évektől nevezi meg azokat a politikai természetű jelenségeket, amelyek rendszerszervező elvként működőnek mondhatók, illetve amelyek a korábbi kulturális antropológiai terepmunkák tapasztalataiból származnak, de politikai aspektusait nem nevezte meg kutatójuk. Herskovits például 1960-as könyvében utal arra a mechanizmusra, amelyre R.S.Rattray figyelt föl (1923) a nyugat-afrikai Gold Coast (Aranypart) egyik törzsénél, az *ashanti*knál, ahol az „apo” rítus során a hatalmon levőknek nemcsak lehetőségük, hanem egyenesen kötelességük meghallgatni alattvalóik gúnyolódásait, szemrehányásait és ellenvéleményeit az elkövetett igazságtalanságokkal szemben. Az ashanti hit szerint ugyanis ez megvédi a vezetők lelkét a feldühítettek rosszkívánságai miatti szörnyű szenvedésektől, mert

ellenkező esetben ezek az elfojtott rosszkívánságok felgyülemlelnének, gyengítenék a hatalmon lévőket, sőt meg is ölnék azokat... (lásd Herskovits /1952/1982:223). Az intézményesített magatartási formák így egyensúlyozzák az egyéniség fejlődésében rejlő egyenetlenségeket – s nemcsak a törzsi társadalomban, hanem ha olyan triviális analógiákra gondolunk, mint a görög agóra, a londoni Hyde Park, a múltbani budapesti KISZ-vitakörök vagy a mai vidéki lakossági politikai fórumok és pártpolitikai népboldogító attrakciók, akkor ugyanazt a megoldást, ugyanazt a konfliktuskezelési, egyensúlyteremtési gyakorlatot találjuk. De az asszimiláció bárhol föllelhető eljárása, a szocializációs modellek számos változata, az ajándékozási ceremóniák ősi kínai, középkori magyar, századeleji porosz vagy jelenkori Fülöp-szigeti variánsa ugyanilyen szervezett és rituálissá tett formája a tekintély-elismertető illetve alávetést elismerő szertartásnak, vagyis a hatalom, az alárendeltség, az egyezményes hűbériség *intézménye* legitimálásának, egyszóval valamely speciális *konszenzusnak*.

Az intézmény és annak szimbolikus környezete tehát éppúgy a hatalom és a társadalom kiegyezésének, visszacsatolási megoldásainak, konszenzusképességének függvénye a törzsi vagy államnélküli társadalmakban, ahogy a modern politikai rendszerekben. A modern állam politikai rendszere meglehetősen gyakran utasítja el a társadalom tradicionális szokásgyakorlatának intézményesítését vagy elfogadását – éppen a „haladás”, a fejlődésfogalom nevében, amelynek tartalmát persze maga határozza meg. Ámde a modern állam ugyancsak magára marad az efféle sikerképesség bizonygatásával. S azok a korunkban felszínre került nemzetválságok, kormányozhatatlansági problémák és bizalomvesztések, amelyek a hatvanas évek óta körülveszik a modern kormányzástechnikákat, illetve azok az „elégtelen” technikák, amelyek a korporatív, a direkt participációs, illetőleg pluralista rendezőelvekből fakadnak, csupán aláhúzzák a hiányát valami olyasféle válságkezelési gyakorlatnak, amely nem az önelégült hatalmi fennsőbbiségből ered, hanem a mindenkor társadalom tradícióinak mesterséges érvénytelenítéséből. E tradíciók megismerése és a politikai mező szereplőinek motiváltsága egyszerre nyújt kutatási terepet a politikatudománynak, a politikai szociológiának és pszichológiának – de amit ezek együtt sem végezhetnek el a személyiség-közelítő csoportkultúra kutatásában, az a politikai antropológiára marad. A tudományközi határok és szögesdrótok fölszámolása pedig immár sehol sem politikai rendszer kérdése és sehol sem a kormányok dolga, inkább a kutatóké.

A politikafogalom mint metodikai eszköz

A fentiekben vázlatosan átfutott kutatástörténeti és szemléleti irányok mindvégig jelen lévő kulcsfogalma az a politika, melynek kutathatósága az antropológusok terepein nem szükségképpen az intézményes irányítás, hanem a társas viselkedés tradícióiból fakadó partnerség, a belülről átélte identitás vagy élményközösség, a kutató fogalomrendszerének mindenesetre nem kívülről hozott, mesterkelt, hanem belülről átélten fölfedezett és megnevezett jellegzetessége. A politikai antropológia kereső szempontja és érvelési narrációja e téren nem valamely elkülönült „alrendszer” jellegadó kérdéseire vezet, hanem a mikro-miliókban is meglévő mezo- vagy makro-összefüggések, belső kölcsönhatások rendszerszerű (vagy olykor spontán) természetrajzához komplex belátáshoz segít közelebb. A hatalom evidens módon ebben a kontextusban sem független a kulturális környezet elemeitől, sem a céloktól, értékektől, normáktól, s épp ezért mindezek politikai kultúrakénti definiálásától sem. Amennyiben maga a politikai rendszer önmagát a történeti legitimációval erősíti,

ennek visszhangja, ellenoldala, kiegészítő oppozíciós tartozéka maga a társadalmi reflexivitás, a mindennapi életben eseményként megjelenő tünetények értelmezési mezője, ezek inherens tökefolyamatai, érdekjátszmái mellett. E szinkronikus jellegzetességek részei a struktúráknak, ezáltal nincs érdemi elkülönítés lehetősége sem, amely a társadalmi interakciók terén leírni alkalmas lehetne. A kulturális és politikai szocializációban mintegy „átörökített” elemek harmóniájának vagy egybehangzóságának célrendszere persze megannyi ellentmondás, képtelenség vagy látszólagos kizárólagosság mentén is megjelenhet, így ezek leíró bemutatásában a látszólag „intuitív”, ráérzésre alapuló belátások is funkcióba kerülhetnek. A politikai antropológia ilyenén „struktúra-leíró” elemei nemegyszer magát az alkalmazott (teorikusan létező) politika-fogalmat körvonalazzák, melynek érdemi bemutatása megannyiszor függ a szaktudományi fogalomtár és az érintett társadalmi közeg saját fogalomkészletének összhangjától, vagy ennek képtelenségétől is (lásd példaképpen a cigánykutatások partnerség-fogalmait, az iszlám kultúrafogalom és a huntingtoni jóslat harmóniahiányát, a „fejlesztő” típusú társadalom-átalakító policy-k hatását a fejlődésfogalom más tartalmait respektáló térségekben, a menekültek és kényszermigránsok helyzetében feltoluló átmeneti közösségiség jelenségét, a transznacionális partnerség lehetséges prioritását a befogadó, de idegen közösségek reintegrációs politikáival szemben, stb.). Mindezen „strukturált viszonyok” mint politikák éppúgy kihatnak egy vizsgálódás keretei között a *communitas* közösségére (ez elvben egyenlő individuumok együttvalósága és rituális átmeneti állapotokban egy külső tekintélyi hatásnak alárendelődő kollektív célrendszere), mint Georg Simmel alapműve óta az *Idegen* fogalmára és az idegen-élményekre rakódó rituális megismerési tapasztalat az élményközösség perspektívájához kötődő változtatásban. Ennek kutatása tehát az idegenség-tapasztalat felülmúlásával, a bevonódás teljessé válásával, a befogadottság elemi sikerével lenne mérhető mint megismerési feltétel. Pedig leggyakrabban épp ellenkezőleg, a „ragadd meg és fuss” kutatási tapasztalatra épülő, majd másodelemzésekkel kiegészített feltárást eredményezi a kutatások többsége – *a szóbanforgó közösség számára is releváns élménytapasztalat helyett*. A kívülről-felülről jövő tudás, szemben a liminális állapottal, amely a kiilleszkedés, átmeneti fázis és visszailleszkedés folyamatjellegűen átmeneti szakaszaiban érhető tetten (bővebben lásd Turner) mintegy eleve idegen marad az élmény- és szerepközösség számára, ennekutána a beilleszkedés, társadalmi reintegráció is mindvégig idegenség-tapasztalat marad a kutatott közösség viselkedésmódjában. A térbeli és élménybeli (avagy részben történeti) közösségi rend kutathatósága tehát oly mértékben relatív, hogy hivatkozási relevanciája épp ezért inkább csak szimbolikus minőséget képviselhet, s kevésbé a rigid módszertani eljárások választékát.

Írásomat a Kiss Balázs – Szabó Gabriella – Antal Anna formálta kutatási anyag hivatkozásával kezdtem, s megannyi kört futottam teljességgel ellenkező irányokba. Tettem ezt nem csupán stiláris tehetetlenség okán, hanem inkább annak érzékítési szándékával, hogy amennyiben a politikai nagygyűlések rítusáról szóló írás valóban a politikai antropológia mezőjében tárgyalható volna, milyen historikus vagy módszerbeli konvencióknak kellene/lehetne megfelelnie. Annak mindenesetre örvendek, hogy intézeti milliókban és szakmai vitafórumon helyet kap egy politikai antropológiainak nevezett írás, mindenesetre a metodikai szándék nem „hal ki” e színtérről való lelépésemmel, s amúgy is, talán a fentiek is igazolják, mennyire nem egyféle irányzat, metodológia vagy interpretációs tónus van ott, ahol a kutatások vagy értelmezések hivatkozott körét antropológiainak hívják.

Annyit kritikai aspektusból mégis hozzáfűznék: maguk az antropológusok – önkörükben, saját kutatási interpretációik közegében – elsősorban azt tartják antropológiainak, amely nem a kutatók, megbízók, áttekinteni kívánók

szempontjainak felel meg, nem módszertani vagy témakezelési érvek uralják, vagyis nem külsődleges felfogásmód és hozott fogalomkészlet mentén áll össze elemzés, hanem ehelyett maguk az aktorok, a leírásban szereplők mutatkozásai formálják meg az elmondhatóság normáit. Ennek főképp a huzamosabb ideig a kutatott közegben tartózkodás a legevidensebb fomája, de nem kizárt az értelmezett és az értelmező közeg határán mintegy „letáborozó” kutató megoldása, aki ettől sem itt, sem amott nem kap teljes értékű befogadást, viszont mint valamiféle „kapuőr” részben átlátja a két közeg kölcsönhatásainak működésmódját.⁸

A Szerzők „ellépése” tehát az elméleti politikatudomány vagy politikai elmélet felől az empirikus tapasztalat felé fölöttébb üdvözlendő, s (amennyire általam ez átlátható) a teorikus megközelítésükhöz fölhasznált szakirodalom is teljességgel megfelel a rítuselemzés egy lehetséges irányának, de maga az antropológiai narratíva inkább a kultúra (politikai kultúra, viselkedéskultúra, reprezentációs vagy kommunikációs kultúra) irányzataihoz közelít, semmint az antropológiaiakhoz. Magam is hasonló dilemmák vagy lehetséges hivatkozások szegmenseiből komponáltam, amikor kisebbségi térhasználatot megjelenítő, vagy épp a kerékpárosok térbeli mozgásának és a gépkocsik fennséget kifejező (kiszorító, lesöprő, kizárólagos, uralkodó, stb.) „attitűdjének” elemzésébe fogtam, s tettem ezt a közöttük eltöltött idő arányában megfogalmazható narratívák lehetőségeit követve, vagyis maguk a biciklisek nézőpontjából. Írásom „módszertani” előzményekre épített történeti áttekintésében és ennek konklúzióiban arra juthattam, hogy a metodikai elvárásrend kétségtelenül igen sokoldalú, sokféle kitekintésre módot adó jellegű, így nem rejt magába elbeszélési kötelezettségeket is. Az általam fentebb hivatkozott szakmunkák roppant eltérő kategória-rendszert használnak, rendkívül sokrétű lépték- és közelség-fogalmakkal operálnak, vagyis nem számonkérhetőek más metodikákon. De a résztvevő aktorok szerinti, mintegy „tolmácsolás”-jellegű interpretáció eszközével a leggyakrabban mégis úgy élnek (történeti időben a mai kutatásokhoz mind közelebb), hogy a szóbanforgó társadalmi közeg adja alapanyagukat, fogalmaikat, a kutatók „közelkerülési” léptékét, intuitív lehetőségeit is – elegendő itt Weatherford több éves Capitol Hill-ben végzett munkájára, vagy Marc Abélès francia nemzetgyűlésben vagy uniós csúcson eltöltött hosszú kutatási periódusára utalni. Ez nem csupán afféle „fogkefe-szindróma” (mindenkinek van egy sajátja, s nem is kívánja másokét használni), hanem egyúttal tesztje annak is, mennyire válnak el a filozófiai, politikai, szociopolitikai vagy más érvelések attól a közegtől, melyből metodikai derivátumként adat-anyagukat veszik. A *kvantitatív* módszertanokhoz rendszerint valamely pozitivista (vagy poszt-pozitivista) attitűd illik a kutatók oldaláról, a *kvalitatív* értelmezéshez ugyanakkor valamely konstruktivista paradigma kapcsolható, s akár egy „kevert módszertanban” bevett „pragmatizmus paradigmája” is elérhető, mely nem a valóság jellemzőinek (ontologikus) meghatározásából indul ki, s nem is az érvényes tudás (episztemológiai) kérdéséből, hanem a kutatásnak abból a hipotetikus bázisából tekint ki arra, mi az, ami metodikai értelemben „működik” (what works). Erre azonban nem könnyű ráfogni, hogy e kevert nézőpont egyenesen antropológiaivá tenné, mivel a szakralitás tárgykörén belül tárgyalható értelmező közösségi struktúra-leképezéssé képes összeállni. Nincs

⁸ A résztvevő megfigyelés módszer, szerep és szemléletmód. De nem csupán/pusztán antropológusi. Antropológusivá egyrészt a tartós részvétellel, együttéléssel, megértő elfogadással, kultúraátvétellel lesz, másrészt az „ő hangjukon szólok” vállalásával, vagyis kulturális közvetítés kinyilvánításával, együttérző és együtt is élő közösségi jelenléttel, az „ő szótáruk” átvételével, fogalmaik inherens alkalmazásával. Ezekről a cikk távolságot tartani is igyekszik, s ezzel a politikatudomány „magasleséhez” képest szinte „benne” találja magát az események elbeszélésében..., de ettől még nem antropológiai!

szó ugyanis arról, hogy a számos paradigmát egyetlenné kellene összegyűrni valamely kritikai realizmus nevében, vagy transzformatív aspektusra érzékeny dimenzióban – de sokkal meghatározóbb kérdésköröket rejt magában a csoportvitáinkon rendre előkerülő Mikecz Dániel-féle narratíva, vagy a Krasztev Péter szerkesztette kötet több írása is, miképpen az antropológiai előképeket és párhuzamokat nem nélkülöző „magyar polip” maffiaállami elbeszélésmódja és keretezése.⁹ Nehéz persze meghatározni, mennyi részvétel, milyen mértékű bevonódás, mennyi idő és empirikus tudás kell ahhoz, hogy az élmény-alapú megközelítés teoretikus alapjai már kézenfekvően megjelenjenek. De annyi immár bizonyos, hogy a távolsággal arányos „jobbantudás” vagy „másképp tudás” még nem cáfolhatatlan politikatudomány, a társadalmi mozgásoktól, véleményytónusoktól, indulatoktól távol maradó szakmaiság pedig nem nyer azáltal, ha kvázivalóság-alapjai erőteljesebbek lesznek.

A látszatszigorúság mellett evidens módon a kulturális antropológia kereső és feltáró szempontjainak, továbbá a módszertani merevségeknek is részben megváltozott számos irányzaton belüli rangja, eszköztára, értéke is. Ha például követjük a társadalmi megmozduláson jelen lévő kutató eseményrögzítési (majd később interpretációs) megoldásait, mindjárt közelebb kerülünk a néma felhasználót a narratív kísérletbe merészkedő értelmezővel összehasonlítható nézőponthoz. Maga a reflexív jelenlét, ahogy például a tömegrendezvényre látogatás vagy az internetes portálok másodelemzésének szempontrendszer is csupán a társadalmi jelenség terébe merészkedés metódusa – a közelség okán viszont kinyilváníthatóvá válik a jogosultság a megválasztott társadalmi mező leírására, a meglátott vagy vélelmezhetően létező jelentés-struktúrák megértésére. A hagyományos terepkutatás azonban ettől annyiban is eltér, hogy míg itt a részvétel függő és esetleges, az állomásozó terepmunka időszakában mindez interaktívvá válik, kölcsönös függések, bekebelezések, kirekesztések, átértelmezések cserefolyamata lép életbe, s ebből deriválható majdan a „végeredmény”, az értelmezés esélye és öröme. Azok a rejtett terek, melyek a világhálóra kapcsolódó kutató kommunikációs horizontján nem okvetlenül jelennek meg, nem bizonyosan ismerhetők meg a pusztá megfigyelés révén, s főképp azért nem, mert épp az interakció, a kutató és a kutatott „hozott kultúrájának” kölcsönhatása hiányzik belőle. A megismerés határai ugyanis nemcsak a kutatási terep aktoraira hatnak korlátozóan, hanem sokkal inkább a megismerő szándékú kutatóra, akinek reflexiói maradhatnak zártak, később aktivizálódóak, elnagyolóak, hamiskásak vagy tévesek is, amennyiben nem veti a kérdezettek-megfigyelték kontrollja alá. Szokványos esetben egy etnológiai szándék, egy etnográfiai kutatás vagy antropológiai adatgyűjtés fázisa nem kiemelten arra merészkedik, hogy egy virtuális vagy valódi társadalmi tér szereplőit, jellegzetességeit, tartalmait megértse. Hanem ezek alapján, de inkább erőteljesen ezekre építve épp az válik meghatározóbbá, mi volt, mi lehetett és miért lehetett a cselekvők/megfigyelték szándéka, technikája, célja és értelmezési módja, továbbá milyen folyamatba illeszkedik épp aktuális cselekvésük a társadalmi integrációs, szimbolizációs, politikai vagy kontextuális történésrendben. Mert ugyan az internet antropológiája, vagy a „multi-sided ethnography” (Marcus 1996) metodikája kínál valamelyes lehetőséget a társadalmak rejtett működésmódjainak összehasonlító elemzéséhez, de a kulturális terek, a jelentés-univerzumok és terepkutatási

⁹ Ezekhez lásd Király Gábor – Dén-Nagy Ildikó – Géring Zsuzsanna – Nagy Beáta *Kevert módszertani megközelítések. Elméleti és módszertani alapok* cikkből kihangzó módszertani áthallásokat, *Kultúra és Közösség*, 2014/2., letölthető: http://www.kulturaeskozosseg.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=72&Itemid=77 ; továbbá Krasztev Péter – Jon van Til szerk. *Tarka ellenállás*. Napvilág, Budapest, 2013.

konvenciók tudásterületi rangja már lényegében lehetetlenné is teszi, hogy politikai súlyú, politikai jelentőségű vagy tartalmú információkhoz jusson, aki ilyeneket maga nem ad cserébe, nem forgalmaz épp oly szabadsággal, mint maguk a kérdeztettek. Mindennek eredete az etnometodológia premisszáitól kezdve a modern antropológiai nézőpontokig szinte egyértelműen erősíti azt, hogy maga a kutatás leginkább nem tények, hanem esélyek, jelentések, értelmezési tartományok tesztje, önálló (tudománypolitikai) logikájú keretbe emelése még a nem oda való jelenségeknek is... Ezekre ugyanis „felkészülni” csak annyiban lehet, amennyiben a módszerek és fogalmak köre az aktuális tárgyhoz, embercsoportokhoz, viselkedésmódokhoz, kommunikációhoz, rejtett jelentések erdejéhez kapcsolódik. Vagyis nincs „álkulcs”, amellyel egy problematikához közelíthetnénk, vagy minden kérdéskört megnyithatnánk. Nincs módszertani öltözet, jelmez, amely minden helyszínen beválk. S nincs kutatói attitűd sem, melyből ne kellene hol kevesebbet, hol többet fölmutatni, beleértve mindentudást és mindenre kíváncsiságot, felfedezői beállítódást és a tévedés jogának fenntartását is. Az előzetes tudások levetkőzése, zárójelbe tétele olyan paradoxon, amit épp a politikai természetű, vagy még inkább a politikai jelentésű/jelentőségű tárgyterületen nem lehet módszertani korpuszba erőszakolni, s róla szociológiai eszköztárak által felmutatott analóg megfjtéseket forgalmazni.

A metodológiai alap-tapasztalat tehát inkább az: mivel csakis saját kommunikatív eszköztárunkon keresztül érthetünk meg társadalmi jelenségeket, s mivel ennek eszköze mindenekelőtt a leírás (helyzet, résztvevők, mentális háttér, történések, értelmezések, stb.) egzakt, pontos módja – az erre következő „sűrű leírást”, a másodolvasatok keletkezését csak folyamatos önkontroll révén tehetjük megvalósíthatóvá és némely analógiájukat interpretálhatóvá. Újféle értelmezést tehát a régtől ismert fogalmak innovációja, a „bevett” értelmezési módok átalakítása, az életvilágok időben és térben összehasonlító elbeszélése révén kísérelhetünk meg – s ehhez épp ezért nem is elegendő a klasszikusok vagy modernek egyik-másik forrásmunkájának idézése, kapaszkodóként használata. *A cselekvők értelmezési aspektusai, az aktivitások mintázatai* azonban csakis akkor válnak hitelesen bemutathatóvá, ha a kutató maga is befogadója, „tanulója”, kritikai kritikusa a terep szereplői által felmutatott gyakorlatoknak, s elfogadja a résztvevők szubjektív tudását bizalom-alapú kapcsolatban megmutatkozó értéként, s nem törekszik ennek felülírására a maga módszertani merevségeivel. Helyette inkább a Mások szubjektív tudására építhető rekonstrukciót vállalja, az adatkeresésben, rendszerezésben és konstruálások során pedig nem a maga optimálisan lehetséges magyarázatait erőlteti, hanem meghajol másfajta normalitások, másfajta szimbolizációk, más típusú értékterek egyenrangú érvényességének víziója előtt. Az értelemkeresés módja, szándéka és eredménye ugyanakkor praktikusán egyeztetendő a kutatás szereplőivel – belső kontroll, a tévedés jóvátétele, a szerkezeti vagy értelmezési képletek frissítése egyaránt akkor válik „tétélesen” hitelessé, ha ezt az érintett szereplők is jóváhagyják, kiegészítik, vitatják, dialektikus kontrasztba emelik, stb. Ez például a politikatudományi kutatásokban és publikációkban egyaránt hiányjelenség, szinte soha és senki sem egyezteteti a kutatott társadalmi közeggel a megszerzett tudását – legfőlebb kész és végleges publikáció formájában, melyről vagy véletlenül értesülnek az érdekeltek, vagy úgy sem. Nem szerepel az egyeztető szándék a politikáról, politikai attitűdökről, célképzetokról vagy cselekvés-értelmezésekről szóló társadalmi reflexió az élettörténeti interjú formájában (még a kutató biográfiájában sem!), nem szerepel a kutatók saját forgatókönyvében, vagy például a társadalmi életvezetésre alkalmazott megfigyelési és emlékeztető protokollok, naplók, állapotábrák elkészítésében sem. Pedig ahhoz, hogy egy élettörténetet, politikai hitvallást, világnézetet vagy egy esemény jelentését/jelentőségét rekonstruáljuk és ezúton érthessünk meg, mi

történik valószerűsíthetően, a módszertanosok szerint a kutatók először is saját mindennapi és tudományos értelmezési mintákra vannak utalva, egyedi aspektust vagy interpretációs mintázatot követnek. Másképpen szólva, még akkor is, ha intenzíven a terepre hangolódnak, és megpróbálnak átélni egy belső, saját aspektusú kereső-pozíciót, a legvégén (az interpretáció kidolgozásakor legkésőbb) mégiscsak saját értelmezési mintáik és relevancia-struktúráik alapján fogják a kutatott közösség társadalmi valóságát megjeleníteni. Ezt kísérően persze a pozíciók, aspektusok lehet, hogy a tereppel való interakcióban változtak is az értelmezés alapvonalai, de a narratíva egésze, a felhasznált módszerek, a megfogalmazott kutatásközi kérdések, a saját és kölcsönzött fogalmak, az interjúalanyok szelekciója és a megfigyelt vagy relevánsnak tekintett tünemények, eseménysorok értelmező rekonstrukciója, továbbá a terepkutatás során megélt tartalmak többsége döntő módon adódik hozzá a terep megkonstruálásához vagy a róla elmondható „üzenethez”. „A kutatónak tehát abban, ami adatként előtte áll, lényeges része van, ennek pedig az a következménye, hogy az adatokban önmagát is újra látja”.¹⁰ Az elemző vagy adatgyűjtő etnográfus leginkább „önmagát kutatja”, vagy önnön eszmeképzeteire talál rá a társadalmi terep kommunikatív szférájában...

Persze, a *cselekvők értelmezési mintázatai* etnometodológiai szempontból a „becoming member” (azaz taggá lenni, befogadásra lelni, részessé válni élménye-igénye alapján kialakult igény) érvényesítésére, tehát kevésbé a szubjektív értelem szuverén rekonstrukciójára irányul, sokkal inkább ama társadalmi rend elméleti megépítésére, amely jellemzőnek tetszik az adott társadalmi helyzetre, életvitelre, aspirációra. Erre épít Schütz is, aki szerint a társadalmi világ értelemteli módon strukturált és elrendezett, következésképp az etnometodológia azt sugallja, arra érdemes figyelni, „hogyan” jön létre a társadalmi rend, s ebből válik mintegy visszafejthetővé a rendszer maga. Ezzel szemben Parsons rendszerfunkcionalista szemlélete a társadalmi rendet egy a társadalom egyes tagjaitól függetlenül létező kulturális értékrend befogadásával magyarázza, ami csak részleges viselkedéstipológiai keretet jelenthet. Megannyi kutató a társadalmi rendet nem tekinti előre adottnak, ezért érdeklődését a makroszintről a mikroszintre irányítja, ahol a cselekvők interakciója szituatívan hozza létre a társadalmi rendet. Eközben ki-kirádöbben, hogy a társadalmi vagy általánosabban kulturális értékeket és normákat az interszubjektívan megosztott értelmezési gyakorlat csak a cselekvés és a cselekvők interpretációi terén hozhatja összefüggésbe a közvetített szocializációval. Mivel a cselekvők interaktívan döntenek el, hogyan kell az adott helyzetet értelmezni, és milyen cselekvési lehetőségek mérvadók, egy társadalmi eseményt először cselekvésvégrehajtás közben definiálnak, erre épül a kutatói kérdésfeltevés is: hogyan lehet „a világot mint értelemteli módon strukturált, rendezett, az események lefolyásában kiszámítható, ugyanakkor mégis gyakran kiszámíthatatlan világot megtapasztalni, leírni, magyarázni és láthatóvá tenni”.¹¹ Vagyis az etnometodológia a társadalmi valóság létrehozásának interaktív folyamatára fókuszál, és megpróbálja azonosítani a társadalmi világ adott szeletének immanens rendjét. Ehhez a társadalmi interakció sikerességének premisszáját veszi alapul, mivel a cselekvők által felhasznált eljárások egy társadalmi tény definíciójára mindkét fél számára megfigyelhetőeknek és felismerhetőeknek kell lenniük, s akkor ezek a kutatók számára is megfigyelhetők és felismerhetők. Ha kívülállók kerülnek a terepre, a terep társadalmi rendjét

¹⁰ „Der Forscher hat also an dem, was er als Daten vor sich hat, wesentlichen Anteil, mit der Folge, dass er sich in seinen Daten immer auch selbst begegnet” (Bergmann 2006:22) – idézi Greschke 2014.

¹¹ „wie die Welt als eine sinnhaft strukturierte, geordnete, in ihren Ereignisabläufen erwartbare, zugleich jedoch oftmals unwägbare Welt im alltäglichen Handeln erfahren, beschrieben, erklärt und sichtbar gemacht wird” (Bergmann, 1988: 21).

megzavarják, mivel ezek az emberek még nem ismerik a rend fenntartásának szabályait és gyakorlatait. Így a terepre lépés (Lindner 1981; Wolff 2003 – utalja Greschke 2014) és a „becoming member” folyamata fontos adatforrásként kezelendő a terep társadalmi rendjének vizsgálatakor, miközben más krízishelyzeteket, például az új tagok, illetve a szabályszegők kezelését is tekintetbe vehetjük az eredmények igazolásának érdekében (Greschke u.o.).

A politikai léttel, viselkedéssel összefüggő kutatás tehát mind a Multi-sited-Ethnography módszertanától (Marcus 1996), mind az etnometodológiától átvett bizonyos gondolatokat és metodikai attitűdöket, ezek révén összeköti a „becoming member” elv etnometodológiai és etnográfiai aspektusait azért, hogy „egyrészt hozzáférhessen az interakció-mezők sajátos struktúrájához, másrészt a vizsgált technikai-társadalmi összefüggésrendszer jelentését az adott cselekvők perspektívájából, az ő életvilágbeli kontextusaiba beágyazódva érthesse meg” (Greschke u.o.).

Nincs ugyanakkor semmi kizárólagosság a módszertan terén, mivel a kevert módszertanok elméletirői és értelmezői ugyanúgy a konstruktív párbeszédben kialakuló „szerző” és „interjúalany” interakcióból indulnak ki, sajátosan konstruálva „filozófiai” alakzatokat és „módszertani” tipológiákat, melyek paradigmatisz szembenállások a kvantitatív módszertanokhoz egy pozitivista (és/vagy poszt-pozitivist), a kvalitatív módszertanokhoz pedig egy konstruktivist paradigm fennállásának kimondása révén, addig a kevert módszertanokat a pragmatizmus paradigmája jellemzi (Creswell 2009, utalja Király – Dén-Nagy – Géring – Nagy 2014). Jelen van ebben a legváltozatosabb módszertani alapeljárások sora, ugyanakkor a megismerési alapelv nem valamiféle „ontológiai” valóság-jellemzőkből indul ki, sőt nem is a releváns tudás episztemológiai alapkérdéseiből, hanem abból az empirikus vélelemből, hogy a kutatás során minek van érvényességi mutatója, mi képes „működtetni”, leképezni vagy tudományosan fölidézhetővé tenni a tapasztalati helyzetet.¹²

Dolgozatom elején a Kiss – Szabó – Antal szerzőcsoport politikai antropológia aspektusú, október 23.-i politikai rendezvény-sorozat résztvevőiként megjelenített tanulmányából indultam ki,¹³ azaz inkább abból, miképpen „beszéli el”, interpretálja magát a kutatómódszertani alapkérdéseket és narratív megfeleltetéseket a megkonstruált írás. Annyi kétségtelen, hogy a politikatudomány hatalmi távolsága, tudományos „közelsége” vagy leíró hitelessége egy izgalmas kísérlettel egészül ki esetükben, kontrasztképpen azzal, hogy nem szokványos a tudományterület pragmatikus módszertanában az efféle valóságközeli „mintavétel”. De míg a mereven konstruktivist módszertan a tudományos távolság megtartása érdekében a megfigyelés kereteit jobbra kvantitatív mutatókkal hitelesíti, e Szerzők kvalitatív vagy kevert módszertana valamiféle olyan kritikai kritikát, pragmatikus paradigma-felvételt eredményez, melynek a politikaelmélet szakterületéhez jóval kevesebb köze van, mint a politikai szociológiához vagy politikai antropológiához. Utóbbinál azonban épp az antropológusok konstruálnának meg kötzködő kifogásokat, mondván: rendben van, hogy a résztvevéses megfigyelés módszere kapott kiemelt szerepet és újszerű szemléletmódot, de antropológiaivá nem pusztán ettől lesz (ha lesz) egy kutatás aspektusa. Különösen nem, ha a Szerzők mint élményközvetítők vállalják ugyan a jelenlétből fakadó megfigyelési és megértési szerepet, ám a

¹² Király Gábor – Dén-Nagy Ildikó – Géring Zsuzsanna – Nagy Beáta 2014 Kevert módszertani megközelítések. Elméleti és módszertani alapok. *Kultúra és Közösség*, 3:149-158.

¹³ Kiss Balázs – Szabó Gabriella – Antal Anna 2014 Politikai nagygyűlések, mint interakciós rituálék (2013. október 23. a Hősök terén, a Deák téren és a Műegyetem előtt). *Politikatudományi Szemle*, XXIII/2:7-29.

legkevésbé azt tükrözi alapállásuk, hogy elfogadták volna, értelmező keretben földézték volna a megszólalók nyújtotta „vallomásokat”. Az antropológiai tudástérben egyrészt a tartós részvétellel, hosszabb együttéléssel, megértő elfogadással, kultúraátvétellel lesz valami hitelessé, nem pedig a pusztá „kihangosítással”, amely a szövegközlésre épül – pusztá tolmács-szerepre tehát, mely pragmatikusan távol marad a beavatódás sérülékeny szféráitól. Másrészt az antropológiai „beavatódás” sokkal inkább történik az „ő hangjukon szólok” vállalásával, vagyis kulturális közvetítés kinyilvánításával, együttérző és együtt is élő közösségi jelenléttel, az „ő szótáruk” átvételével, fogalmaik inherens alkalmazásával. Ezekről a cikk relatíve is távol van, jóllehet a politikatudomány „magasleséhez” képest szinte „benne”...!

A főntebb hivatkozott Greschke és a kevert módszertanok terén eligazító szerzők forrásai mögött egyaránt a cselekvők értelmezési mintáinak, gyakorlatainak „etnográfiai” jellegű feltárására vállalkozó kutatói attitűdje rejtőzködik. A „terepkutatás” fókuszált jelenlétre alapuló időtartama ugyanakkor nem lehet másfél órás empirikus élmény. A tömegdemonstrációkon részt vevők szubjektív tudásának, életvilágának feltárása, komplex és holisztikus megközelítési igénye feltételezne a direkt módon keresett vagy megismert attitűdök közötti mikroszintű olvasatot, s nem igényelne vagy pártolna „metaszintű” rálátást. Az etnográfiai-antropológiai „tényfeltárás”, intuitív élményválogatás, empirikus befolyásoltság ebben alapvetően tér el a külsődleges perspektívát alkalmazó politológiai, szociológiai, kommunikáció-elméleti vagy akár szociálpszichológiai pillantásoktól. Az antropológus épp a „magára engedett” élmény, a saját szűrőn át megismert és mérlegelhető információk szervezője, belső perspektívája pedig nem(csak) a kivetítés irányában minősül funkcionálisnak, hanem a kutatott társadalmi közösséggel (ez itt nem is volt közösség, csupán változó és alkalmi tömeg!) azonosulni képes kapcsolatfelvétel és élményközvetlen tájékozódás önreflexív módszerével keres/talál értelmezési tartományt. Vagyis az érintettek/érdekeltek számára a saját életviláguk rekonstruálása lényegében a kutató önreflexív érzékenységén áll vagy bukik, „normalitási” vagy „objektív” leírásmódokat épp ezért idegen kategóriaként képes csak tudomásul venni. A cselekvők/résztvevők szubjektív érzelmi és értelmi struktúráit „rekonstruálni” próbálva a kutató elérheti a relatív „igazságfelmutatás” kétes eredményét, de ettől még nem hihető, hogy a társadalmi terep „tényeit” többnek értékelné, mint adatkonstrukciós és elemzésre érdemesített válogatott jelenségek együttesét. Kétségtelen, hogy a társadalmi terep a társadalomtudományos gyakorlatban szükségképpen különbözik a mindennapok életvilágától, de a pusztán teorikusan rekonstruált valóság-dimenziók megesik, utólagos és pótlólagos koherenciát, tartalmakat, jelentéstereket hoznak összefüggésbe a kutatói protokollokban elvárt dimenziókkal, melyek nem tartanak fenn viszonyt a történésekkel és ki is zárják a kutató mindennapos értelmezési mintáinak jelenlétét vagy hatását. Holott nehéz elképzelni, mennyire tényidegen egy mesterkélt távolságtartó kutatói attitűd a társadalmi történések, események, élmények, folyamatok összességéhez képest, továbbá a megértés szélesebb dimenzióihoz képest is. Antropológiai terepnaplók (sőt még az elemző leírások is) rendre tartalmazzák a megismerési (kulturális) sokk megvilágosító élményét, a folytonosan változó és magát a kutatót is minduntalan befolyásoló relevancia-struktúrákat, az interakciók nyomán kialakuló értelmezési vagy értelemadási mintázatokat stb. A kutatás alanyainak, szereplőinek „belső nézőpontja”, rejtett dimenziója éppen a saját belátási és narratív mutatózói cselekvések révén kap valóságértelmező erőt, ettől lesz eredményes maga a feltáró munka, ettől marad életes valóság a megjelenített történések rendje és értelme... Mondhatnám: nemcsak az elemzést, a végeredményt, a konklúziót rejti

magában a terepkutatás során megélt élmény- és ismeretanyag, hanem maga a kutató saját változását is, érzékenységének vagy tudásminőségének gazdagodását-bővülését is beleértve. Így is, de még ennek szerényebb feltételei között is a kutató magát a terepet konstruálja, s érzékletesebb antropológiai terepkutatásokban ez egyenesen úgy jelenik meg, hogy „a terep választott engem”, a „terepem irányította a kutatás menetét”, s nem a magam előzetes föltételezései, prekonstrukciói befolyásolták az életvilág tényleges működését. Jó esetben persze a születő elemzésben a kutató önmagát is „vizionlítja”, adataiban a kétely, a preskriptív valóság és a fogalmi háló – melyből kérdései fakadtak – együttesen alkotják keretét mindannak, amit föltárni próbál vagy elbeszélni akar.

A „bevonódás”, beavatódás, a föltárássra vagy összegyűjtésre alkalmasnak ítélt kérdések, válaszok, s maguk az események értelmes rekonstrukciója is adatforrás. Ha nem magának a kutatónak, akkor társainak, utódainak, tanítványainak, vagy legrosszabb esetben a kutatott társadalmi csoport egyedeinek tudatában. De önmagának is az! Az intuitíve felfogott, vagy az egzaktnek tekintett „adatok” gyűjtése persze valamely társadalmi/közösségi rend képzetét keltheti, s e konstrukcióban a kutatómódszertani alapelvek, korábbi mintázatok érvényesülései, vagy az értelmezési horizonton elhelyezett tapasztalat megragadhatósága szintúgy tetszetős alakzatba komponálható, de ennek „magánhaszna” sem mellékes. Sem kollegiális közegből, se már terepeken nem igazán gyűjtheti egybe a tévedés, a meg-nem-értés, a rossz belátások, hamis koncepciók korlátozó mivoltát jobban, mint a társadalmi csoport válaszából, ha e csoport átfogható méretű és nyitott, a megközelítése pedig úgyszintén átfogó és részletes. Ez értelmezési szintér ugyanakkor a kutatói mimikri elhelyezési, beillesztési tere is a kutatónak: már a terepre lépeskor meglévő félszek és óvatosságok, tapasztalatlanság és önmegtagadás is erősen konstruáló hatású, ezt rendszerint a kutatói Én azzal oldja föl, hogy meggyőzi magát metaperspektívájának „hasznáról” és érvényességéről, majd jelenléte során fokozatosan omlasztja le mindezt, ha képes erre egyáltalán. Amikor már ezen a folyamaton belül el is képzei, hogyan tekintenek őrá a terepen, akkor kezd a komplexitás felé kis lépéseket tenni. Minden terep és minden társas közeg komplex annyira, hogy a kutatói attitűd egyik vagy másik része iránti érdeklődéssel lényegében kiemel, szelektál, konstruál és bekebelez, kizárva ugyanakkor más dimenziókat, más részleteket, melyek a későbbiekben fognak visszajelezni mint hiányérzetek. A terep társadalmi közegében részt venni a komplexitás talaján megterhelő és próbára tevő, hisz társas valósága és társadalmi törvényszerűségei belülről generálódnak, azokra rálátni nem elegendő, de résztvevővé válni is csak úgy engedődik meg, hogy kutatóként a terep különböző dimenzióit, társadalmi pozícióit és lokalitásait járja be, és így a terep társadalmi valóságát különböző perspektívákból szemlélheti. Talán jó esetben a kutató és a „kutatottak” közötti szimmetria nemcsak kialakul, de kölcsönhatássá bonyolódik – Kiss Balázsék ráközelítési módja ehhez képest „detektáló” ugyan, de mentes a belső képtől, a megjelenített társadalmi terep szereplőinek érdemi elfogadásától, így a helyzet interaktivitása nemcsak efemer, időleges, de egyoldalú is, kialakul egyfajta Kvázi-Multy-Syted megjelenítés, melyet tükröz az írás egésze. Teszem ezt kritikai megjegyzésként, noha a tanulmány (Hofer Tamás 1992-es március 15.-i helyzetleírása óta) talán az egyik legközvetlenebb dolgozat, mely a tömegből indul ki, s nem a politikusok vagy szervezetek intencióiból, akarati univerzumából. Randall Collinsra hivatkozva a tömeg mint rituálisan átélhető interakciós aktorok együttese (virtuális nemzet), akik mintegy „így alkotnak társadalmat” (9. old.), így formálják együttes emlékezetévé, tartós érzelmi energiává és az összehangoltságot tükröző együttlét dinamikus eseményévé mindazt, aminek részesei.

Nem látjuk át, nem derül ki, hogy e hangos és mozgalmi nemzetkonstruálás maga milyen reflexiót váltott ki a vizsgálódókból. Mintha egy szurkolói erkélyről írnák le, a történés mentes marad a rokonszenvtől, félelemtől, együttérzéstől, kritikától. Vagyis épp a kommunikáció és interakció hiányzik írásukból, ami azt tükrözi, hogy akár a deskriptíve megjelenített, akár a pártolón ábrázolt, akár a félszekkel megjelenített társadalmi szerepeket kizárják a megértés dimenzióiból, mintha a tudományos ráközelítés kizárólag a funkcionalitás mentén volna megjeleníthető, strukturális elemei érzelemmentesek maradhatnának, s mintha pusztán kellékek lennének egy második felvonásban... Ez még nem volna nehézség, a nyilvánosan hozzáférhető interakciók és kommunikációs üzenetek indulati szinten pótolták a kutatói „hidegséget”, néhány blogbejegyzés invokálása pedig részint hitelesítette ezt. De ami elgondolkodtató, az a metaperspektíva tesztelhetetlensége, a kontextus „érinthehetetlensége”, a látószög nagytotál optikája, mely úgy véle, a közeli képek vagy portrék, szituációs beállítások vagy bemozdulások nem tartoznak a leképezés eszköztárába...

Belátásom szerint ez a kritikai fenntartás, objektivizált aspektus épp abban korlátozza a kutatói én jelenlétét, hogy a megérteni vágyott helyzet kontextusát minősíti „le”, ahelyett, hogy ebben a minősítő gesztusban és a tudományos pozícióban amúgy is meglévő szempontot, rálátást mint kulturális tapasztalatot fogalmazná meg és használná fel. A kritikus, a szemlélődő, a kutató pillantása is kitünteti, átköti, átmetszi, összefüggésekbe állítja a közlést, akármily tartalom jellemzi azt. Talán bizony maga a kutató nem reflektál-e...? Nincs-e biztos optikai távolságból készített pillanatképe mellett és mögött maga az elbeszélő Én valahol...? Kihagyható-e a reflexió a feltárásból és megnevezésből? A megfigyelési helyzet ugyanis visszható tud lenni, ha a megfigyeltnek módjában áll reflektálni, ugyanakkor a kétoldalú kommunikáció egyoldalú deklarációra csupaszítva nem vesz-e el lényeges elemeket a megjelenítés/elbeszélés szándékából, hatékonyságából...? Mert lehet, hogy a naplózó, telefonjával fotózó vagy akár zsebmagnóval közlekedő megfigyelő fizikai létében a lokális történés részévé válhat, de ha mint felhasználó elidegenült pozíciót képvisel, akkor a leírásra visszahatóan is alulmarad válllásától. Vagy, lehet, hogy csak nem tér el jellegadóan a blogozó kívülállóktól, kommentelő idegenektől, lájkoló kvázirésztvevőktől... A jelenséget magát „adatforrásnak” használó szempontrendszer, mely a társadalmi terep szereplőinek sokféleségét, szerepkavalkádját, mixelt vagy hibrid attitűdjeit csak titokban próbálja megjeleníteni, valójában épp a többdimenziós közlésről, rétegzett megjelenítésről, intim vagy beavatott többlettudásról mond le, virtuálissá teszi az etnografikus megjelenítést, átrajzolja a vonatkoztatási csoport határait, elmaszatozja szerepkülönbségeit és viselkedésmintázatahoz sem járul hozzá érdemben. Van tehát esélye egy „mobil” kutatásnak, vonulós jelenlétnek, narratív és időben is megragadott viselkedéstipológiának, de az időiség nemcsak a leírásban kellene jelen legyen markáns módon (mi történik, mennyi ideig tart, hová mennek és mikor...), hanem az interpretációban, üzenetben, értelmezésben is, melynek mindenkor része a kutató figyelme, türelme, érdeklődés-intenzitása is. (Lásd Geertz „ott lenni, itt írni...”).

A politikai antropológia egyik fő szempontja, hogy a politika maga nincs elkülönítve a társadalom más alrendszeitől, ezért kutatói sokszor úgy definiálják, mint a hatalom erejének, hatásának alkalmazását a társadalmi és kulturális környezetben. Ezáltal a hatalom definíciója a politika-fogalom hatásától függ, valamint ennek számos kiterjedésétől, alkalmazási területétől, erejétől vagy aspirációitól. A tudásterületen belül a politikai kultúra értelmezése az elfogadott, kinyilatkoztatott vagy rejtett céloktól is meghatározott, ahogyan maga a politikai rendszer hasonlóképpen megjeleníti magát egy történeti dimenzióban jellemző

módon. Ennek része a döntések formálásának és kivitelezésének gyakorlata, melynek elemzésében a kutatásokat végzők alapvető különbségeket és hasonlatosságokat fogalmaznak meg. Kiemelt témakör rendszerint a gazdasággal és társadalomszerkezettel összefüggő mindennapi társadalmi gyakorlat, a mozgások és mozgalmak témaköre, a törekvések háttere és módja. A politika rendszerét a strukturalista funkcionalisták a társadalom egyes részcsoportjainak elkülönültségében vagy interakcióiban elemzik, szinkronitásokban nevezik meg; e szinkronitás-elmélet kiterjed ama cél meghatározására is, miképpen alkotnak harmóniát vagy kerülnek konfliktusba a legfőbb érdekek és az ezek mögött meghúzódó kulturális elemek. Ez ugyan nem séma, és megannyi eleme szerepel Kiss Balázsék írásában is, de az egyes aktor-csoportok egymáshoz képesti kulturális távolságát, a gyökerekként meghatározható csoportspecifikus politikai kultúra mintegy „azonosságát” szinte tételezi a tanulmány (vagy nagy mértékben épít a beavatottak helyzetismereti és beállítódási képzeire), továbbá a szinkron vagy aszinkron elemek mellett eltekint a diakron folyamatok részletrajzától is, az időbeliséget a pártformációk mintegy egyenrangúságaként kezeli (pl. a Műegyetem rakparti pártközi rendezvény leírásánál). Fontos momentum, hogy a közönség/közösség fogalomkülönbségét a Szerzők is említik (22. oldal), s ezzel jelezni tudják a résztvevő tömeg, mozgalom, párt, virtuális közösség eltérő természetrajzát. De épp amikor a tömeg és nyilvánosság kérdését, a fizikai vagy gesztusnyelvi kommunikáció módjait ismertetik, akkor vonják be a térhasználat testközelséget jelző vagy a képzelt közösség virtuális univerzumára utaló jeleket, s ebben – úgy vélem – eltúlozzák, vagy nagyon is kézenfekvőként kezelik a közösség tartalmait a közönség formációjával összevetésben. Eltérő definícióval talán élményközösségi vagy akaratközösségi formációnak lehetne láttatni e pártvonzatú politikai tagoltságot, ami messze nem azonos az Anderson-féle képzelt-nemzeti közösséggel!

Hiányzik ugyanakkor a Szerzők és az „interjúalanyok”, azaz szereplők, társadalmi aktorok reflexív viszonya, érintkezése, kapcsolódása vagy szembesülése, az adott cselekvők perspektívájából relevánsnak tetsző világkép vagy életvilág bemutatása – mindezek ugyanis nem pótolják a politikai antropológia szimbólumfaggató, szimbolikus politikát érzékelő, konstruált és átélt valóságokat körülíró, szakrális intézményekben funkcionalitást megnevező törekvését. A Szerzők említik ugyan a „negatív szakralitás” (22. oldal) jelenségét Mesterházyval összefüggésben, de nem világos, hogy ha a szakralitás intézmény, milyen negatív intézménnyé válhat e politikus személyében és „az ingroup elsődleges identitása” révén. Ha maga a szakralizálás folyamata, vagy a csoportképző hatások egységgé összegződő konstrukciós hatása talán fölidéződik ezáltal, épp az okok és módok, miérték és hogyanok eltérései maradnak rangrejtve.

Írásom, még ha eredendően, kiváltó okként és alkalmi ürügyként tekint a Szerzők tanulmányára, nem részletezheti annak minden dimenzióját lektori szigorral. Amit ennek ürügyén elmondandó voltam, épp a politikai antropológia gondolkodás- és megismerés-történeti feltételei közötti aspektus-különbség volt, a beleérzés, részvétel, rálátás, értékelés, rákérdezés és interakció mentén esedékes nyitottság révén. Meggyőződésem ugyanis, hogy a hazai politikatudomány ezzel gazdagabb lehetne, miképp a nem kizárólagosan euro-amerikai fókuszú politikaelmélet alkalmazásával is. Ez utóbbihoz, messzi és halovány adalékként, de illusztratív szándékkal próbálom további írásaimat közelíteni, melyek Afrika-fókuszú ha nem is módszertani, de a komplexitás igényét tükröző földrészközi reflexiók között egy másfajta „politikafogalom” jelenlétét (is) tükrözi talán...

Hivatkozások és szakirodalom

- Abélès, Marc – Jeudy, Henry-Pierre eds. 1997 *Anthropologie du politique*. A. Colin, Paris.
- Abélès, Marc 1983 *Le lieu du politique*. Société d'Ethnographie, Párizs.
- Abélès, Marc 1986 L'anthropologue et le politique. In *Anthropologie: état des lieux*. Livre de poche, Biblio, 207-233.
- Abélès, Marc 1987 *Les courants actuels de l'anthropologie politique*. Encyclopedia Universalis, Thèmes et problèmes, 176-179.
- Abélès, Marc 1988 Modern political ritual. *Current Anthropology*, 3:391-404.
- Abélès, Marc 1990 *Anthropologie de l'État*. Armand Colin, Párizs. /Magyarul 2007 *Az állam antropológiája*. Századvég, Budapest/.
- Abrahams, R. D. – Kalcik, S. 1983 Folklór és kulturális pluralizmus. In Niedermüller P. szerk. *Folklór – társadalom – művészet*, 14. Közművelődési Információs Intézet, 74-81.
- A. Gergely András 1996 *Politikai antropológia*. MTA PTI, Budapest, Etnoregionális munkafüzetek, 8.
- A. Gergely András 1991 *Urbanizált méhkas, avagy a helyi társadalom*. Scientia Humana, Budapest.
- A. Gergely András 1997 *Kisebbség – etnikum – regionalizmus*. MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest, 1997.
- A. Gergely A. 1986 Legyünk realisták, követeljünk lehetetlent...! Esettanulmány egy reformkísérlet visszhangjáról. In A. Gergely A. – Kamarás I. – Varga Cs. *Egy kisszváros*. Művelődéskutató Intézet, 189-234.
- A. Gergely, A. 1987 A „saját csoport” és az „etnocentrikus tudat” szerepe egy helyi közösség értékrendjében. Kiskunhalas. In Bóhm Antal – Pál László szerk. *A helyi hatalom működése*. Helyi társadalom, 5:149-179.
- Althabe, Gérard – Fabre, Daniel – Lenclud, Gérard dir. 1992 *Vers une ethnologie du présent*. Cahier Ethnologie de la France, 7. Paris, Ed. de la MSH.
- Arendt, Hannah 1995. Múlt és jövő között. Osiris Kiadó, Bp., 314 p.
- Artyunov, Sz. A. 1987 Szokás, rítus, hagyomány. In Hofer T. – Niedermüller P. szerk. *Hagyomány és hagyományalkotás. Tanulmánygyűjtemény*. MTA Néprajzi Kutatócsoport és OSZK Magyarországtudató Csoport, Budapest, 104-108.
- Augé, Marc 1977 *Pouvoirs de vie, pouvoirs de mort*. Flammarion, Paris.
- Bailey, Frederick George 1957 *Caste and the economic frontier*. Manchester.
- Bailey, Frederick George 1965 Decisions by consensus in councils and committees. In Banton, Michael ed. *Political systems and distribution of power*. Tavistock Publications, London.
- Bailey, Frederick George 1969, 1980 *Stratagens and Spoils: A Social Anthropology of Politics*. Basil Blackwell, Oxford.
- Bailey, Frederick George 1960 *Tribe, Caste and Nation*. University Press, Manchester.
- Bailey, Frederick George 1963 *Politics and Social Change*. University Press, Berkeley.
- Bailey, F.-G. 1965. Decisions by Consensus in Councils and Committees. In Banton, Michael ed. *Political Systems and the Distribution of Power*. London.
- Balandier, Georges 1985 *Le détour. Pouvoir et modernité*. Fayard, Paris.
- Balandier, Georges 1959 *Anthropologie politique*. P.U.F, Paris.
- Balandier, Georges 1980 *Le pouvoir sur scènes*. Balland, Paris.
- Balandier, Georges 1973 Fekete-Afrika mai szociológiája. In Kolosi Tamás – Papp Zsolt szerk. *A társadalmi struktúra történeti változásai. Társadalmi struktúra és rétegződés I*. Jegyzet. ELTE BTK – Tankönyvkiadó, Budapest, 365-379.
- Bart, Fredrik 1996 Régi és új problémák az etnicitás értelmezésében. *Regio*, 1:3-25.
- Bayer József – Hardi Péter szerk. 1985 *Pluralizmus*. Kossuth, Budapest.
- Beals, A. – Siegel, B. 1966 *Divisiveness and social conflict: an anthropological approach*. Stanford.
- Beer, W. R. 1977 The social class of ethnic activists in contemporary France. In Esman ed. *Ethnic conflict in the Western world*. Cornell University Press, Ithaca, 143-158.
- Berger, Peter L. – Luckmann, Thomas 1984 A valóság társadalmi felépítése. Részletek in Hernádi Miklós szerk. *A fenomenológia a társadalomtudományban*. Gondolat, Budapest, 321-349.
- Bernstejn, B. M. 1987 A hagyomány és a szociokulturális (társadalmi kulturális) struktúrák. In Hofer Tamás – Niedermüller Péter szerk. *Hagyomány és hagyományalkotás*. MTA Néprajzi Kutató Csoport – OSZK Magyarországtudató Csoport, Budapest, 115-126.
- Bettelheim, Bruno 1988 Egy kevésbé tanulmányozott viselkedésmód: az erőszak. In *A végső határ. Tanulmányok*. Európa Kiadó, Budapest, 121-122.
- Bíró A. Zoltán 1994 Az esély esélyeiről, avagy hogyan is lesz kulturális antropológia Kelet-Európában. *Replika*, 13-14., (június), 131-134.
- Bloch, Marc 1989 *Ritual, History and Power*. London, The Athlone Press.
- Boas, Franz 1875 *Népek, nyelvek kultúrák*. Gondolat, Budapest, 86-128.

- Bódis Kriszta 2003 „Isten adóssága” (Ózd – Hétes). Dokumentumfilm.
- Boglár Lajos 1994 Akcióantropológia, avagy hol húzódnak a tolerancia határai? In: *A komplex kultúrakutatás dilemmái a mai Magyarországon*. Miskolc, KVAT Füzetek 1:99-105.
- Boglár Lajos 1995 Szimbolizáció és akkulturáció. In Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor szerk. *Jelbeszéd az életünk*. Osiris, Budapest, 389-394.
- Boglár Lajos 1995 Mítosz és kultúra: két eset. In *Vallás és antropológia*. Bevezetés. Szimbiózis, Budapest, 86-89.
- Boglár Lajos 1996 Egy guarani falu élete. In *Mítosz és kultúra*. Szimbiózis, Budapest, 17-25.
- Bohannon, Paul – Glazer, Mark 1997 *Mérföldkövek a kulturális antropológiában*. Panem Kft, Budapest.
- Bohannon, L. 1958 Political aspects of Tiv social organisation. In Middleton, J. – Tait, D. szerk. *Tribes without rulers*. Routledge and Kegan Paul, London.
- Borneman, John 1998 *Subversions of International Order: Studies in the Political Anthropology of Culture*. State University of New York Press, Albany.
- Borsányi László 1988 A megfigyelési technikák az etnológiai terepmunkában. *Ethnographia*, 99(1):53-82.
- Bourdieu, P. 1981 La représentation politique. Eléments pour une théorie du champ politique. *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, 36-37:3-24.
- Bourdieu, P. 1985 Az identitás és a reprezentáció. A régió fogalmának értelmezéséhez. *Szociológiai Figyelő*, 1:7-22.
- Bouvier, Pierre 1996 Citoyenneté et exclusion. La ritualisation au quotidien. *Ethnologie Française*, No. spécial, XXXVI/2:248-254.
- Brubaker, Rogers 2001 Csoportok nélküli etnicitás. *Beszélő*, 7-8. sz.
- Carr, E.H. 1993 *Mi a történelem?* Századvég, Budapest.
- Claessen, H. J. M. 1981 *The study of the state*. La Haye, Mouton.
- Clastres, Pierre 1962 Echange et pouvoir: philosophie de la chefferie indienne. *L'Homme*, 1.
- Clastres, Pierre 1974 *La société contre l'Etat*. Editions de Minuit, Paris.
- Clastres, Pierre 1980 *Recherches d'anthropologie politique*. Le Seuil, Paris.
- Claverie, E. 1989 Anthropologie politique et sociétés contemporaines. In Segalen, M. szerk. *L'Autre et le semblable*. Presse du CNRS, Párizs, 89-103.
- Cohen, Abner 1983 A szimbolikus cselekvés és az én struktúrája. In Hoppál Mihály – Niedermüller Péter szerk. *Jelképek – kommunikáció – társadalmi gyakorlat. Válogatott tanulmányok a szimbolikus antropológia köréből*. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest, 69-76.
- Cohen, Abner 1969 Political Anthropology: the Analysis of the symbolism of Power Relation. *Man NS* 6, 428-448. p.
- Cohen, Abner 1974 *Two-Dimensional Man. An Essay on the Anthropology of Power and Symbolism in Complex Society*. Univ. of. California Press.
- Cohen, Ralph 1969 Anthropology and Political Science: Courtship or Marriage? In S.M.Lipset (ed.) *Politics and Political Sciences*. Oxford Univ. Press, New York.
- Cohen, Ralph – Middleton, J. szerk. 1967 *Comparative political systems. Studies in the politics of preindustrial societies*. University of Texas Press, Austin.
- Cohen, Ralph 1969 Anthropology and political science. Courtship or marriage? In Lipset, S. M. szerk. *Politics and political sciences*. Oxford University Press, New York.
- Comaroff, Jean – Comaroff, John szerk. 1993 *Modernity and its Malcontents: Ritual and Power in Postcolonial Africa*. University of Chicago Press.
- Coleman, James – Bourdieu, Pierre eds. 1991 *Social Theory for a changing Society*. Westview Press, Boulder, Colorado.
- Colson, E. 1975 *Tradition and contract*. Heineman, London.
- Copans, Jean 1971 L'anthropologie politique. In Copans, J. – Tornay, S. – Godelier, M. – Backès-Clément, C. eds. *L'Anthropologie: science des sociétés primitives ?* Denoël, Paris, 113-175. p.
- Creswell, John W. 2009 *Research Design. Qualitative, Quantitative and Mixed Methods Approaches*. Sage Publications, Thousand Oaks.
- Dahrendorf, Ralf 1988 *A modern társadalmi konfliktus*. Gondolat, Budapest.
- Danforth, Loring 1982 *The Death Rituals of Rural Greece*. New Jersey. 5-7.
- Daun, Ake 1988 „Svédség” mint akadály a kultúraközi érintkezésben. In Hofer T. – Niedermüller P. szerk. *Nemzeti kultúrák antropológiai metszetben. Tanulmánygyűjtemény*. MTA Néprajzi Kutatócsoport és OSZK Magyarországi Kutatócsoport, Budapest, 107-144.
- Davis, Natalie 1984 Antropológia és történettudomány a nyolcvanas években. *Világtörténet*, 2:17-27.
- Derathe, R. 1970 *Jean-Jacques Rousseau et la pensée politique de son temps*. Vrin, Paris.
- Descola, Pierre 1994 Az oksági magyarázat. In Descola – Lenclud – Severi – Taylor *A kulturális antropológia eszméi*. Századvég, Budapest, 13-74.

- Descola, P. – Lenclud, G. – Severi, C. – Taylor, C. 1993 *A kulturális antropológia eszméi*. Századvég-Osiris, Budapest.
- Domenach, Jean-Marie et al. (ed.) 1990 *La violence et ses causes*. Unesco, Paris.
- Douglas, Mary 1995 A két test. *Magyar Lettre Internationale*, 18:8-11.
- Duby, Georges – Lardreau, Guy 1993 *Párbeszéd a történelemről*. Akadémiai, Budapest.
- Dumézil, George 1985 *Heur et malheur du guerrier*. Flammarion, Paris.
- Dumont, Louis 1998 *Tanulmányok az individualizmusról*. Tanulmány Kiadó, Pécs, 13-26, 73-113.
- Durkheim, Émile – Mauss, Marcel 1978 Az osztályozás néhány elemi formája. In Durkheim, Émile *A társadalmi tények meghatározásához*. Gondolat, Budapest, 253-334.
- Easton, David 1953 *The political system. An inquiry into the state of political science*. A. Knopf Incorporation, New York.
- Easton, David 1958 Political anthropology. In Siegel, B. J. ed. *Biennial review of anthropology*. Stanford, Stanford University Press, 210-262.
- Easton, David 1965 *A framework for political analysis*. Englewood Cliffs, Prentice Hall, New Jersey.
- Ecsedy Csaba 1970 A társadalmi struktúra kutatása a mai angol szociálandropológiában. In *Népi kultúra – Népi társadalom IV*. Akadémiai, Budapest, 357-364.
- Edelman, Murray 1988 *Constructing the political spectacle*. The University of Chicago Press, Chicago.
- Eisenstadt, Samuel Noah 1959 Primitive Political Systems. In Siegel, B.-J. ed. *Biennial Review of Anthropology*. Stanford, 210-262.
- Eisenstadt, Samuel Noah 1959. Primitive Political Systems: a Preliminary Comparative Analysis. *American Anthropologist*, vol. 61:200-222.
- Engels, Friedrich 1977 *A család, a magántulajdon és az állam eredete*. Kossuth, Budapest.
- Erllich, S. – Wootton, G. 1980 *Three faces of pluralism. Political, ethnic and religious*. Gower, London, 103-189.
- Evans-Pritchard, Edward Evan 1940 *The Nuer*. Clarendon Press, Oxford.
- Evans-Pritchard, E. E. 1962 *Essay in social anthropology*. Faber & Faber, London.
- Evans-Pritchard, E. E. – Fortes, M. ed. 1964 *Systèmes politiques africains*. P. U. F., Paris.
- Fejős Zoltán 1994 Esélyekről – elmélettel vagy anélkül. *Replika*, 13-14. (június), 135-140.
- Fortes, Meyer 1945 *The dynamics of clanship among the Tallensi*. Oxford University Press, London.
- Fortes, Meyer – Evans-Pritchard, Edward Evan (1940) 1964 *African political systems*. Oxford University Press, New York.
- Foucault, Michel 1980 *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings 1972–1977*. The Harvester Press, Brighton.
- Frazer, James George /1890/ 1993 *Az Aranyág*. Századvég, Budapest.
- Fried, Morton 1967 *The Evolution of Political Society. An essay in political Anthropology*. Random House, New York.
- Füredi Zoltán 1998-2001 *Északföld*. Dokumentumfilm, színes, 62 perc
- Geertz, Clifford ed. 1963 *Old Societies and New States*. Free Press, Glencoe.
- Geertz, Clifford 1973 Thick Description: Toward an Interpretive Theory of Culture. In *The Interpretation of Cultures*. New York, Basic, 3-30. /magyarul: A sűrű leírás. In *Antropológusok a csónakban*. Szerk. Vári András, Akadémiai, Budapest, 13-61./
- Geertz, Clifford 1983 *Local Knowledge. Further Essays in Interpretive Anthropology*. New York, Basic.
- Geertz, Clifford 1995 A tények után. *Magyar Lettre Internationale*, 18. (ősz), 26-29.
- Geertz, Clifford 1994 Az értelmezés hatalma. Századvég, Budapest, 352-368.
- Geertz, Clifford 1988 A kultúra fogalmának hatása az ember fogalmára. *Kultúra és Közösség*, 4:67-75.
- Geertz, Clifford 1994 A sűrű leírás. In *Az értelmezés hatalma*. Századvég-Osiris, Budapest.
- Geertz, Clifford 2002–2003 A tény után. (Részletek a könyv egyik fejezetéből) In *Kulturális antropológia*. Tantárgyi forrásanyag. Összeállította A.Gergely András. Veszprémi Egyetem Tanárképző Kara, Ember-, erkölcs- és vallásismeret továbbképzési szak, 2002-2003. Elektronikus változatban: <http://mek.oszk.hu/01600/01668/01668.doc>
- Gehlen, Arnold 1976 *Az ember természete és helye a világban*. Gondolat, Budapest.
- Gehlen, Arnold 1968 Antropológiai kutatások. In *Modern polgári szociológia*. ELTE BTK-Tankönyvkiadó, 48-65.
- Girardet, Raoul 1986 *Mythes et mythologies politiques*. Le Seuil, Paris.
- Gluckman, Max 1953 *Systèmes familiaux et matrimoniaux en Afrique*. P. U. F., Paris.
- Gluckman, Max 1963 *Order and rebellion in tribal Africa*. Cohen and West, London.
- Gluckman, Max 1965 *Politics, law and ritual in tribal society*. Blackwell, Chicago.
- Godelier, Maurice 1970 *Sur les sociétés précapitaliste*. Édition Sociales, Paris.
- Godelier, Maurice 1984 *L'idéal et le matériel. Pensée, économies et sociétés*. Fayard, Paris.

- Gombár Csaba 1984 A politikai antropológiáról. In *Egy állampolgár gondolatai*. Kossuth, Budapest, 215-229.
- Gombár Csaba 1984 Mentalitás, érték, politikai intézmény. *Társadalomkutatás*, 3-4. sz., valamint In 1989. *Borítékolt politika*, 62-71.
- Gombár Csaba 1986 A politika parttalansága. In *A politika parttalan világa*. Kozmosz Könyvek, Budapest.
- Gombár Csaba 1986 *Demokratikus rendezőelvek*. In A Magyar Politikatudományi Társaság Évkönyve, valamint In *Borítékolt politika*. Pénzügykutató Rt. Budapest, 97-121.
- Greschke, Heike Mónika 2007 Bin ich drin? – Methodologische Reflektionen zur ethnografischen Forschung in einem plurilokalen, computervermittelten Feld. FORUM: QUALITATIVE SOZIALFORSCHUNG, SOCIAL RESEARCH, Volume 8, No. 3, Art. 32.
- Grillo, Ralph 1989 Anthropology, language, politics. In Grillo ed. *Social Anthropology and the Politics of Language*. Routledge, London, 3-25.
- Gyáni Gábor 1994 A modern város történetének antropológiai szemlélete. In Gyáni Gábor szerk. *A modern város történeti dilemmái*. Történeti Tanulmányok III., Debrecen, KLTE Történelmi Intézet, 157-165.
- Gyáni Gábor 1994 A társadalomtörténet mint retrospektív kulturális antropológia? *Replika*, 15-16., (december), 191-198.
- Hobsbawm, Eric 1974 *Primitív lázadók. Vázlatok a társadalmi mozgalmak archaikus formáiról a XIX. és a XX. században*. Kossuth Kiadó, Budapest.
- Halbwachs, Maurice /1952/ 1992 *On collective memory*. Chicago University Press, Chicago.
- Hankiss Elemér 1997 *Az emberi kaland. Egycivilizáció-elmélet vázlata*. Helikon, Budapest, 93-127, 203-225.
- Hannerz, Ulf 1988 Elmélet az antropológiában: szép-e a kicsi? A komplex kultúrák problémája. /Kivonat/. In Hofer T. – Niedermüller P. szerk. *Nemzeti kultúrák antropológiai nézetben*. MTA NKCS – OSZK MKCS, Budapest, 101-106.
- Hart, C. W. M. 1968 Kultúr-antropológia és szociológia. In Balogh József. szerk. *Modern polgári szociológia*. Szöveggyűjtemény, V. kötet. ELTE BTK – Tankönyvkiadó, Budapest, 222-245.
- Hayek, Friedrich A. 1992 *A végzetes önhittség*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1992.
- Heller Ágnes 1996 Identitások, életterek, hatalmi terek, ismeretlen belvilágok. *Kritika*, 8:14-17.
- Herskovits, Melville Jean 1948, 1952 *Man and his works*. New York.
- Herskovits, Melville Jean 1960 *Economic anthropology. A study in comparative economics*. New York.
- Herskovits, Melville Jean 1988 Kulturális relativizmus és kulturális érték. *Kultúra és Közösség*, 4:52-60.
- Hobsbawm, Eric 1974 *Primitív lázadók*. Kossuth, Budapest.
- Hobsbawm, Eric 1983 A társadalomtörténettől a társadalom történetéig. In *Történelem és szociológia*. MM Szociológiai Füzetek 32:56-72.
- Hobsbawm, Eric 1987 Tömeges hagyománytermelés: Európa, 1870–1914. In Hofer T. – Niedermüller, P. szerk. *Hagyomány és hagyományalkotás*, i. m. 127-197.
- Hobsbawm, Eric 1990 Közép-Európa, politika és kultúra. *Társadalmi Szemle*, 78-82.
- Hofer Tamás 1984 *Történeti antropológia*. Konferenciabevezető. Antropológiai írások, 8–10. MTA Néprajzi Kutatócsoport, Budapest, 7-19.
- Hofer Tamás – Niedermüller Péter szerk. 1988 *Nemzeti kultúrák antropológiai metszetben*. MTA Néprajzi Kutató Csoport – OSZK Magyarágkutató Csoport, Budapest.
- Hollós Marida 1993 *Bevezetés a kulturális antropológiába*. ELTE BTK, Szimbiózis, Budapest.
- Hollós Marida 1993 A politikai rendszerek. A társadalmi ellenőrzés. In *Bevezetés a kulturális antropológiába*. Tankönyv. ELTE BTK Kulturális Antropológia Tanszék. XII. fejezet, 131-137.
- Hoppál Mihály – Niedermüller Péter szerk. 1983 *Jelképek – kommunikáció – társadalmi gyakorlat. Válogatott tanulmányok a szimbolikus antropológia köréből*. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest.
- Horváth Sándor – Pethő László – Tóth Eszter Zsófia 2003 *Munkástörténet – munkásantropológia*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Idegengyűlölet, másság, tolerancia. 1993 *INFO-Társadalomtudomány*, 25. szám.
- Imhof, Arthur E. 1993 *Elveszített világok*. Akadémiai, Budapest.
- Jones, Schuyler 1986 Az erőszak intézményei. In Cherfas, J. – Lewin, R. szerk. *Nem csak munkával él az ember*. Gondolat, Budapest, 98-112.
- Józsa Péter 1980 *Lévi-Strauss, strukturalizmus, szemiotika*. Akadémiai, Budapest.
- Kanovsky, Martin 2002-2003 Antropológia, história, archeológia. (Könyvismertető). In *Kulturális antropológia*. Tantárgyi forrásanyag. Összeállította A.Gergely András. Veszprémi Egyetem Tanárképző

- Kara, Ember-, erkölcs- és vallásismeret továbbképzési szak, 2002-2003. Elektronikus változatban: <http://mek.oszk.hu/01600/01668/01668.doc>
- Kapuściński, Ryszard 2000 *Ében*. Széphalom Könyvműhely, Budapest.
- Keesing, Roger M. 1971 Structures of inequality. In *Cultural Anthropology a contemporary Perspective*. Holt & Co. New York, 330-385.
- Kertzer, David I. 1988 *Ritual, politics and power*. Yale University Press, New Haven.
- Kidder, H. L. – Stewart, V. M. 1980 Csoportmeghatározások: a jelképekből fakadó hatalom és a társadalmi szerepek. In Csepeli György szerk. *Szociálpszichológia*. Gondolat, Budapest, 129-156.
- Király Gábor – Dén-Nagy Ildikó – Géring Zsuzsanna – Nagy Beáta 2014 Kevert módszertani megközelítések. Elméleti és módszertani alapok. *Kultúra és Közösség*, 3:149-158.
- Kiss Balázs – Szabó Gabriella – Antal Anna 2014 Politikai nagygyűlések, mint interakciós rituálék (2013. október 23. a Hősök terén, a Deák téren és a Műgyetem előtt). *Politikatudományi Szemle*, XXIII/2:7-29.
- Klaniczay Gábor 2002-2003 A történeti antropológia tárgya, módszerei és első eredményei. In *Kulturális antropológia*. Tantárgyi forrásanyag. Összeállította A.Gergely András. Veszprémi Egyetem Tanárképző Kara, Ember-, erkölcs- és vallásismeret továbbképzési szak, 2002-2003. Elektronikus változatban: <http://mek.oszk.hu/01600/01668/01668.doc>
- Krader, Lawrence 1963 *Social organisation of the Mongol-Turkic pastoral nomads*. Mouton, The Hague.
- Krader, Lawrence 1968 *The Formation of State*. New Jersey.
- Krockow, Christian Graf von 1990 Adalékok az azonosságtudat antropológiájához és szociológiájához. *Szociológiai Figyelő*, 2:63-74.
- Kroeber, Alfred L. – Parsons, Talcott 1994 A kultúra fogalma és a társadalmi rendszer fogalma. *Replika* 15-16. (december), 236-238.
- Kulturális antropológia*. Tantárgyi forrásanyag. Összeállította A.Gergely András. Veszprémi Egyetem Tanárképző Kara, Ember-, erkölcs- és vallásismeret továbbképzési szak, 2002-2003. Elektronikus változatban: <http://mek.oszk.hu/01600/01668/01668.doc>
- Kuper, Adam 1988 *The invention of primitive society: transformations of an illusion*. Routledge, London.
- Kuper, Hilda 1947 *An African aristocracy. Rank among the Swazi*. Oxford University Press, London.
- Kuper, Leo 1986 The plural society and civil conflict. In *Unesco Yearbook on Peace and Conflict Studies*, 191-229.
- Laburthe-Tolra, Philippe – Warnier, Jean-Pierre 1993 *Ethnologie – Anthropologie*. P.U.F., Paris.
- Láng János 1978 *Az őstársadalmak*. Gondolat, Budapest, 334-412.
- Lapierre, J. W. 1973 *L'analyse politique*. P. U. F., Paris.
- Lasswell, Harold D. 1936 *Who gets, what, when, how?* Whittlesey House, New York, London.
- Leach, Edmund 1996 *Szociálantropológia*. Osiris, Budapest, 11-46.
- Leach, Edmund 1954 *Political Systems of Highland Burma: A Study of Kachin Social Structure*. Bell & Sons, London. (1972 *Les systèmes politiques des hauts-plateaux birmanes*. Maspéro, Paris).
- Leach, Edmund 1968 *Critique de l'anthropologie*. P. U. F., Paris.
- Lefort, Claude 1986 *Essais sur le politique (XIXème–XXème siècle)*. Le Seuil, Paris.
- Leiris, Michel 1951 *Race et civilisation*. Unesco – Gallimard, Paris.
- Leiris, Michel 1988 Communication au Congrès culturel de La Havanne. In *Cinq études d'ethnologie*. Gallimard, Paris, 139-151.
- Levi, Giovanni – Darnton, Robert 2000 – In Sebők Marcell szerk. *Történeti antropológia*. Replika könyvek, Budapest.
- Lévi-Strauss, Claude /1973/ 1994 *Szomorú trópusok*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 234-239, 258-307, 388-404.
- Lévi-Strauss, Claude 1962 *La pensée sauvage*. Plon, Paris.
- Lévi-Strauss, Claude 1944 *The social and psychological aspects of chieftainship in a primitive tribe. The Nambikwara of Northwestern Mato Grosso*. Academy of New York, 1., 16-32.
- Lévi-Strauss, Claude 1958 *Anthropologie structurale*. Plon, Paris.
- Lewellen, Ted C. 1983 *Political anthropology. An introduction*. Bergin and Garvey, Massachusetts.
- Lewis, Oscar 1988 *Anthropological essays*. Random House, New York. Részlet magyarul: *Kultúra és Közösség*, 4:94-105.
- Lindner, Rolf 1981 Die Angst des Forschers vor dem Feld. Überlegungen zur teilnehmenden Beobachtung als Interaktionsprozess. *Zeitschrift für Volkskunde*, 77:51-66.
- Lloyd, Peter C. 1965 The Political Structure of African Kingdoms. In Banton ed. *Political Systems and the Distribution of Power*. A.S.A. Monographs 2., London.
- Lowie, Robert Harry 1935 *Traité de sociologie primitive*. Payot, Paris.

- Lowie, Robert Harry 1938 Morgan in historical perspective. In *Essays in anthropology in honour of A. L. Kroeber*. Berkeley University Press, Berkeley.
- Lowie, Robert Harry /1927/ 1962 *The origin of the state*. Russell & Russell, New York.
- Lyotard, Jean-François 1979 *La condition postmoderne. Rapport sur le savoir*. Paris, Ed. Minuit. /Magyarul: In *A posztmodern állapot. J. Habermas, J.-F. Lyotard, R. Rorty tanulmányai*. Századvég, Budapest, 1993:7-144./.
- Mackenzie, William James Millar 1978 *Political identity*. Penguin Books, London.
- Maffesoli, Michel 2006 *Le réenchantement du monde. Une éthique pour notre temps*. La Table Ronde, Paris.
- Maffesoli, Michel 1995 *La transfiguration du politique*. Grasset, Paris, 1995.
- Maine, Henry S. 1988 *Az ősi jog*. Gondolat, Budapest.
- Mair, Lucy 1962 *Primitive government*. Penguin Books, London.
- Malinowski, Bronislaw /1922/ 1972 *Baloma*. KJK, Budapest, 7-67, 102-109, 113-135, 401-440.
- Manganaro, M. szerk. *Modernist anthropology. From fieldwork to text*. Princeton University Press.
- Marcuse, Herbert 1990 A politikai univerzum bezárulása. In *Az egydimenziós ember*. Kossuth, Budapest, 41-77.
- Marcus, George E. 1996 Ethnography in/of the world system: The emergence of multi-sited ethnography. *Annual Review of Anthropology*, 24:95-117.
- Marschall, Wolfgang 1995 Az idegen forma. *Magyar Lettre Internationale*, 18:20-23.
- Mauss, Marcel 1947 *Manuel d'ethnographie*. Paris, Payot.
- Mauss, Marcel 2000 Tanulmány az ajándékról. In *Szociológia és antropológia*. Osiris, Budapest, 195-338.
- Meillassoux, Claude 1977 *Terrains et théories*. Anthropos, Paris.
- Miner, Horace /1950/ 1995 Az iakirema törzs testi rítusai. *Magyar Lettre Internationale*, 18: 6-7.
- Mirleau, Hubert de 1999 *Fatalitás-e a demokrácia?* Stella Maris Kiadó, Budapest.
- Morgan, Lewis Henry 1961 *Az ősi társadalom*. Gondolat, Budapest.
- Morgan, P. 1987 Az elmúlástól egy átfogó látomásig. A walesi múlt keresése a romantikus korban. In Hofer T. – Niedermüller P. szerk. *Nemzeti kultúrák...*, i. m. 180-261.
- Nadel, Siegfried Frederick 1942 *The Black Byzantium*. London. (*Byzance noire*. Paris, 1971.)
- Newall, Victoria 1987 A szimbolikus antropológia londoni iskolája. *Ethnographia*, 432-437.
- Nicholas, R.-W. 1965 Factions: a comparative Analysis. In Banton ed. *Political Systems and the Distribution of Power*. A.S.A. Monographs 2., London.
- Niedermüller Péter 1994 Néprajz, kulturális antropológia, kultúrakutatás. *Replika*, 15-16. (december), 217-234.
- Niedermüller Péter 1994 Paradigmák és esélyek. In Hadas Miklós szerk. *A kultúrakutatás esélyei*. *Replika*, 13-14:89-129.
- Niedermüller Péter 1995 Város és városi kultúra – antropológiai megközelítés. In Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor szerk. *Jelbeszéd az életünk*. Osiris-Századvég, Budapest, 555-565.
- Niedermüller, Péter 1981 Folklorizmus és társadalomkritika. In *Folklór – társadalom – művészet*, 9. Népművelési Intézet, 61-67.
- Nisbet, Robert 1969 *Social change and history*. New York.
- Nowak, Kazimierz /1936/ 2014 *Kerékpárral és gyalog a fekete földrészen át*. Publikon Kiadó, Pécs.
- Nyíri Kristóf 1994 *A hagyomány filozófiája*. T-Twins Kiadó, Lukács Archívum, Budapest.
- Pálincás János 2000 A csere nem-piaci formái a gazdaságantropológiában. *Kultúra és Közösség*, 4:69-76.
- Papp Zsolt 1982 Elméletek és hipotézisek. In Várnai Gy. szerk. *Rétegződés-modell vizsgálat I.*, MSZMP TTI.
- Polányi Károly 1976 *Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet*. Gondolat, Budapest.
- Pouillon, Jean 1964 La structure du pouvoir chez les Hadjerai (Tchad). *L'Homme*, 9-12.
- Pouillon, Jean ed. 1973 Etudes d'anthropologie politique. *L'Homme*, 1-2.
- Poulantzas, Nikos 1968 *Pouvoir politique et classe sociale*. Ed. Sociales, Grasset, Paris.
- Poulantzas, Nikos 1978 *L'État, le pouvoir, le socialisme*. P. U. F., Paris.
- Pratkanis, Anthony R. – Aronson, Elliot 1992 *A rábeszélőgépjé*. Ab Ovo, Budapest.
- Radcliffe-Brown, Alfred Reginald 1997 A társadalmi struktúráról. In Paul Bohannon – Mark Glazer szerk. *Mérföldkövek a kulturális antropológiában*. Panem, Budapest, 419-435.
- Radcliffe-Brown, Alfred Reginald 1952 *Structure and function in primitive society*. London, Cohen & West.
- Radcliffe-Brown, Alfred Reginald 1971 A rokonsági rendszerek vizsgálata. In *Tanulmányok és műhelymunkák*. MM Szociológiai Füzetek 1, Budapest.
- Radcliffe-Brown, Alfred Reginald 1982 A funkció fogalma a társadalomtudományban. In Tálasi Iatván szerk. *Néprajzi szöveggyűjtemény, 1*. Tankönyvkiadó, Budapest.

- Rattray, Robert Sutherland 1923 *Ashanti Law and Constitution*. Clarendon Press, Oxford.
- Rattray, Robert Sutherland 1933 *The Tribes of Ashanti Hinterland*. Clarendon Press, Oxford.
- Ricoeur, Paul 1999 *Erőszak és nyelv*. Budapest, MTA Politikai Tudományok Intézete.
- Ribeiro, Darcy 1979 *Frontières indigènes de la civilisation*. Union Générale d'Editions, Inédit, s. 10/18.
- Rivière, Claude 2000 *Anthropologie politique*. A. Colin, Paris.
- Rivière, Claude 1988 *Les liturgies politiques*. P.U.F., Paris.
- Róheim Géza 1984 *Primitív kultúrák pszichoanalitikus vizsgálata*. Gondolat, Budapest.
- Róheim Géza 1988 A modern nemzetek. *Kultúra és Közösség*, 4:78-93.
- Róheim Géza 1993 *A csurunga népe*. Budapest.
- Rupesinghe, K. 1986 Notes toward a research programme. Ethnic violence, human right, and early warnings. *Unesco Yearbook on Peace and Conflict Studies*, 191-233.
- Sabeau, David Warren 1988 Az egység szent köteléke. A közösség egy tizenhárom éves boszorkány szemében (1683). In Vári András szerk. *Misszionáriusok a csónakban*. Akadémiai, Budapest.
- Sabeau, David Warren 1988 Áldozás és közösség. Az úrvacsora-vétel megtagadása a 16. században. In Vári András szerk. *Misszionáriusok a csónakban*. Akadémiai, Budapest.
- Sahlins, Marshall D. 1961 The segmentary lineage. An organisation of predatory expansion. *American Anthropologist*, 2:322-345.
- Sahlins, Marshall D. 1997 Specifikus és általános evolúció. In Bohannan, Paul – Glazer, Mark szerk. *Mérföldkövek a kulturális antropológiában*. Panem, Budapest, 494-495.
- Sárkány Mihály 1970 Megjegyzések a komplex társadalmak szociálandropológiai vizsgálatához. In *Népi kultúra – Népi társadalom IV.*, Akadémiai, Budapest, 243-257.
- Sárkány Mihály 2000 Kultúra, etnikum, etnikai csoport. In *Kalandozások a 20. századi kulturális antropológiában*. L'Harmattan, Budapest, 89-99.
- Sebestyén Éva 1990 A hatalom és az autoritás: a falufőnök és az ágazatvezetők viszonya Angolában. In *Etnológiai tanulmányok 5. Történelem és Kultúra sorozat*, MTA Orientalisztikai Munkaközösség, Budapest, 102-106.
- Segalen, Martine 2000 *Rites et rituels contemporains*. Nathan, Sciences sociales 128, Paris.
- Service, E. R. – Sahlins, M. D. – Wolf, E. R. 1973 *Vadászok, törzsek, parasztok*. Kossuth, Budapest.
- Service, E. R. 1975 *Origins of state and civilization. The processes of cultural evolution*. W. W. Norton, New York.
- Shils, Edward 1987 A hagyomány. In Hofer Tamás – Niedermüller Péter szerk. *Hagyomány és hagyományalkotás*, i. m. 15-66.
- Simpson – Coleman, 2002–2003 Az antropológia felfedezése. In *Kulturális antropológia*. Tantárgyi forrásanyag. Összeállította A. Gergely András. Veszprémi Egyetem Tanárképző Kara, Ember-, erkölcs- és vallásismeret továbbképzési szak, 2002-2003. Elektronikus változatban: <http://mek.oszk.hu/01600/01668/01668.doc>
- Southall, Aidan 1965 A critique of the typology of states and political systems. In Banton, Michael ed. *Political systems and the distribution of power*. A. S. A. Monographs, 2.
- Sperber, Dan 1968 *Le structuralisme en anthropologie*. Seuil, Paris, 77-83.
- Stocking, George W. 2004 Az antropológia megjelenése az etnológia alternatívjaként. *Anthropolis*, 1:122-125.
- Sumner, William Graham 1978 Kollektív viselkedési módok (I. fejezet), A viselkedési normák jellemző vonásai (II. fejezet). In *Népszokások*. Gondolat, Budapest, 123-182, 211-224.
- Swartz, Marc – Turner, Victor – Tuden, Arthur eds. 1966 *Political Anthropology*. Aldine, Chicago.
- Swartz, M. ed. 1968 *Local-level Politics. Social and Cultural Perspectives*. Aldine, Chicago.
- Tagányi, Zoltán 1990 *A társadalmi intézmények fejlődése és a szokásjog*. MTA Szociológiai Kutatóintézet, Budapest.
- Terray, Emmanuel 1969 *Le marxisme devant les sociétés „primitives”: deux études*. Maspero, Párizs.
- Terray, Emmanuel 1988 Le débat politique dans les royaumes d'Afrique de l'Ouest. Enjeux et formes. *Revue française de Science Politique*, 5:720-731.
- Terray, Emmanuel 1989 Une nouvelle anthropologie politique? *L'Homme*, XXIX, 2:5-29.
- Terray, Emmanuel 1991 *La Politique dans la caverne*. Paris, Ed. du Seuil.
- Testart, Alain 1993 *Des dons et des dieux*. Armand Colin, Paris.
- Todorov, Tzvetan 1995 Lévi-Strauss. *Magyar Lettre Internationale*, 18:2-5.
- Turnbull, C. M. 1970 *Afrikai törzsek élete*. Gondolat, Budapest.
- Turner, Victor Witter 1997 Átmenetek, határok és szegénység: a communitas vallási szimbólumai. In Bohannan, Paul – Glazer, Mark: *Mérföldkövek a kulturális antropológiában*. Panem, Budapest, 675-711.
- Turóczi Ildikó 2015 *A csend. Ez ami változott. /megjelenés alatt/. Publikon Kiadó, Pécs.*

- Vári Attila szerk. 1988 *Misszionáriusok a csónakban. Antropológiai módszerek a társadalomtörténetben.* Akadémiai, Budapest.
- Váriné Szilágyi Ibolya 1999 Az individualizmus különböző formái a sikerképzetekben. In Váriné Szilágyi Ibolya – Solymosi Zsuzsa szerk. *A siker lélektana. Szociálpszichológiai és szociológiai tanulmányok a sikerről.* Hatodik Síp Alapítvány – Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 204-226.
- Vekerdy László 2002-2003 Embertudomány – kultúrák – történelem. (A kulturális antropológia kihívása) In *Kulturális antropológia.* Tantárgyi forrásanyag. Összeállította A.Gergely András. Veszprémi Egyetem Tanárképző Kara, Ember-, erkölcs- és vallásismeret továbbképzési szak, 2002–2003. Elektronikus változatban: <http://mek.oszk.hu/01600/01668/01668.doc>
- Vélez-Ibanez, Carlos G. 1986 A mítosz használata a marginalitásban. In Lammel Annamária – Niedermüller Péter szerk. *Folklór – Kultúra – Társadalom. /Városantropológiai perspektívák/.* Művelődéskutató Intézet, Budapest, 61-69.
- Vélez-Ibanez, C. G. 1988 A marginalitás mítoszai. *Kultúra és Közösség*, 4:106-112.
- Vincent, Joan 1990 *Anthropology and Politics: Visions, Traditions and Trends.* University of Arizona Press, Tucson.
- Virilio, Paul 1992 *Az eltűnés esztétikája.* Balassi Kiadó – BAE Tartóshullám, Budapest.
- Virilio, Paul – Lotringer, Sylvère 1993 *Tiszta háború.* Balassi Kiadó – BAE Tartóshullám, Budapest, 23-79.
- Walzer, M. – Kantowicz, E. – Higham, J. – Harrington, M. 1982 *The politics of ethnicity.* Harvard University Press.
- Weatherford, Jack McIver 1981 *Tribes on the Hill. The U.S. Congress – rituals and Realities.* Birgin & Garvey, New York (magyarul 2005 *Törzsek a dombon.* Századvég, Budapest).
- Weber, Max 1959 *Le savant et le politique.* Plon, Paris.
- Weber, Max 1965 L'objectivité de la connaissance dans les sciences et la politique sociales. In *Essais sur la théorie de la science.* Plon, Paris.
- Weber, Max 1970 *Állam. Politika. Tudomány.* KJK, Budapest, 9-73, 157-406.
- Weber, Max 1971 *Gazdaság és társadalom.* KJK, Budapest.
- Welman, B. 1991 Strukturális elemzés: a módszertől és metaforától az elmélet és a tartalmi kérdések felé. In Angelusz R. – Tardos R. szerk. *Társadalmak rejtett hálózata.* Magyar Közvéleménykutató Intézet, Budapest, 307-352.
- White, Leslie A. 1973 *A kultúra fejlődése.* In MM Szociológiai füzetek 5, Budapest.
- White, Leslie 1997 A szimbólum: az emberi viselkedés eredete és alapja. In Bohannan, Paul – Glazer, Mark szerk. *Mérföldkövek a kulturális antropológiában.* Panem, Budapest.
- Wilhelm Gábor 2004 Az állati reprezentáció és kultúra kérdése. In A.Gergely András – Kemény Márton szerk. *Motogoria. Tanulmányok a 60 éves Sárkány Mihály tiszteletére.* Könyv Kiadó, Budapest.
- Winch, Peter 1988 *A társadalomtudományok eszméje és viszonya a filozófiához.* Akadémiai, Hermész, Budapest.
- Winckler, Edwin A. 1965 Political anthropology. In Siegel, Bernard J. ed. *Biennial Review of Anthropology.* Stanford Univ. Press, 341 s köv.
- Wolf, Eric R. 1995 *Európa és a történelem nélküli népek.* Akadémiai, Osiris-Századvég, Budapest.
- Wolff, Stephan 2003 Wege ins Feld und ihre Varianten. In Flick, Uwe – Kardoff, von Ernst – Steinke, Ines szerk. *Qualitative Forschung. Ein Handbuch.* Reinbek, Rowohlt, 334-349.
- Wundt, Wilhelm 1928 *Elements of folk psychology.* Macmillan, New York.

II.

Szenegambok és véres vizek Afrikában, nőproblémák és újdemokráciák a világban

Apró lépések egy rekonverzív politikatudomány felé

Retrospektív könyvrecenzióra vállalkozom jelen cikkemben a Szemle referencial oldalain. Rejtett, de mind harsányabban megjelenő, ki nem mondott, de annál feszengetőbb szaktudományi vita felszínre segítségével érzem magam érdekeltnek, midőn az alábbi néhány reflexiót kollégák széles körével próbálom megosztani. Nem elméleti írásban, hanem a mindannyiunkat körülvevő felfogásmódok rejtekező terepére figyelmet irányítva kívánom mintegy „súgni”: a hazai politikatudomány mostanság vállalt főiránya szem elől téveszti a napirendeken valamiért éppen nem szereplő *tematizációk* egy roppant hatalmas tartományát. Persze, mint Habermastól is tudjuk, azé a hatalom, aki definiálhat, aki a meghatározások kreálásában kiharcolt jogosítvány birtokában kizárhat és bekebelezhet, napirendre emelhet vagy selejtezhet onnan, s ezáltal kezében tartja az érvényesség jogát. Nem látok ugyanakkor tiltó kizárólagosságot a politikatudomány területére beengedő vagy onnan kizáró gesztusokban – de a racionálisnak tekintett vagy minősített „lehatárolásokat” bizony erős kézben tartja az akadémikus hasznosság-eredményesség diskurzusmező, s ebből (vélekedésem szerint erősen önhatalmúan és önkényesen) kirekeszt olyan tudás- vagy tapasztalati tartományokat, melyek önmagukat kérdés nélkül is a politikához sorolják. A kizáró/bekebelező szaktudományi határmezsgyén pedig mintha nem látna a szűk spektrumú szaktudomány tematikus érdekességet az etnicitás-problémákban, nem érzékeli a nők, a vizek, a társadalmi testek, a zene vagy a kínaiak afrikai jelenléte mint politikatudományi kihívások kérdéseiben azt, ami korszakos megfontolásokat, megértés-politikákat, cselekvési késztetéseket rejt. Holott mindez legalább annyira politikai tudományokhoz, sőt policy-khoz, társadalomszervezési stratégiákhoz, közgondolkodási és tudástapasztalati funkcionalitáshoz tartozik, mint a párttagoltság, választói vagy képviseleti magatartás, kormányprogram-elemzés vagy euro-regionális partnerség problémakörei. Nem harsogó vitát provokálok „saját” tematikáimmal, csupán szelíd szóval a még konstans módon létező harmadik és sokadik világok politikai kérdései felé igyekszem terelni a szaktársak figyelmét, s nem mással, mint látszólag „távoli” területekre reflektáló írás-töredékekkel. Azt remélem, hogy ezzel a felmutatott színképpel nem fogom mintegy „átírni” a politológia szótárát a kisebbségtudomány, az afrikanisztika, a gender studies vagy az „intuitív” politikatudomány kiegészítő fogalomkészletével, de az attrakció révén egy visszafordítható, a maga belemerevedésein túllépni képes, reflexív és interaktív politikatudomány újraélesztése felé tehetek néhány bizonytalannak látszó, de annál határozottabb lépést – ha mással nem, a kritizálnivalók kritikájával, vagy ennek vitathatóságával. Könyvrecenziókat válogattam egybe – nem mintha feltételezném, de tapasztalva, hogy senki ilyesfélét nem olvas. S mert úgy vélem, a közös és gondolkodási rugalmasságra visszahatni képes kihívás legalább elgondolkodási felületet kínál valamihez, aminek (egzakt szaktárgyi ismeretekre és konkrét politikai világképekre tekintet nélkül) mindenki csak hasznát veheti – egyszerűen csak a tapasztalati világ színessége és interpretálhatósága okán. Félreértés ne essék: nem az én szavaimnak, hanem a zajló változások súlyának, a világ teljességéhez tartozó problematikáknak árnyaltabb belátásához szükséges esélyteremtési szándéknak volna módja és méltósága a továbbgondolásban helyet találnia magának. Maguknak a témaköröknek, kihívásoknak, melyek értő-érzékeny befogadást, saját narratívákat,

áldozatkész továbbadást, újraépítő szándékot tételeznek a textusok kontextusainak hatókörébe. Az összeállítás tehát efemer analógiákat, laza tematizálást és illékony kereteket mutat, már önmagában is vitatható kreatúraként. De ennyi kockázatot részemről megér annak rizikója, hogy alkalmilag egybetákoltnak tessenek az összkép, ha ezzel kivívhatom másfajta olvasatok diszkusszióinak figyelmét.

Dawda Faal: Gambia: afrikai történelem egy folyó völgyében

Csak egy európai vagy amerikai lehet oly beképzelt, hogy azt hiszi: a legfontosabb dolgokat, melyekből a világ áll, nagyjából át tudja tekinteni, vagyis „képben van”, s ez elegendő is a hétköznapi célokra... Ugyanakkor afrikanista kollégám panaszkodik éppen arról, hogy egyetemi diákjainak meghirdetett órákon többet is igénybe kell vennie arra a célra, hogy egyáltalán a térképre vezesse a diáksereg pillantását, hogy elhelyezze tekintetük előtt Afrikát úgy, hogy ne valami más földrésznek helyére képzeljék oda, ha Magyarországhoz való helyzetét kell meghatározniuk egy vaktérképen...

Akkor hát tudunk-e mindent, amit a Fekete Földrésről tudni érdemes...? S ha nem pusztán kartográfiai tesztet veszünk alapul, vajon mennyivel több részlet világlik ki e tudásból? Ismerjük-e Ghána, Elefántcsontpart vagy Zambia helyét, történelmét, perspektívát, s ha az újságokban kenyai polgárháborúról vagy tuszi hatalomátvételtől olvasunk, akkor el tudjuk-e helyezni a menekültek mozgásirányát, vagy épp a kínai kereskedők betelepülésének, az afro-amerikai rabszolgaság eredetének, vagy a Kilimandzsáró megmászására tett kísérleteknek helyszíneit és adatait?

A szóbanforgó könyv¹⁴ ugyan nem ezeket a helyszíneket taglalja, de egy épp ily ismeretlen, a magyar nyelvű szakirodalomban is ezidáig csak alig előforduló, mondhatnánk: nem is létező tájat, Gambiát. Ez a Szenegáltól a Guineai-öböl vidékéig terjedő ország (vagy eredeti nagyságában, birodalmi méreteiben tekintve régió) olyannyira ismeretlen, hogy a Guineai-öböllel párhuzamosan, a Gambia folyó mentén húzódó tartományként szinte teljesen kiesik látókörünkől. Nemcsak a miénkből, de szinte egész Európából – hacsak az elmúlt két évszázad brit és francia, majd portugál és holland gyarmatosítás-történetét nem vesszük, melynek keretében számos érdekelttség lett geopolitikai és stratégiai szempontból fontos események hátterévé. Ez a kicsi (nemcsak afrikai méretekhez képest parányi, de mindössze két kelet-magyarországi megyét lefedő) terület ugyanakkor az Atlanti-óceán parti Afrika egyik legizgalmasabb vidéke, belső konfliktustörténete is szinte példátlan. Az 1130 km hosszú folyó a történelem során mindig is összekötő szerepet játszott Nyugat-Szudán és a partvidéki erdők között, s itt haladt a transz-szaharai kereskedelmi út is, amely az ősi szárazföldi városokat kapcsolta össze a tengerparti kikötőkkel, továbbá terepéül szolgált az arany-, fűszer-, földimogyoró-, és rabszolga-szállításnak is, melyek a térség legfőbb forrásai és adottságai voltak egy évezreden át. Ezt a tájat, ezt a néptörténetet és országtörténetet csak a kifejezetten afrikanista szakemberek ismerhetik valamelyest, a szélesebb olvasóközönség, egyetemi hallgatók, vagy akár társadalomtudományi szakemberek köre azonban kevésbé.

Mindezen okok miatt is alapkérdés, hogy a rendelkezésre álló saját szakismeretek mennyisége a mű fontosságával milyen viszonyban van, mit hoz a tudomány piacára, az oktatásba és a közismereti tudásszintek gazdagításába egy új

¹⁴ Dawda Faal: *Gambia: Afrikai történelem egy folyó völgyében* /Suha György szerkesztésében és gondozásában/. Fordította Simovits Ágnes. Publiikon Kiadó, Pécs, 2008., 127 oldal.

opusz, amely épp ezt a tájat tárja föl történeti és jelenkori dimenzióiban. S mert nem vagyok afrikanista, főképp csak arra koncentrálok itt, mit ad, mennyit ígér ez a mű az érdeklődőnek, mi újat mond és hová vezet a tekintetet. E szempontból kivételes gazdagságú a könyv, annyi újdonsággal, amennyi csak egy új műbe, ismeretlen táj bemutatásába beleférhet. De ha csupán egy lenne az afrikai tájegységeket bemutató valamelyik sorozatban, akkor sem lenne fölösleges tudás, mely belőle szerezhető. Azonban nem pusztán ennyi. Kiderül belőle számos oly evidens tapasztalat, amit talán kimondani is szomorú, mégis kikíváncozik a recenzensből... Beláthatjuk például, hogy itt is emberek élnek, akik nem „vadak”, nem „elmaradtak”, nem legyintenivalók, hanem olyanok, akik főként túlélni próbálnak, halásznak, barátkoznak, háborúznak, védekeznek, dolgoznak és gyermeket nevelnek, éppúgy, mint a világ bármely más táján. Élik tehát kollektív, etnikai, kulturális, katonai és jogi, gazdasági és állampolitikai hétköznapijait – éppen úgy, ahogy Európában vagy Amerikában, Ázsiában vagy Kanadában teszik a többiek. Csakhogy míg az utóbbiak históriájáról vannak európai oktatásba illesztett, tájékozódási forrásokkal minduntalan megerősített ismereteink, addig Afrika méltatlanul sötét táj marad a mindennapi érdeklődő számára. Itt is zajlanak törzsi változások, lázadások, migrációk, kiépülnek és leomlanak birodalmak, kialakul rabszolgaság és piac, feudalizmus és nyelvi háború, aranyláz és gyarmatosítás, előkerülnek törzsi vallások, kereszténység és iszlám, életre kelnek szolgálónépek és császárok, hadseregek és pártok, koalíciók és államalakulatok – ám anélkül, hogy ezekről a legcsekélyebb nép- vagy tájismeretünk lenne...

A kötet haszna tehát elvitathatatlan. Sőt: mert része egy afrikanista érdeklődésnek, s beilleszkedik egy új tudásterület forráskiadványainak sorába, ezért még hangsúlyosabb, hogy megjelenése kik számára és milyen módon biztosít elérhetést, tudást, felkészültséget vagy új tudományos kutatási irányt!

A szerző, Dawda Faal, banjuli születésű, helytörténettel foglalkozó történész-tanár Gambia-képe igencsak meglepő, s ez fokozza a lektor ismeretszintjének elbizonytalanodását. Faal professzor a Lesothói Állami Egyetemen folytatott előzetesen szociológiai és történelmi tanulmányokat, így nézőpontja, történelemszemlélete hiteles, ugyanakkor megfelel a tudományos kutatás és ismeretközlés szempontjainak is. Ő maga nem valamiféle brit koronagyarmati főfelügyelő, felfedező kalandor vagy katonatiszt, hanem egyszerre szaktudor és helybeli tudományos munkaerő is, aki alig érzékelhető elfogultsággal viszonyul a helyszínekhez és műalkotásokhoz, az iparosok életútjához és a történetmondók bölcsességéhez. Amit leír, az azonban másutt elérhetetlen tudás, így tisztán ajándék azoknak, akik számára összefoglalta mindazt, ami Gambia vagy térsége szempontjából fontos.

A térség országainak, mini-államainak vagy birodalmainak históriáját a Szerző szerint három tényező határozta meg: a kereskedelem, az államalapítás és a vallások (animizmus, kereszténység és az iszlám) elterjedése. Ezek kétségtől az észak- és nyugat-afrikai népek közötti kapcsolatok és konfliktusok sorozatából fejlődtek ki.¹⁵ Mindezek alapján világosan láttatja, hogy a szenegambiai térség egyetlen népének története sem teljes e kapcsolatok és konfliktusok, kultúrák és erőviszonyok említése nélkül, mivel ezek tették lehetővé mind Szenegál, mind Gambia politikai és szociokulturális fejlődését. A gazdaság terén például a transzatlanti kereskedelem az ún. „gazdasági háromszögben” válik fontossá: Európából jobbra keszárut – vas- és rézrudakat, pamutot és selyemanyagokat, dohányt, fegyvereket, lőport és alkoholt – szállítottak Nyugat-Afrikába, ennek értékéből onnan rabszolgákat vittek Amerikába,

¹⁵ Lásd még <http://www.mybasse.org/news/appreciation-dawda-faal-gambian-historian/>

ahonnan pedig rizst, dohányt, gyapotot és cukrot vásároltak fel Európába szállítás céljára. A rabszolga-kereskedelem lebonyolítására a résztvevő európai államok erődítményeket, várakat és kereskedelmi lerakatokat építettek szerte Afrika nyugati partvidékén. Maguk az európaiak sokáig nem is mentek a szárazföld belsejébe, a rabszolgákat a partra helyi közvetítők szállították, akik afrikai uralkodóktól vették az embereket. A térség felfedezés-története, a brit és francia, vagy holland és észak-afrikai meghódítás-históriája ugyancsak új kérdéseket vetett föl, ezek belátása ugyancsak roppant fontos nemcsak Afrika, nemcsak Európa vagy Amerika, de a világkereskedelem, a nemzetközi migrációk, a világpolitika és az egyetemes kultúra szempontjából is. Márpedig ez, s ennek háttere, nagytérségi eseménytörténete az, amit a Szerző felmutat nekünk.

S éppen ez az, amiért a kötet kiadását főként csak üdvözölni lehet. Megannyi száraznak tűnő, inkább etnohistorikus rész van a műben, mely idegen olvasó számára kvázi érdektelen is lehet talán. Sőt, esetleg a helyi lakosság számára sem ismeretes ilyenén összefoglalásban. Viszont épp a történetek e kötetben bemutatott aprólékos menete, historikus árnyaltsága adja azt az összképet, melyet megismerni, s melynek nemzetközi, vagy földrész-közi konnotációit belátni elemi szükség ma már („a globalizáció korszakában”), s még inkább az, ha súlyának megfelelően érzékeljük, mi a jelentősége Afrikának a harmadik évezred nemzetközi folyamataiban, egyensúlyában. Gambia talán nem a legfontosabb nyugat-afrikai ország, amely magyar érdeklődést vonzana. Talán nem az olajkincsre, aranyra, vízre vagy stratégiai beruházásokra orientált tőkét vonzza, s nem is a hegymászó turistákat csalogató tájak közé sorolható. De épp azért, mert természeti tájai, kicsi, de békés és biztonságos mivolta, kortárs polgárháborúktól régóta mentes adottságai az igazi kincsei, éppenséggel már megfogalmazható kérdés, hogy miért hiányzik mentális térképeinkről Gambia, miért nem vettük észre belső fejlődését, miért nem értékeltük sokra szenvedelmes történetét még olyan tudományos művek révén sem, amelyek ezt a sajátlagos világot régen vagy ma bemutatták.

E szempontok, kulcskérdések ma már kevésé érvényesek, lévén hogy megjelent most ez a kötet. Ami talán ennél is fontosabb feladat, de ezért még kirívóbb is egyúttal: fölfigyelhetnénk arra, mennyi ismeretlen tája van még, mennyi láthatatlan fénye maradt rejtve eddig Afrikának, melyekre ezután több figyelmet érdemes már szánnunk. Dawda Faal kötete, s a Publikon kiadó afrikanista tudománypártoló tevékenysége e kiadvánnyal igen komolyan gazdagodott – s már akkor is eredményes törekvés marad részéről, ha a harmadik évezred hajnalán még nem indul tömeges érdeklődés a sötétben maradt földrész árnyaltabb históriája, kultúrája felé. Merthogy – vélem én – ennek ideje is elérkezik talán, s akkor már majd másként tekintünk a csendes szerénységgel közreadott forrásmunkák felé is...

Tiszta vizet a vízbe!

Némiképpen flegma, s kellőképpen publicisztikus felhangolásul nyugodtan írhatnánk összefoglaló közhelyként: már minden csapból *vízproblémák* folynak, s így kinyitni sem érdemes olyan sajtóterméket, újságot, könyvet, melyből érzékelhetően előcsobog az aggodalom, lesz-e, van-e, volt-e vízünk az élethez. Ha a véletlen úgy adja, vagy a legzúzóssabb tudományos harcok olykori eredményei reményt keltően kecsegtetnek, s talán élet jeleit találhatják valamely bolygón, csillagon, naprendszerben, mert víz esélyére figyeltek föl... – akkor ez mint hír is címdalra virulhat. Víz és vízhiány, víztartalék mint élet-esély, vízbirtoklás mint perspektivikus tőke, vízháborúk az ásványvíz-piacon, vízlelőhelyek a sivatagban, sziklák alatt és tengerfenéken... – egyszóval hiába „a víz az úr” sok helyütt, összességében kevés van, fogyóban van, tisztaságáért felelősséggel tartozunk, kereskedelme a hadászati stratégiák mögöttes célpontja, azaz bolygónk felületének java többségét kitevő vizek dacára is az emberiség aktuális gondjait reprezentáló témakörre vált maga a víz.

Vérre menő ellentáborok küzdelme egy pohár vízért: *Vízkonfliktusok*. Ezt sugallja és foglalja össze a vérző címlapú kötet,¹⁶ melyet Glied Viktor szerkesztett olyasfajta tanulmányokból, melyek nem a sajtóhírek főcímsoraival, de épp oly zúzó szigorúsággal jelzik: belátható évtizedek alatt háromszorosára növekedhet ama 1,1 milliárd ember létszáma, akik már nem jutnak fogyasztható vízhez, „környezeti szűkösség” ugraszthatja össze Ázsiát és Amerikát, Afrikát és Európát, Kínát és Ausztráliát, vagy mindegyiket mindegyikkel, tetszőleges felállásban... És bár még alig hihető, hogy 2025-re talán már bőszen kitör a víz-világháború, de a „hagyományos vízmenedzsment Indiában” épp oly aktivitást kezd mutatni, mint a „vízért vért” áldozó arab-izraeli tervezés, vagy a folyók mérgezését és tankerhajók borulását szankcionálni törekvő nemzetközi környezeti jogérvényesítés érdekkörei.

A kötet a Publikon gondozásában jelent meg, s ha nem is ma, de tegnapelőtt. Glied Viktor (többnyire) fiatal kutatók probléma-elemzéseiből válogatott össze olyan kötetet, melynek nem a könyvpiaci újdonságok között kell kiküzdenie az érdeklődést, hanem a vérkomoly probléma hátterét, összefüggésrendszerét, mélységeit, sajtó minőségeit és fenyegető perspektíváit nemcsak napjainkban, hanem még inkább holnap vagy azután tematikává avató aggodalmasságnak inkább. Az aggodalmak és balsejtelmek mögött azonban látva látszik a szaktudományok korántsem elválasztható területeinek közös és jogos félsze: ami ma még nem látszik aggasztónak, holnapra már bajos lesz, azután pedig kimondottan vészes... Nem ártana tehát figyelni a lehetséges jövőre is, még ha a „ma” oly rövidkének tetszenék is. Amit pedig már a tegnapi történései alapján is folytonos folyamatoknak kell nevezni, azt elhallgatni nemcsak véték, de véres bűn is. Az ivóvízhiány, a vízmérgezés és -szennyezés, a vízügyekben rejlő nemzetközi konfliktus-potenciál, a környezetjog és energia- vagy klímapolitika ügyei, az agrárium válsága és a vízfelhasználás irtatlan növekedése (az elmúlt hatvan évben hatszorosa ugrott mértékben) a globális vízkészletek alig 3 százalékaról szóló huzivoninak látszik, de ennyi édesvíz-mennyiség az évente 75-80 millióval gyarapodó emberiségnek mindegyre fogyó mértékben-minőségben lesz csupán elegendő. Súlyosnál is bonyodalmasabb tehát, ami a vízkérdéseket körülveszi, s főleg akkor, ha a vízháztartás hozzáférési mutatói riasztó eltéréseket mutatnak, a „vizes” diplomácia pedig aligha lesz képes az urbanizációs és ipari erőforrás-felhasználási rohamot egyensúlyi alapon kezelni. A nemzetközi

¹⁶ *Vízkonfliktusok – Küzdelem egy pohár vízért*. Szerkesztette: Glied Viktor. Publikon Kiadó, Pécs, 2009., 270 oldal.

szabályozások, mint a bevezető áttekintésben Glied Viktor ismerteti, nemcsak a hajózás, a tengerjog, a folyók-tavak-víztározók-öntözőterületek határokon átívelő problematikáivá válnak, hanem a környezetvédelmi, nemzetközi szervezeti és természeti kincsek védelme fölötti aggályok kulcskérdésévé is. A vízproblémák kiloccsanása nemcsak minden vízre kihat, hanem minden víznek cseppnyi méltóságot kiharcoló közös aggodalommmá is erősödik: a hatások nem határonként lezárhatók, a visszahatások többlépcsősek és többirányúak, az ökológiai erőforrások (vízmegosztás, vízhatárok, tengerjogi szabályozás, vízgazdálkodás, víztartalékok, stb.) bilaterális alapú kezelése pedig immár a múltté, mert mindennek multilaterálissá, közösen belátott és együttesen komolyan vett globális krízismegelőzéssé kéne összekarolnia ahhoz, hogy kezelhetők maradjanak a ma már éppen csak elfogadható állapotok. Mi több: a kötet komplexitás-fokuszú szerkesztési elve is fényesen mutatja, hogy nincsenek egymástól függetleníthető, diszciplinárisan elmagányosodó kérdéskörök, hanem mindenhol és mindenkor közös akarat, még közösebb érdek és ehhez méltó interdiszciplináris vagy multidiszciplináris megközelítés biztosíthat csak alapot a víztérképek és vízelosztások társadalomföldrajzi meg ökopolitikai sztenderdjeihez, s egyáltalán: a túléléshez.

Kinek is jutna eszébe, hogy ahol van víz (pl. USA, Mississippi-térség; Kína és a Mekong-vízhozam problematikája a dél-ázsiai térségben; a Gangesz és Bangladesh kiszolgáltatottsága; Nevada és New Orleans áradás/vízhiány vitája; kútmérgezés és árvízkonfliktusok a nemzetközi terrorizmus pespektíváiban; északi tengerek és olajbányászat vitája, stb.), ott van energetikai piac és vízierőművek fejlesztése vagy áradás, fertőzés és öntözési problematika is...; ahol pedig nincs víz, mint a szaharai térségben, a magashegyi vidékeken, Spanyolország, Görögország, Horvátország egyes vidékein, Mexikó vagy épp Málta területén, ott arany-árban zajló tárgyalások, társadalmi nyomásgyakorlás, kormányközi pressziók vagy tömeges „víz-migrációk” keltenek figyelmet az éhezés, agrárfejlesztési igények, kommunális szolgáltatási árak, energetika-politikák, térségfejlesztések és cross-border megállapodások területén. Glied Viktor ezek tematizálásával azt a nélkülözhetetlen perspektívát jelzi, amely a politikai tudományok vagy a multidiszciplináris belátásmódok egyik legfőbb hiányossága...

A hiány és pótlása a természeti erőforrások fogyásának demográfiai, biztonságpolitikai, élelméztudományi és környezet-ökológiai dimenzióit foglalja magában, s erről Selján Péter írása számol be tematikus gazdagsággal és számszerű mutatókkal a kötet következő fejezetében. Kiderül tanulmányából, hogy a hidegháború utáni globális problematikák egyik legfőbbikéről van szó, melyre a „hagyományos biztonságfelfogás” korábban sosem gondolt technikai fejlődés, népesedési eloszlás, klímaváltozás, fenntartható fejlődés-képzetek kérdéskörében, s az erőforrások mint konfliktusok csak mélyen a globalizáció alatti szinteken minősültek időszakos kihívásoknak – szemben a mával, amidőn a jövő nemzedékek iránti felelősség, a nyersanyagkészletek mint „nemcsak áldás, de átok is” aspektusában már nem halogatható az egyetemes „haladás” mint geopolitikai vagy geostratégiai kihívás tisztázása. Egyebek között a vízkészletek, vízhozamok, energiabiztonság, kimeríthető készletek és kimerülő válságmenedzsment aspektusában.

Kimerülő készletek és kipusztítható vízalapok témakörében emel nagyítót Afrika fölé Glied Viktor a „szomszéd földrész” belső drámáit és külső befolyásra változó vízvilágait önálló tanulmányban bemutatva: a Csád-tó zsugorodása, a líbiai vízfelszín kínai beruházások által áttételesen a Nílust és Egyiptomot fenyegető stratégiai történései, a Száhel-övezet, Kongó és Szudán mezőgazdasági élelem-ellátásához szükséges vízkészleteinek fogyatkozása, a világ 261 nemzetközi

használatban lévő vízrendszeréből ötvennek afrikai problematikája az energiaipar, nyersanyag-háborúk és szennyeződés-konfliktusok témakörében kap reflektorfényt ebben az írásban, izgalmas összehasonlításba emelve a fekete földrész lakosait terhelő vízköltségeket és részesedési eloszlást (Ghána fővárosában háromszor annyi egy köbméter víz ára, mint New Yorkban, Dar es Salamban 166 liter víz jut egy polgárra és ugyanott vidéken csak 12 liter, a zambiai felső tízezer ingatlanjainak pedig csak 20 százaléka van folyóvíz...). Nigériai esettanulmányában ugyanitt Faragó Éva a vízhasználat, vízbeszerzés és költségterhek földrajzi, népesedési, ellátási és költséghatékonysági tényezőivel támasztja alá egy közép-afrikai makrotérség fokozódó drámaiságú helyzetét – fontos írás, érthető kontextust teremt a víz és a világ, a vízgazdaság és a társadalmi történések világához.

Grünhut Zoltán arab-izraeli vízkérdést elemző tanulmánya már a Szerző kitartó érdeklődését tükröző területet jelenít meg, más írásaiban is visszafogott mértékletességgel taglalta háborús helyzetek, véráztatta földek, szomszédos békék, nemzetközi széthúzások és policy-k rejtelseit. Készletek és adottságok, természeti feltételek és politikai alkuk, projektek és tiltakozások világába vezet be, a vízkonfliktusok és kérdések kilencvenes évek előtti, majd utáni állapotrajzával, ezen belül izraeli, szír, palesztin és jordániai vízbiztonsági tematikák sorra vétele révén. A kötet egyik legnagyobb tanulmánya ez, a konzekvenciák és perspektívák felvázolásával, a Holt-tengeri vízpótlás és a csatornaépítések alkuival illusztrálva rejtélyes nemzetközi diplomáciai vizekre evezget bennünket, zárszóként a Mózes vízfakasztási gesztusára utaló párhuzammal: a fenyegető regionális vízhiány a sok évtizedes ellenségeskedés, ideológiai ellentét, civilizatorikus és/vagy vallási összetűzés dacára nem úgy kerül a média beszámolóiba, mint évezredes ökológiai rivalizálás, hanem mint aznapi politikai-katonai feszültségek eseménye. Ha olaj- és gázhiányok, világnagy bizniszek kalandfilmjei eddig még nem szólhattak a titkos diplomáciák, ádáz globalizációs kiszorítósi újabbkori kérdéseiről, semmi kétség: a jövő filmjei és kémregényei a vízforrások birtoklásáért folyó policy-k környékén találják majd meg témáikat.

Vörös Zoltán írása hasonló tematikus logikát követve a kínai vízproblémák környezettel szembeni és öko-krízissel fenyegető nagytérségi vagy világpolitikai huzivonáit veszi szemügyre, midőn a sok évezredes folyóvölgyi kultúra kiszáradásának esélyeire és a környezetpusztító vízkielés drámájára irányít figyelmet. Az 1949-től a hetvenes évek végéig szárnyaló kínai belső fejlődés minden más egyébre sokkal több figyelmet fordított, mint a környezetszennyezés, vízkiaknázás, észak-déli ellátottsági olló szétnyílása és a vízmenedzsment szükségszerű kiépítése kérdéseire. Az áradások és apály, vízhiányos térségek és a meteorológiai veszélyeztetettség globális trendjei nem éppen kedveztek, azaz inkább vezettek a Sárga-folyó (huszonöt év alatt bekövetkezett heveny) halálához, a Jangce veszélyeztetettségének 75%-ra növekedéséhez, a mesterséges medrek és gátak határon túlívelő országkonfliktusaihoz, semmint a gátrendszerek és átemelő megoldások zöld ökológiai tervezetének érdemi térnyeréséhez. Ehhez járul még a pártbizalmi indexek féken tartásának és a kommunista rezsim alatt lefosztott-lepusztított vízterületek ártalmainak megannyi rejtelve – beleértve a Pekinget fullasztó homokviharokat és a városi vizek ihatatlanná válását, a folyók kiszáradását és a titkos vízháborúk indításának alapos félszét is.

Az egész Közép-Ázsia térség biztonságpolitikai elemzése már Ágó Ferenc munkája, aki az öntözött, azaz művelhető és megművelt térségek térképeivel világossá teszi, milyen szovjet előzmények nyomán milyen folyóelterelési, víz-stratégiai, népességmegtartási és ellátási drámák körvonalai olvashatók le a modernizációs folyamatok esemény-lajstromáról. Beleértve a társadalmi reakciókat,

következményeket és szocio-ökonómiai mozgástrendeket, a közép-ázsiai térség belső, politikai határai egyúttal ökológiai logikák és folyamatok eredői vagy következményei is, visszahatásuk a gazdaságra és a térség társadalmaira immár nem „helyi” ügy csupán, hanem migráció-, gazdaság-, társadalom-, sőt biztonságpolitikai kérdés is, kiegészülve a vallás (iszlám) hódító jelenlétével, az etnikai konfliktusokkal és demográfiai válságképletekkel, s mint ilyen a jövő várható-számítható társadalmi konfliktusainak is fel-felbuzgó veszélyforrásává lettek.

Az indiai vízmenedzsment és az öntözéses gazdaságok rejtett, föld alatti vízkészletek hasznosítására fókuszáló szemléletmódjának bemutatása (Wilhelm Zoltán és munkatársainak tanulmányában) a sok évszázados lépcsős-kútrendszeres és vízbázisvédelmi gondoskodás-tervezés révén láthatóvá tett példára épül. Az ausztrál vízproblémák kevés csapadékra, szikkadó földekre, édesvízhiányra és tartalékok-szükségletek korlátos voltára irányított érdeklődéssel (Keserű Dávid írásában) pedig az öko-globalizációs válságjelekről kapunk veszélytérképet, melyen a vízhozam-csökkenés és az agrárium fenyegető véghelyzete még az ökológiai és természeti katasztrófák fenyegető következményeivel is kiegészül. A kormányzat megoldási tervei, az ausztrál ipar széndioxid-kibocsátási aktivitásának csökkenthetetlensége és a tűzoltás egyre sűrűbb igénynövekménye ebben a világszférában épp oly kritikus határon áll, mint Chicago jóval gazdagabb vízbázisvédelmi politikájának aktuális vagy várható alakulása (Hegy Ákos dolgozatában), de utóbbi példásabb megoldási esélye alapján. A lakosság-arányos vízkészletek és vízgazdálkodási rutin probléma-arányosan függ össze a populáció-koncentrációval, a míg az ausztrál megoldás hajlamos lenne akár a lakosság csendes-óceáni vagy polinéziai szigetekre költöztetésével számolni, az amerikai átlagot is fényesen meghaladó tempójú chicagói növekedés még nem fenyeget ilyen végjáték-perspektívákkal. A Michigan-tó vidékén pompásan megoldott vízgyűjtés, tisztítás, szennyvízelvezetés (nem a tóba, hanem a Mexikói-öbölbe) az ausztrál modernizált vízkezelési tudományosságra emlékeztető tervszerűséggel funkcionál, annak bizonyosságául, hogy az állami szinten kezelt vízkérdések akár lehetnek folyamatos tisztulás, stratégiai elemzés és innovációs garanciák által körülvettek is. Ugyanez a belső tóhálózati (Nagy-Tavak) és agrárgazdaságot életben tartó öntözési-halászati vagy belső vízgazdasági kérdések már nem nemzeti mértékben kezelhetők, hanem kollektív ökológiai fenyegetettséget jelző krízisekként jelennek meg, ha a világ olajkészleteinek kiaknázását és szállítását végző olajtársaságok tankerhajóinak zátonyra-futásait, közlekedési útvonalait, baleseteit és költségeit vesszük figyelembe (erre koncentrált Varga Miklós elemzése). A balesetek során a világ tengerein szétterült olajmennyiség, s emiatt a tenger élővilágának ciklikus pusztulása, az algák, planktonok és moszatok mint tápláléknövények állagának romlása nemcsak számos földrész part menti övezeteinek vissza-visszatérő frásza, hanem immár a természeti környezet iránti felelősség tengeri térségekre vonatkozó szabályozási tematikája lett. A cikkben ismertetett társaságok céglajstroma és a nemzetközi jogi, tengerjogi, ökológiai esélyekre vonatkozó szerződések aláírásával remélt megoldások felsorolása révén arról is teljesebb képet kapunk, milyen mértékű (egyre növekvő arányú) az időjárástól független, kifejezetten emberi mulasztásra visszavezethető tengeri katasztrófák kezelési esélye, a kölcsönös nemzetközi ellenőrzés rendszerének kialakíthatósága, vagyis védelmi célprogramja, s ez miként ütközik az illegális, a „fekete aranyat” titkos úton szállítók érdekeibe, a kárpótlások vállalásába, a kármentés és megelőzés terén bevethető kormányzati segítség tervezésébe vagy kivitelezésébe.

Mindezen vízkonfliktusok jellege, súlya egyre láthatóbban határházak: nemzetek, természeti tájak, felszíni és földalatti készletek, érdekpoltikák,

haszonfelfogások között húzódik az a nehezen látható, olykor vízmosta határvonal, amely a víz-krízisek megoldásában a véres eszközök megjelenése révén lesz láthatóvá. Olykor pedig, mint Magyarország esetében, melynek vízgondjairól az utolsó két tanulmány alkotta blokk szól, éppen ellenkezőleg: vérnek semmi nyoma, de láthatatlan mérgezésnek, fertőzésnek, szivárgó ártalmaknak annál inkább. Horváth Norbert a természeti erőforrások tengeréből a magyar víz, a folyók ügyét és kérdéseit emeli ki, sorra véve a Duna, Dráva, Tisza és más éltető környezeti sodrások fő problematikáját. Nemcsak a víztisztaság, vízbiztonság, sőt a „határvízi diplomácia” kérdéseit veszi elő, hanem magát a „politikai vizeken” zajló megannyi tudásterületi problematikát, duzzasztástól és felelős környezettudatosságtól a nemzetközi jogig, „felvízi szomszédainkhoz” fűződő viszonyainkat éppúgy, mint a konkrét vízügyekben tapasztalható sérülékeny helyzetünket és perspektíváinkat is. Vízlépcsők és egyezmények, hátrányos helyzet és vízkezelési érdekek, közlekedés és turizmus, szállítás és nyersanyag-gazdálkodás megannyi problematikájából vezeti le a következtetést konklúziójában: mire és miként lehetne vigyáznunk, biztonságot fejlesztenünk, megértést és kooperációt ébresztenünk, amikor vizeink megóvásáról van szó. Mintegy a leírtak ellenoldali kontrasztjául, a kötet záró tanulmánya, Grünhut Gábor elemzése kifejezetten a vétlen és felelőtlen eljárások illusztrációjaként teszi esettanulmány témájává az éppen tíz évvel ezelőtti nagyváradi ciánmérgezési (tisza) história előzményeit, körülményeit és következményeit. S ha a kötet a „Küzdelem egy pohár vízért” alcímmel megjelentetve látszólag mintegy „lágyítja” a súlyosan komoly főcím konfliktus-képzeteit, épp a 270 oldal végére lesz kristálytisztán világossá, mennyire kiesett a víz mint életfeltétel, a víz mint problematika, a víz mint stratégiai kérdés és politika a korábbi felfogásmódjainkból, avagy kimosódott horizontunkból a történeti-társadalmi és gazdasági sodrások közepette.

Pedig, ahogyan ezt Glied Viktor bevezetője is sugallja: a környezetpolitika, a szűkösség vagy látszólagos bőség zavarai, a nemzetközi mezőben zajló iszapbirkózás és a kollektív fenyegetettség jelenkortörténeti állapota sem volt soha előzmények, vízáldozatok, szennyezési és birtoklási konfliktusok nélkül, sehol a világon. De ha a derűlátóbb forgatókönyveket és narratívákat olvassuk egybe, még akkor is nehezen feledhető, hogy másfél évtized múlva az akkor élő világnépesség több mint felének cseppnyi víz sem lesz mindegy, 66 %-nak nem lesz elegendő ivóvize, földfelületünk javának alapanyaga viszont a hasznavehetetlenségig megromlik esetleg. A vízkonfliktusok okai és következményei tehát velünk együtt sodródhatnak, sőt hömpölyögnek a jövő vízpolitikai megoldásai körül vagy ezek ellen. Mindez rajtunk is múlik, főképp ha már jó előre publikálta a Publikon, mi az, amitől okkal félhetünk, méltányosan aggályoskodhatunk, és pohárnyi vízben zajló háborúktól aggódhatunk...

Retro-spektrumban Etiópia, Tanzánia

Asszonyorsok Afrikában. A Táncsics Könyvkiadó egyik korszakos opusza, az „Útikalandok” sorozat 113. kötete, 1972-ből.

Szerzője, Szilágyi Éva, talán máig sem ismert, akkor azonban újságíró, tudósító, vezércikkeket író, sőt idegen nyelvet is beszélő közéleti hölgy, akit egy közel húsz évvel korábbi írása nyomán (*Ébredő Afrika*) váratlan telefonnal három hónapos UNESCO-tanulmányútra küldenek a Magyar Nők Országos Tanácsának választottjaként, hogy „egyszemélyes női expedícióra” induljon Etiópiába és Tanzániába.

Alighanem az utókor hálátlan komolytalansága és a napjainkban megújuló-elmélyülő Afrika-varázslat romanticizmus-mentes tudomásulvétele engedi mondani, nem pedig a recenzensi tiszteletlenség, hogy a kor(szak) korrekt útikönyvének nevezhetjük a művet, s ne is kérjünk számon tőle mai tudást, holnapi érdeklődést és tegnapi történelem-ismeretet. A kötet szinte mértani közepén válik el egyik úti cél a másiktól, a szerző közben „két ország mindennapjaiba pillanthat” be..., s erről „próbál számot adni” úgy, hogy a „maga élményeit, tapasztalatait igyekszik összefoglalni”, elemi rácsodálkozással és szörnyülködéssel befogadva „hatalmas, vadregényes hegyeket és hozzájuk simuló tavakat”, a „gazdag múlttal rendelkező, de megkövesedett, a modern világban nehezen utat törő” Etiópiát, illetve „a fiatal, dinamikus haladni kívánó, szocialista utat választó Tanzániai Egyesült Köztársaságot”. Az „alázatos és szerencsés vándor” úgy barangol a háromezer éves kultúrák között, hogy „a sohasem hallott fantasztikus nevű virágköltemények”, „a szabadon vándorló állatok, a havas hegyormok és az áttetsző ultramarinkék tenger lépten-nyomon ámulatba” ejtik.

Mármost, korunk olvasója, akit a narratív élettörténeti módszertanon, etnometodológián és afrikanista kulturális antropológián nevelkedett rezonőrnek tekinthetnénk, alighanem a harmadik oldalnál és a tizenötödik szociotónál azzal az elszánt indulattal tenné le a kötetet, hogy hát bizony ebből nem sok üzenet olvasható ki... Napjaink kommunikációja, a távolságtól szinte teljesen független ismeretlen földrészről készen álló vagy elérhető ismeretek halmaza alapján egyfelől savanyúan unalmasnak, fáradtan csacsogónak, redundánsan hasznavehetetlennek értékelné a kötet egészét. Kissé rejtjelzettebben minősítve: az afrikai egzotikum iránti érdeklődés, az „afro-tematikák” folytonos és mindegyre dúsulóan árnyalt jelenléte korunk szcénái között a legteljesebb mértékben avíttasnak engedné értékelni a könyvet. Van persze ebben – tudjuk jól – másfelől valami abból az utókorbeli fennhéjázásból, amivel akár az inka aranykincseket vagy a kairói kopt gyűjteményt is elavult ócskaságoknak lehet tekinteni (nem véletlenül szórják ki az állami kölcsönkönyvtárak az efféle sorozatokat, hisz „eljárt fölöttük az idő...!”, újabb albumok tucatjai jelennek meg gazdag képanyaggal és minimalizált szövegháttérrel, vagyis „tökjöl fogyasztható” tónusban)... – de ugyanakkor kétségtelen, hogy minimum régies forrásmunkák ezek, ha nem éppen szakismereti kordokumentumok is azonnal.

Az útikalandok részese, majd lelkes tollnoka nem a reménytelenül felszínes „újságíró” készültséggel indul útnak. Persze, nőtanács, meg uneszko, meg mittudomén, hogyan is érdemelheti ki valaki „csak úgy” a 68-as párizsi-berlini-római diák-ostromot és a csehszlovák inváziót épp csak meghaladó időben, hogy kényes-kényelmes kiküldetésbe induljon oda, ahol azután a véletlen, a sodródás, az alkalmi találkák szülte leleményesség és a nőmozgalmár érdeklődés elegye valamiféle országismereti szintre segíti...? Az Afrikai Tanulmányok olvasói – magazin ide vagy oda – más szintű áttekintésekhez, beszámolókhöz, elemzésekhez szoktak már, zavart

mosolynál alig többre értékelnék a politológiától, gazdaszociológiától, ökopolitikától és kulturális antropológiától oly távoli „női hetilap”-tónust, hogy már az is irgalmatlan kérdéssé lehet: miért van értelme közel negyven év távolából mintegy „újraolvasni” egy ilyen kötetet...? Mit várunk, s mit kapunk tőle?

Mindent összegezve: keveset. De ennek értéke nem a mai információ-gazdagsággal mérendő, hanem a korszakéval. Hangsúlyosabban társadalomtudományi kontextusban inkább úgy fogalmaznám: mi sem érdekesebb, mint honfitársunk naiv őszinteségének szembesülése a mindennapi Afrika élményével, nem különbül és nem is kevésbé, mint a viruló szocializmus korszakában a „harmadik világ népeinek” hasonló tónusú bemutatása volt megannyi más korabeli termékben, filmhíradóban és fotóriportban, ismeretterjesztő közlésműfajokban és etióp diákokat befogadó hazai egyetem újságjában... Primér ismerkedés, élménybemutató találkozások, tapasztalati elbeszélések füzére ez, s ami miatt itt most kézbe vettem, köntörfalazás nélkül megvallható: az afrikai asszonysorsok interpretációja iránti kíváncsiság volt. A háromszázötven oldalas kötet hozzávetőlegesen nyolcvannyolc százaléka azonban egyáltalán nem szól az asszonysorsokról. Azaz, valamiképpen szól, de időarányosan nem mutat jó szórásképet: körülbelül minden harmadik oldalon kerül szóba egy-egy női-, leány-, uralkodói- vagy asszonyi sors töredéke, egy-egy villanat, vakufényben elmaszatolódott szemekkel, megfakult szinkontrasztokkal, meglepetéstől sokszor a fennsőbbség hangján mentes közlésmódban. Ennek azonban egyfelől vagy szirupos-hálás, lelkendező-csodálkozó vagy angolszászosan savanyú és mállottszürke tónusai a mai „digitális” megismerési technológiáink számára alig bírnak több értékkel, mint egy kutyalábszárcsont-töredék valamely piramisok tájáról, amelyről azt állítják a helyiek, hogy négyezer éves...

Minthogy a kötetet társadalomnéprajzi, szociológiai, humángeográfiai, mikrohistóriai és politológiai olvasólámpám alatt lapozgattam, korántsem meglepő, hogy ez elvárásoktól jócskán elmaradt. Antropológus szemüvegen át olyan közlések, amelyekből oldalanként öt-tíz van, bizonyos hiányérzetet keltenek: a zeneiskola diájainak negyede lány, s milyen fülsértően éneklük-visítják az avatatlan fül számára szokatlan „lililili” hangulatkifejező tónust...; mindenki táncol, de csak a saját törzsi táncaikat ismerik, a szomszédokét már nem...; egyetemet végzett nők közül egyre többen kapnak vezetői pozíciót, de a ranglétrán lejjebb már jócskán kevesebb a nő...; Etiópiában a hatvanas években 800 ezer diák közül 140 ezer a nő...; este már nem tanácsos egyedül az utcán járni, a nők amúgy is a házimunkával kell foglalatostkodjanak, az írástudás (az *amhara* nyelv vagy ábécé ismerete) nem szükséges érték sem a házasság, sem a partiképesség szempontjából...; Akaki etióp városban 1968-ban mezőgazdasági iskola létesült nők számára, háziipart is tanulnak..., s ugyanitt az ország 50 ezer ipari munkásához képest a textilgyárban már több száz női munkaerőnek is munkát adnak...; a *galla* lányok természetadta leplezetlen szépsége, fahéjszínű bőre és mezítelen felsőteste szinte a legendás Sába királynőjének egyszer-s-mindenkori hódítására emlékezteti az érdeklődő idegent, aki előtt jobban szégyellik magukat tóparti fürdőzés közben, mint saját fiú-kortársaik előtt...; vannak persze vaskosabb matrónák is, veterán öreg harcosnők, a kegyetlen olasz megszálló tisztek ellen egykor felkelt, mindmáig katonazubbonyban járó, kitüntetésekkel ékes partizánok, akik igazi „etióp Szent Johannák” módjára küzdöttek a gyarmatosító önkény ellen...

Hm... Az előző századfordulón kiadott illusztrált albumok Abesszíniáról és a Négus hatalmáról, a fejükön vízhordó agyagkorsókkal tóparton ácsorgó és „tereferelő” asszonyok vizuális emléke jellegzetesen az európai érdeklődőt, az egzotikumok vadászát láttatta. A fél évszázaddal későbbi alkalmi látogató, akinek egy-

egy élményre (diplomátával való társalgásra, munkáslakások meglátogatására, múzeumi vizitre, egy-egy emlékmű vagy szobor „skalpgyűjtő” típusú lefényképezésére vagy a nőszervezet jótékonyági históriájának megismerésére) egyaránt percei-negyedórái adódtak, természetesen hasonlóképp nem lehet elmélyültebb a szociokulturális dinamikák fölismerésében, a társadalmi értékrendek átlátásában, a tevékenységek tartalmának és eredményének, folyamatának és értelmének megismerésében, mint egykor a gyarmatosító olaszok, a befektetési üzleteket politikai alkuként értelmező franciák, vagy a megszálló talján fasizmus ellen (1936–41) támogatást nyújtó britek többségének volt. Csakhogy ő most magyar újságíróként, szakszervezeti aktivistaként, nőmozgalmi szervezet színeiben, a szocializmust építő (s ezért etióp katonatiszteket pártiskolán, orvosokat és mérnököket egyetemen képező) Magyarország küldöttéként van jelen, akinek az etióp képviselőház két regnáló nőtagjával találkozni épp annyi, mint egy fazekassal, vasmunkással vagy néprajzossal. S a háttérben ott virul (kimondatlanul is, de tizenöt-húsz oldalanként meg is nevezve) a Nagy Testvér segítő eredményessége, a 23 millió lakosú Etiópia öt Magyarországnyi területének felvirágoztatója, a Szovjetunió és az ő „vöröslő Afrikát” támogató-fejlesztő-megóvó jószándéka is. Az arányok pedig látszatra rosszabbak Eritreában vagy az öt bekebelező-annektáló-magábafoglaló Etiópiában, mint a viruló „második világ” iránymutató szovjet földjén, de a 94 %-os írástudatlanság, az amhara nyelvismeret alapszintjének hiánya, a gyermekek felére érvényes (50 %-os) halandóság hároméves kor alatt, a fertőző víziú tavak, a mesterséges „modernizáció” címén rájuk erőltetett „mintagazdaságok” és „mintaörségek” szinte semmiben sem térnek el a „mintaadó” birodalom korszakos szintjétől. Ha mégis, talán annyiban: itt a „haladás” nem az interballisztikus rakéta képeben jelenik meg, itt „Az 'egotikum' sajnos az elmaradottság, a faeke, a bőrruha, az agyagkorsó, a lándzsa, a tevét terelő nomád *danakil*, a zsiros hajú, copfos-ékszeres, félmeztelen galla lány...” (66. oldal)

A kötet mindezzel együtt nem pusztá „mesebeszéd”. Oldalanként kapunk apró pillanatfelvételeket papaja-fákról vagy politikatörténeti korszakokról, Hajlé Szelasszié egyensúlyozó politikájáról vagy pompakedveléséről, olasz sörgyárról és ötvösökről, etióp karácsonyról és rituális táncról, atlétákról vagy a papok szerepéről, babonás hitről és talizmánokról, vagy friss házások vidéki kényszer-elhelyezéséről, népjóéti szociológusnőről vagy értelmiségi nők egyesületének elnökéről, klánonként változó szokásokról és szülők választotta jegyességről, gyermekorvosi rendelőről és leányrablásos-megerőszakolós esküvőről, szüzességről és csökkenő arányú többnejűségről vagy többférjűségről, pártában maradt „menedzsernőkről” és főzési titkokról, húszezer éves barlangfestményekről és iniciálékkal ékes (*geez* nyelvű) szakrális iratokról, az ősi kávékészítési módokról és háztartástani tanfolyamról, az ősi Akszum-birodalom uralkodóiról és a Kék Nílus expedícióról, Lalibela vallási központról és éppen vajúdó asszonyról, famozsárban tört kölesről és gyermektemetésről...

Majd átkelünk a Viktória-tó vidékén, megcsodáljuk a helyi telefonközpontos lány és a rendőrlány frizuráját, meghallgatjuk, mennyire csudálkoztak azon a helyi nőegyletben, hogy Magyarországon majdnem mindenki kórházban szül és a férjek nem okvetlenül verik a feleségüket..., mindenki tud írni-olvasni és óvodák vannak a gyermekeknek...

Elsurranunk Nyerere elnök szülőfaluja közelében is, meghallgatjuk a dobnyelvek rejtélyét, hogy azután Tanzánia agrárszűkösségéről halljunk az ötéves terveket követő iparosítás következtében. Dar es Salamban meleg is van, de ez „A béke háza”; a falasha falvakban pedig a mwanzai asszonyok és munkáslányok fotóját készítjük, a banánfőzelék is említésre kerül. A délutánt a machamei leány-középiskolában töltjük a fiatal tanzániai igazgatónő társaságában, aki a

Kilimandzsáró lejtőjén kémiát tanít és a chagga folklórt gyűjtik közösen... Látunk neoprimitív és absztrakt műalkotásokat, hallunk a vajúdó *pare* feleség mellett „nyögni segítő” férj szerepjátékáról és a szülés után három órával már dolgozni induló asszonyáról..., belesünk egy maszáj falu szabados fiataljainak életébe, a házépítő nők szomorú sorsába, a hegtetoválás vagy női fejborotválás szokásába, a maszáj nőmozgalom 1965-ös alakulása óta eltelt intézményszervezési időszakba, impressziókat gyűjtünk a cecelégység igásállatot is leterítő fertőzéséről. Közben-közben látunk számos képet is: „Nincs két egyforma csíkozású zebra”..., „A kráter legszebb leánya”..., „Pereg a dob”..., „Modern mecset mohamedán diákok részére”..., „A kőváros Zanzibárban”.

Nehéz a válás, néha lehetetlen is. Sok az árva gyerek, De „a kicsinyek vidáman, önfeledten hancúroznak, nagyokat sivalkodnak örömeikben...” (309. old.)

De azért az 1905–07-es felkeléstől a mai fesztiválok „jókedvéig” hosszú és nehéz út vezetett. Nehéz a búcsú is ettől a naivnak megmaradt néptől, hiszékeny lelkektől. Mert hát „az illúziók csalódások forrásai lehetnek...”. *Kwaheri ya kuonana...!* Viszontlátásra!

Ha az asszonyok sorsa nehéz is ebben a kelet-afrikai világban, ezt talán még az olvasók is átérzik. Meg is kell elégedjenek ezekkel az impressziókkal, mert ajánlható szakirodalom, források felsorolása, gazdagabb rejtelmeket jelző ismeretháló nem veszi körül a kötetet s a benne foglaltakat. Útikalandok. A száztizenhármas kötet.

Hervasztó Guinea?

Diallo Julianna *Virrasztó éden* kötetéről

Regény, önéletrajzi elemekből, kronologikus szerkezetben, helyenként szentimentális-egzotikusan, másutt hamisnak tetsző racionalitásokkal. Megtűzdelve két-három nyelv Guineában, Conakryban és egy fulbe-landouma tanyai mikrokulturális környezetben használatos kifejezéstárának elemeivel, egy fővárosi értelmiségi racionalitás és egy „édeni” természeti nép majdnem-animisztikus világkép életvitel-értékű attribútumaival.

A kötet (Magyar Napló, 2010) tisztított kakaóvaj-színével és a címlapján viruló, tehenek közt fejni látszó hölgy színes amatőr-fotójával nemigen számíthat az afrikanisták lázas érdeklődésére, vagy akár a „magyarnaplós” olvasóközönség vásárlókedvére. S a hátsó borítóra szerkesztett szöveg(-idézet a könyvből), az első fülön szereplő „A könyv emléket állít az afrikai falusi asszonynak...” ajánlás, továbbá a hátsó fülön látható szerzői portré a berettyóújfalusi szerzőről, aki szociálpszichológiából doktorált és Conakryban él, talán még kevesebbek számára hevítő.

Tematikus számunk kedvéért az épp csak imént megjelent kötetnek nekiesve mintegy a kötet harmadáig úgy véltem, nem lenne érdemes ismertetőt komponálni róla. Szituatív indítással (szóként fehér európai családanya, afrikai cselédekkel körülvéve, épp autóval indul az ismeretlen vidéki rokonsághoz tiszteletét tenni), majd az első személyű interpretáció érzékeny követésével már-már ott tartottam, ha írnék is róla, riasztóan befeketítő kritikával kellene tennem. De érdemes-e? Az első fejezettől az utolsóig – szinte az utolsó lapokig – megannyi olyan „európaias” megjegyzése-észrevétele van a párizsi értelmiségi szubkultúrából afrikai vállalkozói gazdaságba „csöppent” szerzőnek, amelyek nemhogy a szociálpszichológus érzékenységet, de az átlag francia libusok Afrika-képét is sötéten felülmúlják. A magánakvalóan megmakrancolódott természetű, afrikai férjétől épp a regénybeli jelen pillanataiban (két hónapnyi időszakban) válni vagy elköltözni készülő főhős olyan példázatos értetlenségről tesz tanúbizonyságot szinte minden elmondott szavával, hogy azt tanítani lenne érdemes. Összevész férjével a piacon vásárolt maszkok, festmények kiakasztásának értelméről, folytonosan tüzel a lenyúló-lehúzó-lejmoló afrikai rokonság állandó járkálása ellen, fölháborodik tíz évnyi Afrikában élés dacára az útviszonyok, a természetnek kiszolgáltatottság, a szemét, a munkátlanság és világnézeti henyélés ellen, s akár egy tanyasi ebéd, akár egy kézfogás vagy patakparti fürdőzés kapcsán csakis az jut eszébe, meg fog-e halni, betegedni a kényszerű helyzetben, vagy inkább a legóvatosabban vigyáz minden hatás benyomulására, kis életkéje legkisebb változására, ápolt kertjének legapróbb rongálódására, gyermekének állandó fenyegetettségére... Nem olvasott – sem Párizsban, sem előtte, sem guineai évei közben – népelet-leírást, antropológiai tanulmányt, néprajzi cikket, afrikai regényt sem. Nem beszélte meg tíz év alatt sem férjével (nemhogy előtte, a párizsi diákévek és az utazásra készülő szerelmes párkapcsolat szakaszaiban sem), milyen is lesz-lehet a guineai lét, mit kezd majd ott az európai értékeivel, s hogyan reflektál majd erre a helyi világ... Nem hallott semmit a griot-családok sokszáz éves zenei hagyományairól, csak megtetszett neki a sokhúrú cora, mint hangszer, mint csecsebecse – s még azon is jócskán felháborodik, hogy mindez férjét miért tölti el sajnálattal és lekezeléssel vegyes dühvel.

Afrikai nők, legalább laza érzékettség szintjén jelzett élő emberek mikroportréja szinte a kötet feléig abszolút érzékelhetetlen. Aki ezt a momentumot keresi, itt már alighanem lerakja a regényt. Merthogy regény ez, helyenként álmodozós-naiv

közhelyekkel, háziasszonyos narratívákkal, öntelt szlogenekkel és rácsudálkozó lev lapszövegekkel. A mélyebb vagy jelentésgazdagabb európai irodalmi hagyománytól, grammatikai finomságtól, franciás esszéizmustól oly távoli szöveg, hogy részletenként bármely szórakoztató női magazin leközlhetné. Átlapozható lenne, épp annyi, amennyi rokonszenvet a vonatúton vagy az orvosi rendelőben várakozási türelmetlenség közben egy cikkeske megérdemel...

Nem könnyedén érzékelhető az a dramaturgia, amely (ha nem is minden impozáns megoldás alkalmazásával, amit a szöveg vagy a témakör kínálhatna) egy sötét éji viharban fogant áthangolódással, a kívülálló idegen és utálatos rokon lassú megnyílásával beljebb segít bennünket a történetek lassú folyamatrendjébe, de ezzel együtt a tanyai életmód bemutatására fókuszálva érzékeny portréformálássá is válik. Még sokáig, szinte a kötet kétharmadáig nem nyerünk teljes(ebb) arcképet a fiatal nőkről, megvénült családanyákról, „eladó” kamaszlányokról, munkának és gyerekszülésnek teljességgel alárendelt „szánalmas” sorsukról, de valamiképpen a főszereplő optikáján át lassan megnevezésre érdemesnek látjuk a létmód és világkép, emberi szerepek és értékek, normák és törvények teljesebb körét. A fő kontrasztot a civilizatorikus értékek (palota, ápolt fű, garázs és autó, jól jövedelmező állás, kertész és konyhalány, felső-középosztályi nexusok, teljesítmény-orientált életvitel) és a természeti sodrásoknak (áradás, aszály, éhezés, betegség, vihar, fogantatás, halál) kitett, favágás és rizshántolás, nemzés és éhségoszlató táplálkozás, gyógyíthatatlan bajok és babonás érzületek közötti látványos feszültség adja. A főszereplő elsőszemélyű impressziója a sikerről, az emberi élet lehetséges céljairól és normáiról tökéletes ellentétben van a tanyai sötétben, természeti intimitásban és kiszolgáltatottságban vergődés reménytelenségeivel (avagy a természetesnél is természetesebb állapotaival). Ez a tónuskülönbség egészen az utolsó oldalig elkíséri az olvasót – de valamiképpen a vallomásos szingli-szerep és a zordan tradicionális fulbe családrendszeri-territoriális közeg szinte magától teremti a kontraszt értékkülönbségeit. A szerző nem deklarál értékeket, csak fölfedez. Nem követel meg viselkedésmódokat – csak ráébred racionalitásokra. Nem akar „belesüppedni” a fekete földrész legszegényebb országainak egyikében a falusi vagy törzsi életvitel nyomorába, sarába és perzselő napsütésébe – de az immár tónus- (vagy stílus-) értékű, ahogyan az euro-amerikai fogyasztási és életviteli szabványokat követő „fehér Lady” a kényszerűségek okán meghosszabbodott vidéki vizit közben rálel a másság és másminőségűség értékeire. Lassan ugyan, közel két hónap alatt gyűjti be a riadt menekülés és európai visszavágyódás végletes programja ellen szóló élményeket, érveket, benyomásokat. Együtt érzünk vele immár (majdnem), csak hogy inkább sajnáljuk szenvedéseit...: nem tudott adaptálódni, avagy máshoz alkalmazkodott, mint ami Afrika java részén átlagos. Elhisszük irtózásának perszonális motivációt, és szinte szurkolunk is neki, hogy időben menekülhessen ebből a sosem vágyott nyomorból, soha el nem képzelt kiszolgáltatottságból, a belenyugvás és önmegadás asszonyorsókba vagy férfi-szerepekbe kódolt sűrű világából. Fölmerül ugyan, miért nem látott soha egy alföldi magyar tanyát, vagy szentpétervári diák korában miért nem olvasott egy orosz paraszti létformáról egyetlen újságcikket sem, esetleg pesti-párizsi életmódjába miért nem fért bele egy szociálpolitikai forrástanulmány, akár francia vidéki vagy külvárosi etnokultúrákban tapasztalható élményanyag, de ezek nem tűnnek föltehető kérdésnek... Mindenesetre örvendünk a végén, midőn szinte szándékosan késleltetett és mindenki számára meglepetés-értékű döntésre jut: megírja regényét erről a guineai világról, ahelyett, hogy visszamenekülne az európai „civilizációba”...

A folyamatregény, avagy inkább én-regény finom dramaturgiai fordulata aligha titkolható érzelmi azonosulással tölti el az olvasót. Nem deklarálja a szerző,

sehol sem érzékíti, de jelen van a műben az afrikai regények eseménytelensége, „történés-nélkülisége”, ha úgy tetszik: tempója. Ráérősen, a megrekedtség és kilátástalanság lassú beengedésével komponálja a szituációkat és reflexiókat. Ha lehetetlen is talán, szinte „afrikai irodalmat” formál. Kevesebb jelképpel, szinte minden rejtett és évszázadosan megérthetetlen szimbolikák nélkül, de a belátó, a résztvevő, a megfigyelő, az értelmezni próbáló (és képes) európai fejével vezeti elénk a rövid sztorit, ugyanakkor tanúi lehetünk szemlélet-formálódásának, drámai „bekattanásainak” is, melyek az utolsó pillanatban szinte visszafelé „feszítik” ki a dramaturgia stabil pontjait, s teszik átláthatóvá a perszonális szféra mélységi tartalomváltozásait. Ettől a modorosnak induló, távolságtartóan folytatódó és involváltan befejeződő regény visszahitelesül életrajzívá, önkritikussá, az értéknormák változásának komplexumát érzékenyen ábrázolóvá. Röviden: egy jó kortárs regénnyé.

Az asszonyorsók és női portrék nem kiemelt fejezeteket formálnak, hanem a „természeti nép” hordaszintű életvitelének markáns vonásává válva a gesztusok, adaptációs stratégiák, érületi bizonyosságok és pszichologikusan érvényes „normák” (vagy normalitások) tónusává válnak. Szerethető, irigyelhető, a modernitás zúzó hitványságával szembeállított természetesség lenyomataivá, ezáltal problematikussá és irigylésre nem méltóvá, de roppant mód becsülhetővé. Nem „női regény” ez, noha nő írta és nőkről (meg persze pasikról, gyerekekről, életmódokról, természeti tüneteményekről, emberi gazságokról és szakrális titkokról is), s nem „Afrika-regény” a szó szűk tematikus értelmében. De több ezeknél, több a lapidárisan besorolható „forrásirodalom” egyetlen egységénél. Pont mert személyes, pont mert hiteles, pontosan azért, mert nem akarja eldönteni, hogy szerethető-e mindez, vagy csak tudomásul vehető... S kínálja mindezt franciáknak is, magyaroknak is, Afrikáról tanulni vagy hitelesebbet tudni törekvőknek is, az emberlét pszichés tartományaiban tett kirándulás élvezőinek is.

Tudomásul vesszük hát, hogy az első regényével jelentkező szerző a maga Afrikáját, a maga európaias Afrika-képét építgette évtizedig – de tényleges Afrika-ismeret nélkül. S ha hihetünk e kép élménysodrású megváltozásának, esélyt kapunk arra, hogy a hervasztó használhatatlanságúnak ábrázolt Guinea a következő műben már a virrasztó szerző kevésbé „édeni”, de annál elvitathatatlanabbul hiteles arcával jelenik majd meg. Nem e mostani regény ellenében, hanem folytatásaként. Mert most már talán többeknek fontos lesz, amit Diallo Julianna átél és elbeszél a minálunk jócskán ismeretlen Guineáról...

Kameruni egypártrendszerrel a futball-identitásig: miféle jövő?¹⁷

Gyakorlott olvasó könnyedén hozzászokik, hogy kedvenc újságjában vagy internetes oldalán ne csupán véletlen híreket, hanem a (talán) legfontosabbat, a focieredményeket találja meg legelőször. Rákészül, kattint, lapoz vagy egeret görget, de a legyűrhetetlen kíváncsiság egyhamar odavezeti, hogy a keresett információt mielőbb le vadássza. Hamari hír, megnyugtató vagy felajzó élmény, stabil állandóság benyomása... Rajongók, drukkerok, szolid érdeklődők és „átlagolvasók” információs minimuma ez. Ám ha folyamatba, időrendbe, jelentéstérbe helyezik, talán teljesen mást (is) jelent...?!

Kötetnyi terjedelemben a fociról ismeretközlő, népszerűsítő vagy kaland-elbeszélő köteteket szokás írni, jobbára nem is mindig a csapatok vagy sztárok világát tükröztetve, hanem inkább a szerző-riporter maga kedvére formált szövegekkel, hangulatos vagy alkalmi tudósítások válogatásával tündöklük előttünk. Noha nem kizárt az ilyesmi sem az Afrika Tanulmányok oldalain, ezúttal mindenképpen a meglepőbb változatról van szó. Terjedelmesebb kötetéről, amely nem akar bennfenteskedni, sem egzotizálni vagy hősieíteni, amikor a kameruni „Legyőzhetetlen Oroszlánok” nemzeti csapat sikerét és háttértalányait ismerteti, hanem magát a futballt, a sportot körülvevő nemzeti identitást, a politikai rendszerváltozást és a gyarmatosításhoz való viszonyt választotta témájául a szerző, s méghozzá nem is helyi születésűként, hanem vendégként, kutatóként, afrikanistaként és magyarként a közép-afrikai országban.

Vidacs Bea kötete két szempontból is unikum. Egyfelől a foci mint társas tevékenység népszerű voltát körülvevő vagy kiteljesítő sporttörténet, szurkolói kör, imázs és nemzeti dicsőség szempontjából, ezen belül épp a kameruni verzióból vett anyagai okán, másfelől pedig a szaktudományos érdeklődés tárgyává tett hétköznapiaság („populáris kultúra”-típus) okán, mely egy népszerű attrakció széles társadalmi és beágyazottsági közegének vizsgálatával az antropológiai megismerés és értelmezés lehetőségeit mutatja föl – mondhatni a szemünk láttára csinál fociantropológiát és nemzeti imázs-elemzést. Utóbbi már azért is fontos, mert bár a nemzetközi politikában, a sport-kapcsolatok és a sportdiplomácia történetében roppant komoly jelentősége van a mindenkor nemzeti futball állapotának és a győzelmek/vereségek nemzetközi piacának, de ennek mindenképp alapfeltétele a nemzeti futball kialakulása, piacképessége, oktatási és utánpótlási háttere, kormányfinanszírozási vagy magántőke-bevonási/szponzorálási bázisa mögötti értékrendszer is. Erre viszont csak akkor és azok ébredhetnek rá, akik magát a labdarúgást is egy testi kultúra → szellemi hagyomány → alkalmazkodóképesség folyamatban látják vagy segítik, élvezik vagy kihasználják. A könyvben (*Egy szebb jövő képei. A futball a kameruni közgondolkodásban*) a kameruni futbalcsapat szerepel, mint első afrikai válogatott, amely Argentínát is legyőzve a világbajnokság negyeddöntőjébe jutott 1990-ben, és 2000-ben Sidney-ben olimpiai aranyérmes lett, de a nemzetközi sikereken túli hazai problematikák és örömök tere is egyúttal, melyek mint minden társadalom valóságos terei és csoport-problémái, alkalmat kínálnak a kutató számára a (mások által csupán ritkán elemzett) focikörkép megalkotására. Tehetné ezt a Szerző egy izgalmas légkör bemutatásával, egy mozgási és játék-stratégia elemzésével vagy milliommossá lett játékosok életútjának népszerű

¹⁷ Vidacs Bea: *Egy szebb jövő képei. A futball a kameruni közgondolkodásban*. L'Harmattan, Budapest, 2009., 200 oldal.

bemutatásával is, ám választása mégsem kizárólag ezekre esik, hanem a sport mint eszköz, a játék mint győzelmi esély, s az erre épülő nemzeti identitás mint állapot bemutatására. A fejlődni nem hagyott egykori gyarmat „afropesszimista” bemutatása helyett ugyanakkor Vidacs Bea éppen a posztkoloniális állapot teljesebb rajzának megalkotására törekszik, a hajdani gyarmati világ (mint kontextus) leírása révén. Az államiság kérdése itt a belső konfliktusmezők átalakulása és a túlhatalom biztosítása útján válik erőteljesen kortárs problematikává, melyeket a szerző a hatalmi felsőbbség (kolonizátori) és az alattvalói létszférákra osztott társadalom elszakadási védekezéseként, a közpolitikai tehetetlenség eluralkodásához kapcsol. Főként a „társadalmi erkölcs és politikai elszámoltathatóság” modelljével szembeni nemzeti/nemzetalatti ellenállás dimenziói között leli meg értelmezését annak, miként vált a politikai patthelyzetben is érvényesülő kritikai attitűd a politikum számára az erőiskerelés eszközének tekintett futball-mediatisálás tárgyává. Az emberek frusztrált tömegei, a társadalom „zombifikációja” olyan stratégiává formálódott, amelyben a reményvesztettség eszköztára kihat(ott) az alárendeltségek és mentalitások összességére, s ebben mint folyamatban a 2006 óta zajló hatalmi-politikai változások is átalakulást eredményeztek. Mindez az 1987 óta zajló gazdasági válság, széteső társadalmi univerzum és lepusztuló közérzet közegében a napi túlélésért küzdő-ügyeskedő emberek végtelen tömegeit is áthatja maga a helyzet révén – következésképp magának a kutatónak és a helyzet elemzőinek is egyszerre kell kívül és belül lennie a problémák körén, hogy értelmezni bármit is jogosultan próbáljon, s ne a „nemzetközi politikai befolyás” távolságtartó érdekszempontjai szerint okoskodjon.

A szerző a labdarúgást olyan világképi és ideológiai felületnek tekinti, amelyben kézenfekvően tükröződnek a társadalom életének problematikái, konfliktusai, összefüggési rendszerei. Sőt, mint hangsúlyozza, valamiféle ideológiai vízióként és ethosz felületeként is használható az a tünetegyüttes, amely „Kamerun vonatkozásában (és valószínűleg máshol is) több mint a világkép pusztá reflexiója. Szimbolikus természetéből adódóan a futball többértelmű, számtalan értelmezést tesz lehetővé. /.../ arra is módot nyújt az embereknek, hogy olyannak képzeljék el a világot, amilyennek lennie kellene. Ezért a visszatükrözött valóság átalakításának legalább a lehetőségét felcsillanthatja...”, vagyis egyszerre lesz világkép és ethosz is (amilyen, és amilyennek lennie kellene). De amennyiben a világkép a rendről vallott legátfogóbb elképzelés, ez éppen Kamerunban maga a rendetlenség lenne – főképpen az utóbbi évtizedekben, hiszen a kilencvenes években még „a nyilvánosan hangoztatott valóság” ennek éppen az ellentéte volt, azzal a többlettel, hogy eredendően a 19. század európai sportjainak fegyvertárából származó küzdés és fegyelem és fair play korántsem volt jellemző a kameruni helyzetre, hiszen mindezt kívülről oktrojálták rájuk – ők azonban internalizálták, beemelték, átvételre és megerősítésre ítélték. A „férfiak nevelését” archaikus pátosszal vállaló edzők például mintegy meghaladni törekszenek a gyarmatosítottság érzéséből fakadó, etnikai és kulturális értelemben is érvényesülő szegmentálódást, helyette a zombifikációs és posztkoloniális érzület ellentétéként sugallt életképességbe, a „nagyok” legyőzésének és a küzdésképeség fokozásának programjába fektetik energiáikat. E szituációban jelen van a tradicionális törzsi értékrend is, de a posztmodern, fejlődésre orientált és sikerképességre predesztináló attitűd is. Hiába az infrastrukturális elmaradottság vagy a posztgyarmati függésrend, a jövő reményteli víziója segít abban, hogy egyszerre gyűlöljék is, meg alázattal és utánzással is fogadják a megmérkőzés folytonos kihívásait a sportszerűség értelmében – ezzel a nagyvilág őket személyükben elismerő, saját jogon egyenlőnek tekintő közérzetét identifikálják. A sport elvben szigorúan teljesítmény-elvű rendszeréről mindenki tudja, hogy külső

körülményektől (szponzoráció, játékosok vásárlása, játékfeltételek, szurkolói körök tagoltsága, csapatok közötti rivalizálás, stb.) függ, de mintha „a jobbik győzelme” számukra eszköz és hit volna a környező világ egyenlőtlenségeinek, igazságtalanságainak visszafordításában. A kétségbeesés és cselekvésképtelenség helyett így lesz a fociból morális többlet, erény, szimbolikus tőke és revans lehetősége, magából a fociból pedig az identitások megtisztulása révén elérhető, a társadalmi törésvonalakat fölülíró életviteli és értékrendi megoldás. Ekként azonban a leggyakoribb (politológusi, történészi) identitás-leírás mellett, a nacionalizmus és az etnicitás érvényesülésével sokszor ellentétben is, a futball válik olyan kontextus-függő értelmezési tér részévé, ahol az „afrikai rassz” éppúgy a nemzeti közösség építő erejévé lehet, mint az európaiak számára a könyvnyomtatás és kapitalizmus szellemisége vagy a nemzetállamiság erjesztő ereje, „képzelt közössége”...

A kötet a kiadás bevezetőt követően a kameruni „miniatűr Afrikát” jeleníti meg földrajzi, etnikai, gyarmati és függetlenségi korszakában, majd a 90-es évek politikai (többpártrendszeri) vívmányait és a posztgyarmati örökség helyzetét, hogy ezen belül helyezze el a labdarúgás szerepét, állampolitikai célrendszerre válásának módját. Ezt a hétköznapi futball-sztori követi, szurkolók, csatárok, amatőrök és profik, csapatok és botrányok, győzelmek és kedélyhullámvázások korszakaival, majd a nemzetkép és világbajnokság viszonya, nacionalizmus és etnicitás relációi, nemzetépítési és csoportkulturális narratívák rendszerének bemutatása, hogy azután a „fehérek és franciák” reprezentálódásán túl a remények és a jövőépítés víziójaig vezesse az olvasót.

Vidacs Bea kulturális antropológus, egyetemi tanulmányait az ELTE néprajz és angol szakán végezte, majd a nyolcvanas években az Egyesült Államokban szerzett doktori fokozatot (City University, New York), terepkutatásait Magyarországon és Kamerunban végezte, oktatóként hazai és amerikai egyetemeken töltött éveket. Kiemelkedő érdeklődési területe lett a futball antropológiája, melyet éveken át kutatva (ebből két évet Yaoundé csapatainak szentelve) adja át most összegzését, amelyet az antropológusok (s köztük, vagy akár még az afrikanisták) között is ritka témakörből vesz. Kötete roppant izgalmas munka, szakmai szemmel nehezen eldönthető, hogy a politikai antropológia kedvenc területeitől vett etnikai, nemzeti, társadalom-rétegződési, hatalomgyakorlási tematika mellett inkább a posztkoloniális korszak afrikai ébredéseinek egyikét, a globalizációs folyamatok valamely lokális eseménymenetét, vagy a nemzeti kultúrák közt újonnan rangra emelkedő „focinemzet” státuszt elemzi-e alaposabban, vagy a komplex kultúrakutatás eszköztárát viszi a kameruni futballstadionokba és környékükre. Nincs „kedvenc törzse”, nem kellett ideológiai vagy világnézeti pozíciót felvennie, s nem köteleződött el szubkulturális berkekben a végtelenségig... – példásan, tanítanivaló mélységben járja körül választott témáját, a sport ethoszát, a jövőbe ívelő reményeket és az ironikus, önkritikus kreativitást együttesen.

Annyit pedig már a téma jövőjéről is biztosan lehet tudni, hogy a dél-afrikai labdarúgó világbajnokság, valamint a sportszociológia és foci-antropológia hazai terepválasztási lehetőségei további mély megértés lehetőségeit nyitják Számára, akár a kameruni futballisták lehangoltan is reményteljes vízióit követve, akár más tünemények nyomába eredve...

Feischmidt Margit: Etnicitás. Különbségteremtő társadalom¹⁸

Az *Etnicitás* az utóbbi idő, év vagy évek, hovatovább egész évtized egyik legjobb könyve. Nem regény, sem nem verskötet vagy fotóalbum, nagyregény vagy esszépanoráma, hanem tematikus tanulmánykötet, s ezért „jó”-sága nem izgalmaiban, hanem hasznavehetőségében mérhető. Kántor *Nacionalizmus*-kötete, Bárdi *Tény és való*-ja, Biczó *Idegen*-válogatása, Bakó Boglárka *Lokális világok*-ja, Niedermüller és munkatársainak *Sokféle modernitása*, Papp Richárd – Szarka László *Bennünk élő múltjaink* és Kovács Éva *Közösségtanulmánya* óta aligha jelent meg ilyen súlyú szövegválogatás, mely szerény cím mögé rejtve a fontos kézikönyv olyan karakteres jellemvonásait foglalja magába, mint áttekinthető rendszerezettség, világos tagoltság, interdiszciplináris mélység és tematikai sokszínűség. Éves átlagban nagyjából ötven kötetnyi recenzió-írás alapján deklarálva ezt az elfogult vagy elnagyolt „legjobb könyv” minősítést, kéretik, engedje meg nekem az Olvasó – a tévedés esélye vagy érdekeltség megvallása mellett úgysem az én véleményem, hanem a kötet szakmai presztízse az, ami meghatározza majd befogadásának minőségét, forrásértékét, tankönyvi vagy szaktudományos használhatóságát.

Valójában a kötet bemutatója döbrentett rá, a szerzői vallomások és megnyilatkozások sora, hogy mennyire „szerkesztői mű” ez. Szinte kivétel nélkül mindenki készséggel ismerte el: semmire sem jutott volna a vállalt részterületi áttekintés elkészítésével, ha Feischmidt Margit nem forszírozta, hajtja, teszteli, pontosítja a készülő írást, ha nem jár utána a kibontás lehetőségét feledni látszó dimenzióknak, ha lekési a találkozást a többi diszciplína, alapkérdés, diskurzus feltárásáról. /Tegyem hozzá, magam is így jártam, de velem kevesebb szerencséje volt, minden póthatáridőt lekéssem a magam részkérdéseinek leadásával. Bánom is.../

A huszonkilenc szerzőtől egybeválogatott, majdnem félezer oldalas kötet huszonnyolc tanulmányt tartalmaz, s együttesüknek többes haszna nemcsak a sokféleség édes talánya, az interpretációk szinte egymásra hangolt harmóniája, hanem az áthallások tüneményes problematikája is. Ez olyfajta erény, melynek szem előtt tartása szerkesztőként, s megbecsülése olvasóként egyaránt úgy kínálja magát, hogy abból egyfajta „mintha-tankönyv” kerekedik ki, de korszakos jelentőségű szakkönyv mindenképpen. Az etnicitás az elmúlt negyedszázad szakirodalmának széles tengeréből úgy gyöngyözik ki, mint alapkérdés, amit akkor sem lehet „tudottnak”, „kitárgyaltnak” venni, ha évente több tucat tematikus mű, kutatási eredmény vagy megvitatásra érdemes opusz lát amúgy napvilágot, széles elméleti vagy mély empirikus bázison tálalva az eseti valóságlenyomatokat. Az *Etnicitás*-kötet ez erényekkel is bővelkedik: messzi horizontokat fog át az elméletek taglalásával és fontolásra érdemesült kihívások újragondolásával, egyúttal az élményközvetlen valóságok show-ját is kínálja.

Maga a „főtéma” (épp a fentebb jelzett parttalanságok okán is) biztosan végigmondhatatlan, még ennyi oldalon át vagy ennek többszörösére építve is. Az etnicitás ha túllfátyolnak tűnik olykor, mely rejt, véd, leplez, valójában a mindenkori hovátartozást reprezentálja, vagyis hol bezár valamely társas/társadalmi körbe, hol kicsuk onnan. Lehet diszkrimináló egyszer, s vállalt, megőrzött, értékelt, tudatosított máskor. Az egyetlen bizonyos, amit állíthatunk róla: olyan nincs, hogy ne lenne..., ne kellene bennünk legyen, ne lennének jelei, formai megjelenésmódjai, kommunikálható vagy rejtőzködő tartalmai, átlátható vagy titkos arculatai. S ha néha

¹⁸ Gondolat – MTA Kisebbségkutató Intézete, Budapest, 2010.

megbúvik talán, sokkal többször mutatkozik szinte eszköz-mivoltában, fegyverként, mely nem okvetlenül veszélyes, de mindig „kéznél” van, leplez és feltár, gettóba szorít vagy menedéket nyújt, létformába illeszkedik vagy látványosságra, külsőként is átélhető, de annál inkább belső is, intim vagy kisközösségi, tömeges vagy „hordozható” nemkülönben.

Mindez mindenkor és mindenhol narratívákba és emberközi kontextusokba öltözteti az etnicitás tüneményét. A kötet jól láthatóvá teszi, hogy a jelenség okai, ürügyei, minőségei állandóan jelenlévők, vagy – miként a szerkesztő előszavában is megfogalmazza: mindenkor viszony és strukturált látásmód, különbségtételt eredményez és rendszerez, jelölt és jelöletlen térfélre osztja a létező egészet. Ezzel pedig közösségi küzdelmek erőforrása, szimbolikus tőke, identitás-politika hordozója, intézményes és perszonális keretbe illeszkedik, narratív és szerkezeti-szervezeti elemei kapnak hangsúlyt. Avagy, talán még lényegibb ráutalással: kötelék és kultúra, melynek mindig oka(i) van(nak), individuális és reprezentált tartalmi olvashatóvá lesznek, a mindenkori diszkurzív térben jelennek meg, objektív tartalmaktól éppúgy függésben, mint szubjektívaktól, esszenciálisan és másságot konstruálóan tetten érhető változatokban. Szimbolikus tőkeként, identitás-politika részeként kapnak arculatot jegyei és jelei, „ismerős idegenként” vagy „azonosíthatónak” vélt tapasztalatként ismerünk rájuk, s hozzátartoznak az én-mimikrihez, meg a lét alapadottságához, annak kitüntetett vagy szenvedelmes módjaihoz is.

A kötet bevezetője több mint húsz oldalon ad roppant gazdag áttekintést nemcsak az írások elé, a fejezetek tónusát és logikus helyét meghatározó magyarázatot vállalva, hanem az átalakuló, folytonosan változékony szubsztancia (jelen)létformáit is követve. A vállalt és tálalt megismerési dimenziók az etnikai, nemi/nembeli, társadalomszerkezeti, globalitásba és lokalitásba illeszkedő, munkával vagy társadalmi státuszhelyzettel leírható, identitás-politikákkal körülvett, láthatóságba vagy rejtekezésbe tagolt minőségeket veszik sorra. Az etnicitás végtelenített szövegsodra azonban Feischmidt szánt szándéka révén egy fölöttébb izgalmas társadalomtörténeti konstrukcióba illeszkedik, miként ezt a könyv alcíme jelzi: *Különbségteremtő társadalom*. Régen láttam már ennyi írást, ennyi sugárzást, ennyi tartalmat ily szűkszavúan és sokatmondóan összegző dikciót. Láttat is, problémává avat, vádol, megszán, leír és megnevez, de rejt is, megbocsátást is tükröz... Az „alteritás” mint modernitás-eszköz fenomenológiájáról épp annyit sugall, mint a befogadó megértésről és az ismeretek határaitól. Talán az egyetlen, itt, a bevezetőnél még alapos kontraszt ürügy vagy hiányérzet lehet jogos: a különbségteremtettségben mintha kevésbé számolna ez a tálalás az akolteremtő képzetekkel (talán már nincsenek is, vagy egyre kevésbé vannak?), melyek nélkül azonban a *különbség* sem lehet önálló arculattal bíró! A bevezető áttekintés a jelölt(ek)ről és jelöletlen(ek)ről szól, de kevesebbet a jelölés módjáról és miértjéről – igaz, ezt viszont a további két tucat tanulmány megteszi aprólékosan. Az „alteritáshoz”, Mássághoz evidens módon közösség is kell, saját közösség is, és több más is... – ezt a kérdéskört azonban szinte nem is lehet idehozni, ha nem reklamáljuk rögtön azt: miért nem írtak legott egész kötetnyit a szerzők a létező vagy elmúló közösségek léteiről, málladozásáról, konstrukcióiról vagy dekonstrukcióiról, az asszimilációs és oppozíciós gyakorlatokról, a tájékozódási és önfelmutatási játzmákról, intézményesülési tétekről, láthatóvá válási alkalmakról és félelmekről. De ez talán majd a következő nagy gyűjteményes-tematikus opusz lesz, egyelőre az etnicitás is végignézhetetlen gazdagsággal vonul el előttünk ebben a könyvben.

Nem lévén magabiztosan strukturáló elme, aki a tépelődések és árnyalatok helyett az egyértelműségek és egyszínűségek meggyőző hatásában hisz, félőn óvakodnék attól, hogy a saját kutatási témakörük vidékein/terepein legjártasabbak

írásaiból, a Szerzők kies köréből fennköltén kiemeljek néhány nevet. Egyszerűbb, ha annyit mondok csupán: szociológiai, néprajzi, szociálanropológiai, etnológiai vagy kultúrakutató aspektusból bizonyval lehetne még számos szövegválogatást közölni más kutatók más írásaiból, itt azonban oly gazdag teljességgel kapjuk a már meglévőt, hogy egy időre bizonyval elég lesz... Az írások (igaz, összevont) hivatkozásjegyzéke negyvenhárom oldal a kötetben! Ez még doktori disszertációknál is túlmegy a határokon, a vissza-visszatérő utalások pedig írásról íásra megerősítik, mi a kurrens ismeretanyag a tálat kérdéskörökben, így hát egyúttal impozáns összegzésként is értékelhető, forrásműként használható ez a blokk. A többinél a tagoltság is izgalmas, és főként a rejtett és látens vagy látható etnicitás-interpretációk, Mi/Ők narrációk adják olvasatát annak, ami egykoron talán az államasított rassz-diskurzusok és elismerés nélküli identitáspolitikák szintjén került a köztudatba. A Szerzők a társadalmi térfelosztás új rendjét, megújult jogát, térbe és történelembe ágyazódott módjait mutatják fel megannyi változatban, jelezve egyúttal azt is: az etnicitás-policy-k mindenkoron politikai makro-projektekbe illeszkedtek, ellenkultúrákba, túlélő vagy elmaszatolt létfeltételekbe simultak, s az ismerős vagy (ismerős) idegen az azonosíthatónak vélt tapasztalás hordozója volt és maradt. Hiszen (olykor) magunknak is idegenek lévén Mindenki Más Idegenként kap helyet a mintázatokban, s lesz jelentéstelített a léte, megnyilvánulása, elfogadottsága is ama többszólamúság mentén, ahol a bennszülött éppoly talány, mint a jöttment, a meg nem értett éppúgy ellenfél, ahogyan a megértés útjait önerővel eltorlaszolók saját világa is az.

A kötet írásai hidakat konstruálnak a megértés útjának biztosításához. Egyén és öntörvényű világa, közösség és egyedei, társadalom és tömegei ezen az interszubjektív építményen át juthatnak el egymáshoz, vagy távolodhatnak egymástól. Az a polifonikus rend, amely a megértés békés oldalán létrejön, egyúttal esélyes arra is, hogy kiterjedjen a konfliktusos, barikádként konstruált más terekre, a tapasztalás transzparens vidékeire is. Feischmidt Margit kötete (mert hát a Szerzők sokasága dacára azért mégiscsak a szerkesztő illethető méltányos reflektorfényvel, hogy kieszközölte ennyi szakember ily érdemes munkáját!) egyszerre vállalja a kulturális antropológus étikus és émikus pozícióját, a szociológus vagy demográfus, geográfus vagy történész, nyelvész vagy filmesztéta látásmódját, a huszonhét írásból tizenháromban roma-kutatási témakörben. Nekünk, velünk szólóan, minket provokálóan, értünk és velünk vállalásosan.

Korszakos mű tehát, a szó időtálló és kurrens értelmében, elbizonytalanító és meggondolkodtató, értelmezésre és belátásra ösztökélő, újraértelmező és elfogadó késztetettséget generálóan. Jó volna, ha sokakhoz jutna el, ha sem egyetemi-oktatási, sem társadalmi-közgondolkodási, sem akadémiai interdiszciplinaritás terén nem a kételyek, „jobbantudások”, „keretezések”, át-tematizálások kényszerei vennék körül, nem a politikai vagy közviselkedési agressziók „írnák” tovább, hanem a belátást, lelkek közötti „hidakat”, értelmes interpretációkat konstruáló befogadókészség. Ehhez ugyanis aligha kell többet tenni, mint kézbe venni és olvasni ezt a kötetet. Félretéve, hogy „közös kultúra” elfogadásának kényszere kell írja a másságok antropológiáját, épp itt és épp így lehetne talán a komplexitások belátásának eszközei közé bevenni az etnicitás modern vagy primordiális, megértési vagy „kulturális tőkeként” értelmezhető gazdagságát. A „saját” és az „idegen”, a hegemon és a domináns jegyek impozáns „katalógusa” ehhez immár komoly segítséget és aktivizáló hatást kínál Feischmidt Margit kötete révén.

A megoldások megoldása – avagy új demokrácia- és államelmélet

Ugrin Emese és Varga Csaba új kötetéről*

Rendes tudományos skizofrénia technikája kell ahhoz, hogy röviddel ezelőtt a sajtónak szóló felhangoló szövegem után itt *szakmai kritikának* vessem alá a szóbanforgó művet. Márpedig ezt kívánom tenni, éppoly választékos szofisztikáltsággal, ahogyan a szerzők az eljövendő közel egy évszázadot lazán átkarolva metateoretikus értesítvényüket nyújtották át nekünk...

Vállalva a kettős szerepkört, most köntöst váltok, s nem a piaci szemüveggel, nem az ajánló szavak aláhúzásával, hanem a kötözködő szakmai attitűddel lapozok bele az új műbe. Amit első közelítésben látok, az félretolja kételyemet: vagy lesöpröm könyvespolcaimat, melyeken szakmunkák sorjáznak államról, demokráciáról, politikáról, szabadságról, kommunikációról, helyi társadalomról, közigazgatásról, civilitásról, régióról, stb. s ezt az opuszt teszem helyükbe, vagy ennek keresem meg helyét abban a nem egyetemes és nem tizedes osztályozásban, amelyben minden alábbi kötözködésem ellenére ott van, ott lesz a helye. Adott esetben épp a tudományközi, metateoretikus, elméleti opuszok között...

Nem dramaturgiai vagy retorikai gesztus ez a felütés, hanem lényegi. A szerzőpárost egy-három évtizede ismerem, meglepetést nem okoz a közös mű, sem a tudáshorizont, amelyen belül megszólal, sem a fogalmi tartomány, amelyet kezel. Ami alapvető bajom van vele, az mind-mind órákig-napokig tartó szakmai civódás, évtizedes kötözködés, vagy évszázadok óta folyó vita során sem „tisztázható”, „tehető helyre”, vagy „kibékíthető”... Az érintett tudásterületek és a hiányzó tudástartományok a kötet tartalomjegyzékéből ugyan körvonalazódnak, amint felüti az ember a kötetet, de a bibliográfia alapján azonmód el is bizonytalanítanak...

De nézzük a sommás megítélés előtt/helyett magát a művet...! Kezdve a címlappal, amely a maga EU-kék alaptónusával és néhány fekete-piros-fehér színfolttal a könnyed komolyság irányába enged képzelődni. Felhők közt a világ, sugallja az első olvasat, s néhány piros nyíl valami irányt is jelezni hivatott, talán a kötetbe befelé invitál, talán a horizont mozgásirányát jelöli – ezt az olvasó maga kell eldöntse...

Ültem már repülőgépen, s a magasból ugyancsak kicsinek látszó világot mindig kíváncsian töltöttem meg tényleges étellel – vagy ennek, ha többé-kevésbé látható jelei voltak, bizonyos olvasataival. Netán az élet jeleivel, az emberi lét materiális vagy topológiai lenyomataival...: apró falu a Duna vonalán, amit felszállás után még jó ideig követhet az ember..., vagy német erdők zord sűrűje, esetleg a hósapkás svájci hegytetők, később a marseille-i öregkikötő, amint az öblöt átszelő repülőgép lassan elsurran halászbárkái, idegenlégiós laktanyája és a halpiac eseményterülete fölött – mindig emberi étellel, illatokkal, szelekkel, lábnyomokkal teltek meg számomra, s nem csupán az alant kígyózó autópálya vonala érdekelt, hanem a főntről nehezen kivehető autó, amelyben *emberek* utaznak valahonnan valahová, célokkal, időben, kedvük töltve vagy munkába fásultan. Nem tehetek róla, a kötet címlapját már eleve úgy olvasom, hogy az kiválóan tükrözi a kötet szellemiségét, távlatosságát, a fehér

* A szöveg kritikai hozzászólásként a kötet bemutatójára, 2007. szeptember 7-én a Magyar Kultúra Alapítvány budavári székházában rendezett konferenciára készült (*PARADIGMAVÁLTÁS A DEMOKRÁCIA- ÉS AZ ÁLLAMELMÉLETBEN*), melyet sajtótájékoztató előzött meg, ahol ugyancsak méltathattam a kiadványt. A kötet adatai: Ugrin Emese – Varga Csaba: *Új demokrácia- és államelmélet*. Századvég, Budapest, 2007., 378 old. E szöveg a két olvasat kísérletét jelképezi...

felhópamacsok és a távoli tejfehér horizont egészét... – de hiányzik róla, s a kötetbe fejest ugorva magából a textusból is a fájdalmas ember, a konkrét lélek fennköltége és alpárisága, a helyi társadalom mint lokális univerzum néven nevezhetősége, személyiségeinek karaktere, hangja, fáradt magánya vagy kiszolgáltatott reménytelisége.

Ködös jövőjű, apró habokon lavírozó, az alatt látható mezők és kertek élő *valóságára* hivatkozó opuszción van itt szó a címlap szerint. A Szerzők kötete ennél súlyosan több is, konkrétalanságában azonban szánalmasan kevesebb is. Nem fogom érvelésem kedvéért végiglapozni, csupán bele-belefutok egy-egy oldalba, hogy konkrétabb legyek...: már az első fejezet első oldalán értesülünk arról, hogy „Az új globalizáció fogalma tehát tömören összegzi azt a felismerést, hogy a folyamatosan egységesülő földi civilizáció elérkezett a *funkcionális globalizáció* beteljesítésének időszakába. Ez a globalizáció azonban már nemcsak egy új *világszerkezeti* elemet teremt, hanem a maga alatti „légüres” teret, a lokális térségeket is *igyekszik* tartalommal feltölteni...” (17. old.) /A *kurzívált kiemelések* általam jelöltek, épp az alábbi kérdéseim miatt/. Mármost az a tétel, hogy az „új globalizáció” a réginek, a 20. századot megelőzőnek *azért* újabb variánsa és minden tekintetben a korábbiakat felülmúló jellegű, mert lassan áthatja a világ legeldugottabb övezeteit is – ugyan jól hangzó humanitárius érv, de hiányzik belőle nemcsak a korábbi globalizációk tipizálása, vagy legalább jelzés-szerű utalása, másrészt a vonatkozó teóriák (Gerschenkron, Braudel, Wallerstein, Huntington, Giddens, stb.) széles köre is. Tudományelméleti vagy interdiszciplináris műnél esetleg elfogadható, ha az érvelés kedvéért elnagyol vagy átugrik korszakokat, egyedien interpretál szerzői életműveket (bár ezzel rendre inkább csak csökkenteni érvényességét, állításainak árnyaltságát, végső soron „igazát” is); azonban már talán ismeretterjesztő műtől sem elfogadható „a harmadik-negyedik világ legrejtettebb zugait” is átfogó, „mindent átható” földi „civilizációs folyamat” ekként körvonalazott megnevezése, mert semmiféle módon nem tesz tisztává a Szerzők, mit neveznek áthatásnak, zugnak, civilizációnak, negyedik világnak, stb. Márpedig bolygónk mindennapi életében még mindig azok vannak túlnyomó többségben, akiket szinte semmiféle módon nem érint a nyugati típusú haszonszerző civilizáció megannyi ártalma, legalábbis nem kézenfekvő módon és nem akutan érinti őket, a „civilizálatlan” világ nagyobb hányadát, mely a Földfelület jelentősebb térségeire terjed ki.

További kérdés, de ebből fakadó, hogy mit neveznek a Szerzők „civilizációnak”. Valamiféle „*egységesülő földi civilizációról*” a poszt-gyarmati világ-kutatók, a kultúra-, életmód-, etnicitás-kutatók java többsége mégcsak hallani sem óhajtana – többségük ezt mint a „nyugati típusú civilizáció” mentális gyarmatosításának visszfényét kezeli, avagy olyan rossz lelkiismeretként, amelyhez a harmadik és többedik világoknak roppant egészségesen semmi közük sincs. Kik, s kiknek nevében beszélnek tehát itt? „Egységesülés” csak a gyarmattartó nyugati ember ideái között szerepel, a gyarmati és poszt-gyarmati népek ennek nem hívei – ők tudják, miért nem... Pontosítva: lehet, hogy mindenütt a földtekén folyton az egységet hajszolják pártvezetők, mozgalmak, nemzeti kampányok, időleges uralkodók és kíméletlen diktátorok, egyházak és osztályfőnökök immár évezredek óta, de ez mindig csupán akut jövőterv maradt minden eljövendő szónok és politikai aspiráns számára. Mondhatnám: üzleti érv, az ellenérzés nélküli lojalitás alapja, örök érzelmi bunkó a széthúzó és diverzánsok, ellenkezők és máskéntgondolók ellenében. A „*funkcionális globalizáció*” és a „maga alatti légüres teret” tartalommal feltölteni óhajtó globalizáció mindemellett olyan *megszemélyesítés*, mondhatnám túltengő toposz, amely lehet, hogy „világszerkezeti” elemként funkcionál a nyugati típusú civilizáció metaforái és strukturalista képzetei között, de szerencsére semmi köze a világ lakosságának, a föld

népességének java részéhez, az országok többségének és működési gyakorlatának hétköznapijaihoz. Mert hát vajon hogyan néz ki az a globalizáció-lény, amely légi üres teret tölt be odafönn, vagy legalábbis „igyekszik” tartalommal feltölteni, hogy végre megnevezhesse magát, mint új, funkcionális globalizációt...?

Effajta képzeleti rajongások végigvonulnak a kötetben. Mindjárt a következő (18.) oldalon is értesülünk arról, hogy „...a föld népei már nemcsak álmodoznak egy egységes civilizációról és kultúráról, hanem most már az egységesülés szintén soha nem látott tempóban és mértékben végbemegy. Ezért ma már okkal beszélhetünk globális tudásról, globális kultúráról”. Itt evidensen hiányoznak azok az utalások, amelyek ez „álmodozó” népeket idézik meg, s arról az „egységes civilizációról és kultúráról” szólnának, amelyért a *lokális énünket, saját kultúránkat* önként és boldogan föláldoznák azok is, akik e képezetes civilizációnak nemcsak gyakorlatáról, de fogalmairól, intézményeiről, példáiról, előnyeiről és ártalmairól sem hallottak soha eddig, s ha hallanának is, örömmel távol tartanák maguktól, nemhogy egységesülni szeressenek vele, vagy befogadni, eltűnni, magukévá tenni iparkodnának...! Ha „ezért” beszélhetünk immár globális kultúráról, akkor régen rossz, magának a kultúrának tűnik el egyedi íze és létmódja! Amúgy is kérdés, hogy beszélhetünk-e (a kultúrakutatók erről épp ellenkezőleg nyilatkoznak, hadd ne idézzek ide seregnyi tekintélyt a hely- és időtakarékoság kedvéért!), de ha a globális tudás a mások tudása, a mások nemtudása, tudatlansága, önteltsége, tévképzeteinek tömege, félretájékozottsága lenne, akkor az „egységesülés” vágya mentén kizárt dolog, hogy ennek (alig manipulált emberek) önként alárendelnék magukat. Ez kb. azzal a párhuzammal kezelhető, hogy a norvég rénszarvas-pásztorok, vagy az afrikai nuer törzs pásztorai, esetleg az inuit oroszlánfóka-vadászok és tikopiai rákhalászok evidensnek tartják, hogy mindenki azt gyűjtöget, amit tud, vagy olykor a jószágpiacra is ellátogat, de eközben nincs gondjuk a motorcsónak-szerelő brazil munkásra, a stratégiakutató magyar tudósra vagy a sajtókészítő csíkmenasági parasztnénikre... – viszont nem is akarnák, hogy mindenki pásztor vagy halász legyen, de nem is struktúra-feszegető kérdés számukra, hogy kell-e globális örömmek tekinteni a jószágtartás eredményességét vagy a vadászat mitológiai funkcióváltozásait. Egyszóval a *globalitás mint egység* képzele éppenséggel távol áll a globális szereplők (nem könnyen meghatározható, de fölöttébb számos) tömegeitől, célrendszerüktől, értéknormáitól!

De olvassuk csak tovább...: ha ezek után „a globalizáció érdekétől függetlenül” (19. old.), olyan „minőségi globalizációt jelentő” (u.o.) folyamat átélői lehetünk, amelyben „még nem dőlt el”, hogy ez „szükségképpen azonos lehet a Föld országainak és népeinek a szubsztanciális egységesülésével” (u.o.), vagy hogy „Ez a jelenlegi globális-lokális világ ma az információs kor ruhájába öltözött, közpolitikai megnevezése pedig a tudásalapú gazdaság és társadalom” (20. old.), s mert „ma az a legnagyobb veszély, hogy a globalizáció uralja a lokális szintet, és ezzel megismétli a lokális világok alávetettségét” (21. old.), „a globalizáció kísérletet tesz a földi civilizáció teljes ’elfoglalására’ (...), a globális gazdaság és politika az egész Földet átfogja és megpróbálja egységes politikai-gazdasági térré tenni” (25. old.) – akkor immáron alig egy fejezet alatt sikerült akkora mumust csinálni a globalizációból, amekkora csak egy repülőgépről, a múltból a jövőbe vezető bolygóközi úton egyáltalán elképzelhető, de sikerült is oly módon *megszemélyesíteni* minden tettét, hogy a főmumusra utalni a továbbiakban elegendő is. S ha találunk egy messzi amerikai vagy japán tanulmányt, vagy ha kezünkbe akad egy forrásmű, mely állítja, hogy „az információ korának immár vége, átléptünk a posztinformációs korba” (27. old.), ezt lakonikusan megerősítve nem kell többet tennünk, mint kijelenteni: „Ezzel a megállapítással egyetérthetünk” (u.o.), de nem kell fontosnak éreznünk annak

részletes ismertetését, mit nevez a hivatkozott szerző (Nicholas Negroponte) információnak, információs kornak, posztinformációsnak, „átlépésnek”, stb. Mindez látszólag ostoba köztözködésnek tűnhet, de tényleg érdemes lenne megfontolni, ki definiálja azt, mi egy információ, ki birtokol információt és miről, mire használja és miként tárolja, lehet-e nélküle is élnie vagy sem, cserélheti-e más információra, s miként tesz majd, ha már „poszt-információja” lesz, s nemcsak pre..., mi lesz eközben azokkal, akiknek nincs vagy nem ilyen információjuk van, vagy akiknek nincs is szükségük információra, még kevésbé poszt-információra...??? Hiányoznak tehát a válaszadó emberek, a tépelődő szó, a megfontolt vagy tétova sejtés, a kétkedő indulat elemei ebből a tálalásmódból! A megszemélyesített globalizációnak ugyanis – miként a nem-civilizált világ többségi polgárának a maga világában – a legkevésbé van tudatos és elszánt törekvése „kísérletet tenni” a földi civilizáció elfoglalására, hisz részben önbeteljesítő jóslatok szerint maga a civilizáció egyik módja és kiterjedése mindez, másrészt a mögötte/benne álló emberi és üzleti érdekek sokkal aprólékosabbak, mintsem hogy magvas megváltásként tálalnák magukat vagy céljaikat az alatt elterülő szférának, részben pedig mert a globalizáló hatások, eszközök és célok éppen azokból a ténylegesen apró erőhatásokból állnak össze, amelyeket piaci érdekek, emberi vágyak, intézményi aspirációk, nemzeti érdekek, katonai célpontok, tömeges félelmek, manipulációs technológiák (stb.) táplálnak bele a globalizációs mumusba. Ez a mumus mint *fikció*, mint *képzet* is tarolni képes, erőteljesebben, mint Mammon, vagy mint a „Fejlődés” fogalma, sunyibban, mint az „Egyetemes” bármikor is...

Nem kétséges, süt belőlem az ostoba irigység, mert nem én írtam meg ezt a művet. De ha mégsem, akkor miért is ne tűnhetne fel, hogy teoretikus vágyképek, valóságosan is működő intézmények derivátumai, jogi fikciók és államelméleti posztulátumok hivatkozásai, kontextusaikból kiemelt történések folyamatábrái keverednek itt egymással, jobbra anélkül, hogy aprólékosan tisztázódna egy-egy fogalmi képzet (nem pusztán alkalmi, használati definíciója, hanem) számos *lehetséges kontextusa*. A szavak, teóriák, kijelentések, képzetek, metanyelvek, áthangolt szakkifejezések, megmásított szakzsargon belső tartalma, textuális mivolta, kontextusa miért lenne elhanyagolhatóbb, mint a jelentéstulajdonítás, az általánosítás, a kiterjesztés, a toposzok használata, a jelképes beszédmód vagy a kvázijelentéssel felruházott szakmai tovajnyelv? S ha a kritikai észrevételek mögött megbúvó elfogadó tónus mégsem szólna ki szavaim mögül, hadd jelezzem: lehetségesnek tartom, hogy az értelmiségi közbeszédben nem kell minden szóhoz lábjegyzetet és definíciós mellékletet rendelni, mert akkor sosem lehetne semmit sem megírni, sem végigolvasni...; de amit itt kifogásolok, az az elnagyolt jelentéstulajdonítás, a „cinkos” összekacsintás afölött, amit kvázi ügyis mindenki tud, ami mintegy szakmai evidencia, vagy kortárs beszédmódok egy alkalmazott kategóriája – csak éppen itt egy más kontextusban került terítékre... Merthát épp e kontextus adja a textus örömét, néha tartalmát vagy értelmét is!

Ne legyen ez ködös vád, idézek ide is valamit (sok volna még a hasonlók közül, de csupán illusztrációként elegendő egyetlen is, a kétségtelenül legsűrűbb, összefoglaló részből): „Nehezen vitatható, hogy új állam- és demokráciaalternatíváké (*sic*) lesz a jövő, amelyek szükségképpen megőriznek néhány eredeti mozzanatot vagy eljárást is. Senki nem mondhatja meg azonban, hogy a múlt politikai rendszerét és gondolkodásmódját mikor és hogyan váltja le az új állam- és demokráciafelfogásokból születő univerzális új politikai modell...” (363. old.). Az idézett két mondatot követi egy teljes oldalnyi táblázat, amely hét rovatban és két oszlopban sorolja föl a „tudattér, tudástér, társadalmi téridő, politikai tér, személyes tér, döntési tér, logikai tér” tartalmait, vonatkoztatási körét. Nem az akadémikuskodás szándékával kérdezem,

csupán tépelődöm azon, egyforma fogalmi körben mozgunk-e, egyazon nyelvet használjuk-e, s ha nem, ki közvetít-fordít majd köztünk...?! Nehezen vitatható lenne, hogy bizonyos diskurzusokban vannak s lesznek teóriák az államról, demokráciáról, alternatívákról? Nyilván vannak és lesznek, de ez miért nehezen vitatható? S főként, hogy ezeké lesz a jövő... – mármint kik jövője? A teoretikusoké? Az álmodozóké? A javasasszonyoké? A tibeti boncoké? A burmai jakpásztoroké? A washingtoni tojásfejűeké? A ha e teoretikus jövő megőriz ezt-azt, nem fog az majd változtatni ezen a teórián, függően attól is, hol, kik, mit, miért, mennyire, hogyan őriznek meg belőle? Hisz évezredek politikatörténete is ebből fakadt, megőrzésből és innovációból, kísérletből és erőszakból, vágyból és eredményből... S ha konokul bizonytalan marad a „születő univerzális új politikai modell” (amely mondatrésznek minden szava cáfolható is, kiterjeszthető is, vitatható is, másként értelmezhető is), akkor lehet-e, érdemes-e nyolcvan évnyi teóriát építeni háromszáz oldalon erre a korántsem biztosan univerzális, univerzális voltában is ezerféle, születésében is millió akadálnak kitett, újdonság voltában is örökséget őrző, modell-jellegében pedig végképp kétségekkel körülvethető tüneményre? De ez még hagyján volna, ezért teória a teória, szárnyaljon a felhők közé...! Viszont a táblázatba foglalt szöveget, mind a hét rovat ilyen sűrűséggel val teleírva jelentésükben korántsem definiált szakterminológiával (mondjuk a *Politikai tér, állami téridő* rubrikáját hadd idézzem: „közösségi állam, hálózati állam, szolgáltató állam után társadalomközpontú állam, társadalmasított állam, e-állam és e-kormányzás, információs állam, részvételi állam, civil állam, intelligens állam, interszubjektív állam, társadalmi beruházás típusú állam, fenntartható állam, kvalitatív állam, posztállam, spirituális állam, stb.”. A szakterminológia (pl. szolgáltató állam) efféle roppant kreatív körülírási kísérlet olyasfajta szójátéknak tűnik, amelyet vonaton szoktak játszani éles elméjű egyetemisták a harmadik üveg boroskóla után... Itt ugyanis minden fogalom arra a korábban, a kötetben, vagy a közgondolkodásban, a politológiai szaknyelvben, a politikai retorikában használatos fogalomalkotásra kacsint vissza, amelyet épp emiatt nem kell újradefiniálni, s nem kell azzal sem konfrontálni a kötetben belül, amit korábban ugyancsak jelzett a szerzőpáros: megszűnőfélben az állam, nem tartható fenn a megszokott államfogalom, átrajzolódik a földrajzi térségekbe települt állam kiterjedése, stb. Korunk politikatudományi szlengje pompásan behozható egy olyan kontextusba, ahol az evidens jelentések hol a maguk evidenciájával érvényesülnek, esetleg éppen ennek változó evidencia-tartalma szolgál érvelés alapjául, vagy az alkotói fantáziának megfelelően jelzős szerkezetbe állítható fogalmak születnek abból, ami már evidens fogalomként nem funkcionál, régi konnotációját már nem őrzi (pl. az *állam* fogalma, alakzatai, típusai, modelljei, működésformái...; vagy a *fenntarthatóság* korszakos szlogenje, az *intelligens* jelző tradicionális tartalma, a *kvalitatív* minőség államra mázolt képze, stb.

Egészében azonban – éppen e sajátlagossá tett *politológiai köznyelvi kontextus* miatt, amit egyébiránt a tartalomjegyzék már első pillanatban sugall a maga négy-és-fél oldalával, egyoldalas vagy féoldalas fejezetek sorozataival...! – súlyosabb bajom van a könyv „célzott befogadóival”, várható olvasóival. Lehet ez saját hibám, de nem ismerek érdemi számban metateóriák iránt fogékony parlamenti képviselőket, s nehezen tudok elképzelni kisüzemi agronómust, konzervatív pártszóvivőt, óvónőt, alapítványi gazdasági ügyintézőt vagy még politológust is, aki örömeiben, hogy végre itt a megoldás sugallata, nekiugrik a metanyelven komponált hazai valóságkép elemzésének és jövőtrendjének. Olyan evidensen kezelt, közmegegyezéssé jelentésre építő fogalmak, mint „*digitális közigazgatás*”, amelybe már a szerzői előszó (13. old.) szövege szerint is bele kell érteni a „nem pusztán új közigazgatási felfogást”, az „infokommunikációs *technológiát*” és az ezáltal „inspirált

világfelfogást” – melyek roppant eltérő volta első hallásra is kihívóan más közigazgatás-képet és igazgatókat kellene jellemezzék...; vagy „*a többszintes részvételi demokrácia*” mint „*a közösségi demokrácia kiszélesítésének programja*” (12. old.), amely épp a „demokrácia demokratizálásának” kérdései miatt, épp a közösségihiányos demokráciák elszaporodása miatt, épp a részvételi formalitások anomáliái miatt, épp a közösségek nélküli demokrácia abszurditásának növekvő jelenléte miatt annyi érvénytelenséget, annyi talányt és annyi rejtelmes gyanakvást hordoz, hogy az olvasó joggal érzi magát évezredes elmaradottságúnak vagy kószá képzetekben nem hívónek..., magyarul a politikatudomány elvont, életidegen tolvajnyelvén kinyilatkoztatott képzetek oly távol esnek az empirikus fodrászlány elhelyezkedési problémáitól, a taxi-drosztok méltatlan haszonvevőinek ügyétől vagy a mániás ruhavásárlók és mohaevők kasztjainak napi nyűgjeitől, hogy az szinte teljességgel elválnak például Varga Csaba korábbi kutatásainak mindennapi embervilágától. S nagy kár, hogy elválnak... Pompás kaland lenne, érdekes kihívás, ha a „digitális állam” fogalmát a magyar lakónépesség megkérdezésével tesztelnénk... – mindenesetre tartok attól, hogy itt több száz nehezen kezelhető új, temérdek sajátosan kezelt régi, tucatnyi konvencionálisan alkalmazott szakirodalmi terminus technicus valójában definiálatlanul hagyott, vagy költőien áthangolt és saját jelentéstérbe emelt egyvelegéről van szó, amelyet nem lehet célzott olvasótábornak elküldeni, mert vagy nem érti, vagy nem ért egyet, vagy zavarosnak tekint, vagy nem érzi indítatva magát arra, hogy kihámozza a szerzői szándékból azt a szakirodalmi háttérrel, amelyből (ha nem is evidens, de legalább) lehetséges olvasatként épp ez jön ki...

Emellett azt sem látom világosan, hogyan pozicionálják magukat, hol jelölik ki saját értelmiségi helyüket a szerzők, honnan tekintik át mindezt a *globálislokális* bonyodalmasságot? Tudományos magányból kilesve? Ez esetben megannyi kortárs tudományos mű szempont-együttese hiányzik a teoretikus alapból (politikai kultúra-kutatások, közvélemény-manipuláció, pilléresedett pártpolitika, társadalmi törésvonalak, bal/jobbszextus, mediatizált közgondolkodás, nemzetközi függésrendek és stratégiai relációk, kisebbségek és szubkultúrák, szinglik és neo-hungarusok, pragmatikus gazdasági elit és morálteoretikus tudáselit viszonya, hatványozottan hátrányos helyzetek, maffiák és etnikumok, migrációk és periferizálódás, stb. – hogy csupán néhányra utaljak) a közelmúlt elméleti homályaiból véve. Ezekre az opuszokra, teóriákra kellene, esetleg illene, fontos lenne és szükséges is lehetne utalni, hogy magát a főteóriát elhelyezze valahol, valahol a közgondolkodásban, szaktudományban, nemzetközi tudástranszferben. S e nemzetközi tudástartomány ismereteinek követésében (a hivatkozott forrásoktól függetlenül) nem látszik tájékoztatlannak a Szerzőpáros, de javarészt külföldi forrásokat használnak (az öt oldalnyi bibliográfiában is összesen csupán 11 magyar művet említenek az önhivatkozásokon túl, s ezek java része sem politikatudományi), ugyanakkor nem vallják be okát annak, hogy a politikatudomány legalapvetőbb, évszázadok óta legvitatottabb kérdésköreit, mint amilyen a demokrácia, a jogállamiság, az állam..., hogyan sikerülhetett a maguk sajátlagos kérdésfelvetésével, nyelvi átkódolással, kreatív fantáziánévvel pótolni. Nem vád ez, pusztán kérdés inkább, s az én válaszom a címlapfotóban olvasható: ebben a felhőkakukkvárában nincs térdfájás és presszionáló anyós, nincs kórházi vécépapírhiány és megvesztegetett parlamenti képviselő, sem traktoros-sztrájk vagy jégverés. Van viszont egy köztes, átmeneti, tranzíciós pozícióból készített tájkép, messzi határán a poszt-poszttotalitárius állam körvonalai, elektronikus pásztorral és virtuális lakossággal. Vannak trendek és világteóriák, spiritualitások és univerzumok, megatrendek fölötti metaképzetek, melyek egyedül az abai példa („modellnek” nevezett, inkább persze

modellszerűségében másfelé is sugallt!) esetében kerülnek emberi hang és hezitálás, célok és remények, vágyak és csalódások, kérések és álmok közegébe. A kötet egytizenötöd részében kerül válaszolni képes emberi közegbe mindaz, ami teorikus horizonton eluralja a szerzői világot...! S ebben is néhol kiviláglik a Szerzők sugallta helyi megoldások némelyike, ebben is elhangzik patetikus közösségépítő közhely, alkalmi politikai üzenet, helyi hezitálásokra reflektáló vágykép, biztatás és jövőfantázia, amely utólag korántsem a hamis illúziók, inkább a megvalósításban gyengécske társadalmi milió felelősségére hivatkozva írható majd át (ha a kísérlet lelohad), vagy „univerzális modellé” fújható fel, ha nem követi hamari kudarc...

Figyelem, csalok...! Úgy teszek, mintha a Szerzőket a lokális közösségek nevében, névtelenné tett csoportozataik biztatását bírva bírálnám, mintha az empirikus embert háromszor előbbrevalónak tekinteném, mint a messzire tekintő stratégiai jövőtervet...! Így van ugyan, mit tagadjam, s biztos az is, hogy a hazai szaktudomány mindmáig nem tudta érdemben megoldani az empirikus tudásanyag méltóképpen beemelését a teoretikus szövegekbe, de tegyem hozzá: azt is éppoly jól tudom, mennyi minden emberi apróság van az abai példa huszonnyolc oldalon vázlatosan ismertetett kivitelezése mögött, mennyi interjú, terepszemle, oktatás, továbbképzés, konferenciázás, tréning, fejlesztési terv, vita, meggyőzés, emberi naivság és illúzió, stb. a stratégiakutatás elmúlt tizenöt évében... – de mindezt mintha a Szerzők (mint a járatra föl nem vihető közveszélyes csomagot) kénytelenek lettek volna otthagyni a reptéren, s most, midőn már utazómagasságba kerültek, s kioldhatják a biztonsági öveiket, elgondolkodhatnak végre a teóriák arányosságain, képleteik kerektségén és kiút-javaslataik érvényességén, feledésbe menne mindaz, ami ottmaradt. Ne lehessen félreértés tárgya: nem azt hiányolom, hogy egy államelméleti könyvből hol marad Lajos bácsi polckorong-sérve vagy Ida néni uborkatermése, esetleg a MALÉV privatizációja. Csak azt, hogy ezek mérlegelhető mindennapisága, lényegét is tükrözően olvasható fontossága, életszervező súlya ne maradhasson ki pusztán azért, mert az akadozva megoldható elektronikus adatnyilvántartás (költőibb nevén e-közigazgatás) már olykor eléri a fejlettebb falusi szintet is..., vagy mert e technikai-technológiai megoldás formailag pótolni lenne képes az állampolgári akaratot, a résztvevő beleszólást, a motiváltságot, az eredményes beavatkozást... Merthát ettől ez még nem *demokrácia*, /ja, bocs, mi is ez?, már egészen elfeledtem, hogyan is definiálják a Szerzők a kötet és a jövő kulcsfogalmát...!/, mint ahogy a plébános úr által uralt hívek köre, a gazdatiszt nyegle közvetlensége, vagy a szocialista tévesz-elnökök pártos méltósága sem volt a vágyott *közösségiség* mintapéldája. Közösségi álomban gondolkodnak a Szerzők, miközben az élő közösségek sosem ártatlanok, sosem szépek, sosem egységesek, sosem őszinték vagy praktikusak – s talán épp ez bennük a szép, a hiteles, az életteli...! De hogy mitől lesz demokráciább a digitális, mitől lesz közvetlenebb a belülről motivált participáció, mint a politikai célracionalitások mentén korábban kívülről megrendelt, s miért lenne teljesebb mértékben toleránsabb az infotechnologizált állam, mint akár a jelenlegi német, japán vagy norvég – ez nekem nem jött át a kötet metaszövegein. Pedig talán ez érdekelt volna a leginkább.

De, bizonyos vagyok abban, hogy Ugrin Emese és Varga Csaba új kötetét nem „elolvasni”, még kevésbé „kiolvasni” lehet. Sokkal inkább fontolgatni, konfrontálni, cincálni, értelmezni és tesztelni kellene, hogy kiderülhessen: a megoldások megoldását kaptuk kézhez egyetlen kötetben, vagy épp ez az, amit tovább kell írunk, át kell gondolnunk, meg kell cáfolnunk, vagy ajánlatosabb elraktározunk a jövőnek, hadd legyen a „strukturális globalizációnak” ez a megfontolás is gondot okozó, akadályt jelentő problematika, amelyet önnön öröksége részeként kell figyelembe

vegyen, vagy eltussoljon, s hadd legyen ez a metateoretikus mű is egyfajta lokális szembenállás a globális világtüneteménnyel szemben...

Élet – avagy Afrika jövővíziója

A frissen megjelent Afrika-kötet¹⁹ minden kétséget kizáróan megjelenésre érdemes, olvasói figyelemre méltó, sőt a legcsekélyebb Afrika iránti vagy világpolitikai érdeklődés esetén lelkesen javallott is. Kivételes vállalása széles körben egyedivé teheti a hazai olvasók előtt, az Afrika felé irányuló figyelem megújulási időszakában, a betűre (még talán a kötet végkicsengésével ellentétben is) éhes emberek számára. Igaz, nem több ezer, de több tucat Afrika-kötet ismeretében határozottan merném állítani, hogy egyetlen más opusz sem hordoz ilyen üzenet-értékeket, egyetlen másikban sincs ilyen lehetséges harmóniában tényhelyzet és vízió, „objektiváció” és szerzői fantázia, „Az Élet” iránti ilyenén sodró Afrika-motiváció. Lehet ebben talán valamennyi az afrikai (törzsi, régi) irodalom sajátlagosságából, a nemzetközi érdeklődés vagy a pénzpiacok, a nyersanyagforrások vagy az elektronikus forradalmak eseményeire érzékeny átlagpolgári motivációból is, de nekem, az első kételkedő impressziókat idővel legyőzve, végül is rendkívülien kihívónak, türelempróbálóan fantasztának, mesebelien vizionálnak, s mindezeket egybeolvasva is érdekesnek és érdemesnek tetszett...

A mű, a jelzett erények dacára, roppant kiszolgáltatott tünemény. Tartalma sugárzóan hatékony ellentmondásokat rejt magába, így ezek várhatóan olvasóitól is érkeznek, de válasz-kritikaként is megfogalmazódnak majd. Amit az alábbiakban mint egyik első olvasója mondhatok, nem értő afrikanistaként, hanem nyitott és reflexív befogadóként teszem. Tehetem ugyanakkor azért, mert olvasószerkesztői szigorral préseltem át magam minden egyes betűjén, s közben az sem hagyott nyugodni, milyen olvasói válaszhatásra számíthat. Ekként értendő minden alábbi tépelődő észrevételem és értékelő elismerésem is.

MPILO (=Élet). Afrikaiasan hangzó kijelentés, szinte lakonikusan rövid és sugárzóan érthetetlen is első pillantásra. Az alcím „mesékre” utaló gesztusa nemcsak „fekete történeteket” ígér „a fekete kontinensről”, hanem az életvalóság vagy képzeletvalóság dichotómiáját is, anélkül azonban, hogy tudományosított fantáziaregényt komponálna. A „fekete” fejezetcímek meglepik a lapozgatót, kissé modorosnak tetsző címválasztással, mintha a 2010 Ramadán havában kelt opusz szurkapiszkálna az elbeszélő jellegű üzenettel, kontrasztba építve az iszlám fehérségét a földrész javának sötétségével. A bevezető fejezetek portré-pillanatai oly életsorsokat beszélnek el, melyek (mintha csak hosszú fejezetekkel később, de) aktuális fonatba, láncszemekbe állnának össze... – ekkor azonban már oly simán, szervesen, a meseiség beszédes logikájával illeszkednek, hogy elmúlik diszkomfort-közérzetünk, mely a személyes portré-sorsok mellérendelő aktualitásai alkalmával még jóval erőteljesebb volt. A kötet második harmadától azután már rádöbbenés kíséri a korábbi fölismerést: az Élet, az élhető, a túléléshez szükséges mindaz, ami itt életutakban, találkozásokban zajlik. Az Élet pedig akkora mozgás sodró állapotába szerveződik, amelyet százmilliók migrációja hitelesíthet csupán.

A *Mpilo* az afrikai belső migráció és a létharc regénye, avagy inkább „meséje”: az *Élet* a túlélés legfőbb kapaszkodója lesz a kötet feléig, s felmentő ítélet, cinkos szövetségesség, nyitott és pártoló kíváncsiság szurkolói attitűdjét idézi elő olvasójában. Úgy is mondhatnám: Afrika föllázad a külső „kitettségét”, ellene irányuló ordas szándékokat ellenző közindulat formájában, s Életmenetet idéz elő népeinek új szövetsége, önszervező buzgalma révén. Ezt a sűrű sodrást, mely átfogja a kötet

¹⁹ Mihálffy Balázs: *Mpilo – Nem csak mesék Afrikáról*. Publikon Kiadó – Magyar-Afrikai Egyesület, Pécs – Budapest, 2011. 310 oldal.

második felét, a régóta Afrikában élő szerző tudástapasztalata hitelesíti: Afrika nevében szó, Afrikaért, sokszor azt sem titkolva, miként tud ártani/használni Afrikában is az Ember, az önszervező, az úrhatnám, a cselezgető-variálgató-ügyeskedő túlélő, a sodrás névtelen sokmilliónyi szereplője, a kötet bevezető blokkjának hétköznapi hősei nemkülönben.

A Szerző szándéka több mint akceptálható, s annyiban, amennyiben nem „Afrika-regényt” akart írni, hanem fikcióvá színesíteni a mondandóját, ebben nem is találhatunk semminemű kifogásolni valót. A kivitelezés azonban más kérdés, két szinten is. Az első *strukturális*: a szerzői üzenet két eltérő blokkba tagolja a tartalmat, szinte két „könyvet” komponál. A valódi szerkezetváltás a dokumentatív első sztori-sorozat, a szereplők „előtörténete” és a Nagy Hálózat második blokkja között van, nyelviileg is, gondolatilag is, perspektívákat tekintve is. Ez a váltás, a széttagolt és kiszolgáltatott társas létből a Kollektív Nagy Mozgalom felé szerveződés, a magánsztori-szintű felvezetés szereplőinek egybefonása a (világméretűvé sűrűsödő) Hálózat képzetével érzékeny alkotói lelemény, teljességgel koherens tartalom. A „második könyv” dramaturgiai megoldásai ebben a szerkezetben visszabillentik az előző lapidáris, magazin-sztori szerű tartalmakat valami félig vizionált jövősférába, miközben világdrámai új sodrásoknak ad hangot az összes, Afrikáról ismert politikai patent használata révén: az el-nem-kötelezettségtől a világbéke-találkozóig, a nyersanyagválságtól a keleti és nyugati politikáknak kitettség sok évtizedes történetéig, a posztgyarmati korszak reménytelen átmenetéig szinte minden „ismerősen cseng” a könyvben. Eközben súlyosan lelepleződik az európai pökhendiség, az amerikai látszatpotenciál, a kínai és indiai „újgyarmatosítás”, az orosz hatalompolitika jövőképe, a nemzetek szintje alatti egyezmények és földrészek fölötti érdekhálók tucatnyi apró játszámja.

A másik szint már inkább *funkcionális*: az irányregény szándéka ebben a drámai „váltásban” mikro-szintű, szavakban és kifejezésekben, dikciókban és bölcselmekben nyilatkozik meg. Ez a nyelvi stilizáltság, mely a kötet nyolcvanhárom-nyolcvanhét százalékában megérlelt kételyek, mély tudások, érzékeny felismerések, magvas tudások tónusában szól, helyenként kitermeli azokat az ellenpontokat, ahol a kötet gondolatisága a szélsőséges sajtó és a világhódító bloggerek narratívái felé tesz engedményeket maga-magának. Ezt az olvasói érzületet nem lenne érdemes mellékesnek, tévesnek vagy a többi szövegrész által föloldhatónak tekinteni. A szöveg legnagyobb része megtart egy stiláris egységességet, amikor azonban a Szerző helyenként úgy „kibeszél” a könyvből, hogy azt még kortárs közbeszédi kontextusban is vitathatónak tarthatjuk, akkor nem pusztán az olvasói prudéria mozdul bennünk, hanem a magvas-magasztos és gondolatilag mindenképpen elegáns írói bölcsesség mellett a közéletet mindenhol, így Afrikában is uraló médiaerőszak kerül be a stiláris irodalmi rétegek közé. Ez ha feltűnő vagy felpaprikázó is helyenként, érdekesen emeli be az összképbe azt a kontrasztot, melytől a Szerző nem kívánja stiláris tisztítgatással megszabadítani a mondandót, inkább tudomásulvételére vagy kényszerű elfogadására készíti olvasóit. Ettől a kötet egésze nem szegényebb, hanem (a közhelyesen sokszor emlegetett) „Afrika színessége” úgy válik napégette kényszerválósággá, hogy ezzel visszahat a Nagy Háló(zat) szervezésének indulatosságát elfogadó értékrendünkre is.

Más, de részletekbe menő kérdések is ide kíváncsoznak, miközben a fentiekkel összefüggésben állnak: pl. a Ko-ko „kerettörténete” rész (afrikai) irodalmisága nemesen szép litterátus hagyományt követ és jelenít meg, szinte sugárzóan megnyerő részlet formájában – ugyanakkor még csak egy opuszon belül sem lehetne a sokszor olcsóan pórias nevekkal, ócsárló mondatokkal, fröccsmelléki sumadumákból vett közhelyes „kiszólásokkal” egy kontextusban élnie – e kontraszt azonban sajnos a kötet sok pontján előbukkan. Kétséget sem kizáróan, a Szerzőnek sokszor kifejezetten a

kétfajta stilaritás majdhogynem morbid alkalmazása volt vágyott célja, ennek (úgymond) „hitelesítésére” talán több hetilap-tónust használ, mintsem hogy az még az irodalmi stíl része lehetne. Ugyanide tartozik továbbá, hogy a hálózat-rész a maga korszakos és totális vízió mivoltában kifejezetten világpolitikai, krízisteoretikus mélységű, de az egész rész legvége sajnálatosan kidolgozatlan, szinte „megoldást hiábavalóan keresve” silányra sikeredett... Annak magyarázata, hogy „az élet élni akar”, nem kíván különösebben kényszerű igazolást, de kívánna annál több retorikai és stilisztikai eleganciát, főképp akkor, ha már kiderült, képes erre a Szerző hiteles hűséggel. Mintha az egész kötet a Háló víziójára, rémítően valóságos jövőképre épülne, a közepétől a vége felé egyre habosodó tónusban idézve a MPILO létideológiájává merevedett képzetet. A példa kedvéért csupán egy rövid idézetet erre, a kötet legvégéről:

„Sok őszám halt meg a semmiért. Én csak... értelmet szeretnék adni az ő értelmetlen haláluknak. Kérem, segítsenek. Gréta büszke volt unokáira. / Johannesbogile maga elé meredt, nem szólt egy szót sem, de mindenki hallotta a suttogást. MPILO, MPILO. / A háló terjedt. Ez a háló nem dominanciát terjesztett, hanem kiutat az élet felé. MPILO. / VÉGE”.

A szinte filmszerűen pergő befejezés, melyben az Életigenlő mantra állandósul, éppen azt jelzi egy narratív sodrásban („A háló terjedt”), hogy *maga a terjedés a dominancia*, bármily jószándékkal van is kikövezve. Nem kiútként, csak továbbútként, az Élet felé vezető, azaz jobb lét felé vezető úton haladva. A dominancia viszont nem diktátori rendszer, hanem érvényesülési-érvényességi, amely magát az Életet is élteti. De vajon, ha az Életet éltetni kell, ha a felé vezető (ki)utat keresni kell, akkor nem ellenkező feltételrendszer veszi-e körül továbbra is? Nem ismétlődhetnek-e éppúgy a szereplőkör bemutatását vállaló első könyv magánhistóriái, ha az Élet kíván-követel teret magának? S ha teszi ezt Kínával vagy Indiával, Putyin-Rassz ellenében vagy az amerikai elnökkel szemben is, lehet-e VÉGE a dicső fénybe vetített történetnek ténylegesen is? Hiszen a szereplők a világnagy átalakulás és MPILO-győzelem dacára visszatérnek egy porosabb és afrikaiabb életvilágba, hőseik akár lehetnének ezután már egy következő regény /egyfajta ANTI-MPILO-ként fogant opusz/ szereplői ugyancsak...

Mint a kötet méltánylója, egy sor másik, mostanság megjelenő Afrika-opusz olvasója és olykor kritikusa is, hadd valljam be köntörfalazás nélkül: a mű alapképlete, a helyi világok ismeretéből fogant hiteleség, a vízió önbeteljesítő jólat-szerűsége akkor is kivételes erényei a könyvnek, ha a súlyarányát tekintve jóval nyomatékosabb „publicisztikai Afrika” dominál az irodalmi stílusforma helyett. A honi ismeretek hiánya Afrikáról oly tetemes, hogy egy mégoly kevert stílusú mű is korszakos hatással számolhat, a kötet tetszetős címlapjáról nem is szólva. S az az örök remény, hogy valamiképpen az Élet regénye, amit a szerzői én belévetít, ténylegesen is százmilliók egyetlen kapaszkodója a fekete földrészen (meg nem is csak ott)...! Mi több, a most még szinte csakis Afrikán kívüli világokban megfogant felismerés, hogy ugyanis az afrikai állapotokból menekülő migrációja szinte előnti a Mediterrániumot, Európa Unióját, s nemcsak az Államokat, de Kínát sem éri immár meglepetésként a bevándorló afrikaiak új közösségeinek megtelepedése a földrészen, ellenpontoszható lenne azzal a társadalomtudományi evidenciával, hogy az évente útra kelő tízmilliók is elsősorban Afrikán belül migrálnak, s mindez szinte politikatudományi/közpolitikai értelemben izgalmas keretet ad a Háló szövődésének, a politikai antropológiai felismerésnek is, hogy a hálózatok korában Afrika sem kerülheti el a beszövődés állapotát, s talán akkor azt sem, hogy önmaga legyen magamaga behálózója, még mielőtt ez másoknak sikerülne jobban. Ezt a felismerést és jövőképet, akut víziót tükrözi valóban példátlan sodrással a kötet, mely ebben a

„fekete kontinensről” szóló „nemcsak mesében” nem csupán „fekete történet”, hanem lehetségesen optimista jövőkép. Olykor Élet /*MPILO*/ helyett is.

Sötétlő csillanatok – avagy Afrika kelet, észak s önmaga felől

Háromszáznegyven oldalnyi sűrű reménytelenség... Sem letenni nem lehet, sem kilépni belőle, sem újragondolni-átérezni, sem tudomásul venni. Csak utálni lehet, őszinte és kiszolgáltatott gyűlölettel, hogy úgy látszik, ilyen a világ s nem tehetsz ellene, sem róla, sem érte. Négy sors, négy kis- és kamaszlány-sors, Afrikából indítva, egy antwerpeni piroslámpás negyed pillangóinak szálláshelyére időzítve, ahol vallomásaik elhangoznak, s keretet kapnak szárnyaló vágyaik, a jobb vagy tűrhetőbb, szebb vagy csillogóan pompás jövőreményeik. Férfiközpontú afrikai társadalmak asszony-konvenciói, szemben a felnövekvők ábrándjaival, majd európai férfikonvenciók, szemben a nőiséggel és önmaguk esélytelenségeivel – csak a helyszín más, csak a csillogó fények kontrasztja másabb, mint a Fekete Földrész falusi-városszéli eseményrendje, ám a sötétség földrésznyi tobzódása épp oly súlyos, mint a kontrasztok bőrszínbe, hagyományba, erőszakba és kíméletlenségbe öltözött világi másutt a világban. Chika Unigwe könyve akkor is dokumentum, ha nem „leleplező” vagy „oknyomozó újságírói” hajtóerő lakik benne, hanem az Asszony Tragédiája, a Nő Pokla, a fohászokból szőtt Leánykori ártatlanságok keserű gyász-zenéje.

A Fekete Pillangók sorsa²⁰ nem a „piroslámpás házak” olvasóinak vagy látogatóinak kedvenc regénye, mégcsak nem is maguké a pillangóké – de a Flamand Irodalmi Ösztöndíjbizottság támogatásával született, az író hat eddigi regényét és más munkáit is elismeréshez juttató európai világ lenyomata (is). Éppúgy halálosan kegyetlen az otthoni világok végtelen lepusztultsága, emberi korcsosulások burjánzó tömege a szereplők sorsában, mint a jólneveltségére és pedigréjére sokat adó európai világok személyiség-gyarmatosító otthontalansága, lélek- és test-kizsákmányolásra épülő hűvösebb gyilkosságai. Afrikai lázadók gyilkos erőszakja vagy pedofil rokon megrontó kegyetlensége, perspektívtalan szegénység és ígéretes világok tárgyi vagy szimbolikus rózsaszínjeibe menekülés, öntörvényű és szabad emberi létformák hiánya, ábránd és kapaszkodás a lehetetlen lehetségeségekbe – ezek ülnek a négy sors és életút közös pillanatain, s végig a regény fő szálán, mely végigvezet a kislányos reményektől az értelmezhetetlen gyilkosságig. A kötet dramaturgiája az adottból, s a már-már indításként is létező hiányérzetből fakad, amely összehozni, emberibb világ felé ablakot nyitni segíti a szereplőket a véghelyzetben, az irracionális állapotoknál is zúzóssabb halál magyarázhatósága révén, miközben a személyes portrék a fekete lányok még sötétebb múltjaiból eredő utakon kalauzolnak végig. Az ébenfekete testek esendő ártatlansága körüli szuroksötét ártalmak pedig elkísérik őket tanyából és faluból a tízmilliós világvárosba, akár a másik vagy sokadik földrészre is, a kollektív és társas idegenség tágas tereibe. S mint a Nyitott Könyvműhely más kiadványaiból is (akár Pakisztán a helyszín, akár egy muszlim női lét, akár a rejtélyesen feketéllő középkor titkos fényei vagy a posztmodern öko-jóslatok sötétlő futurisztikai perspektívái), ebből a kötetből is a végtelenül kilátástalan jelen-lét olyan humánus árnyalatai sugároznak elő, hogy az olvasó szinte képtelen eldönteni, életkorszakot vagy léthelyzetet akarjon-e inkább cserélni, vagy sodródjon bele nyugodtan a menthetetlenül kegyetlen világok fölötti enigmatikus derűtlenségbe. A kiszolgáltatottság antropológiájának oly fényes lenyomatai honolnak e könyv szikrázóan fekete világában, hogy szinte sorskérdésként eldönthetetlené lesz immár, meg lehet-e bármikor is állítani ezt a világot, hogy kilépjünk belőle, vagy épp elég elviselhetetlen teher már az is, ha követni tudjuk Ama, Sisi, Efe és Yoyce alkalmi

²⁰ Chika Unigwe: *Fekete pillangók*. Nyitott Könyvműhely, Budapest, 2010, 344 old. /Eredeti kiadás: *Fata Morgana*. Meulenhoff-Manteau, Antwerpen, 2007./

helyzetét és pillangólétének előzményeit. A prostitúció, mint kénytelen eszköze mindannak, aminek képtelen legalizálásából otthonuk kényszerű elhagyásával próbálnak menekülni, ábrándokat szőve, a messzi és tökéletesb Európa világait áhítva, a dokumentum-ihletettségű kötet szinte minden lapjáról azt üzeni: nem a vágy, nem a hajsztolt szex vagy a könnyed életstíl vágya teremti a hazug körülményeket, hanem annak legalitása, amit emberellenesnek fogad el bárki, amikor primer érdekeinek épp az kedvez. Ekként diszkrét kontraszt már az is, hogy sorsuk megírásából nem a maguk hasznára kamatoztatnak, hanem írói, kiadói, olvasói valóság-showba segítenek illeszteni mindazt, ami nemcsak konstruktum, csinált-művi valóság leképeződése, hanem alakítója, újraírója is a „létező legjobb” világoknak, a csillogás iparágának, a pót-létek leképeződésének, a test örök haszonelvű sikerének.

A létező s lehetőség szerint legjobb világok bizonyosan nem csupán a markáns tollú írók elemi szolidaritására várnak, hanem még intenzívebben, az irodalom lélekhatékonyágát messze meghaladó /gyarmati/ újvilágok formálására elszánt törekvések átfogóbb dimenziói közt is alakulnak (ki és át). Ilyesfajta /világ/képekhez, fejlődésváltozatok összképéhez alapozó értékekkel járul hozzá mindaz, ami történeti előképekkel pontosítja a jelen állapotokat. Kazimierz Nowak afrikai fotóinak és tárgyainak kiállítása a Lengyel Intézetben volt látható 2011. január vége és március vége között. A 40.000 kilométernél is hosszabb úton készült tízezer fotóból persze csupán csekély ízelítő kerülhetett elénk, de ezek klasszikusan „régies” eredetisége, leíró hitelessége és elbeszélő részletessége izgalmas látvány annak, akit akár a turizmus, akár a kerékpározás művészete, akár a fotóművészet antropológiai igényű hitelessége vonzani képes, s még inkább annak, aki Afrika iránt mutat érdeklődést. Emberevők törzsi miliője, tuaregek barátságossága, egyiptomi fellahok fogadókészsége, sillukok, vatusszik, pigmeusok, busmanok, transwaali búrok, babingók, arandák és megannyi egyéb bennszülött nép ijedt vagy csodálkozó érdeklődése vette körül hősünket, aki Tripoliból indulva Szudánban, Belga-Kongón, Ruandán, Délnyugat-Afrikán, Angolán, Kongón és Francia Nyugat-Afrikán át kerekedett és sétált vissza Algírba. Mint előtte közepesen sikeres biztosítási ügynök Poznanban, a gazdasági válságtól kibillentve szerény családi egzisztenciájából, már 1925-ben (és három évvel később is) bejárta drótszáron Európát, Hollandiától Románián át Görögorszáig és Törökorszáig, hogy utazásairól földrajzi és turisztikai magazinokat tudósítson, de eljutott Tripoliig is, ahonnan azután 1931-ben afrikai nagy vállalkozását elindította el. Az emlékkiállítás csupán évfordulós gesztus volt, de Nowak kötetének 2007-es kiadását áttanulmányozva²¹ egyértelművé vált, hogy a töretlen akaratú, borzas szakállú és soványka lengyel épp oly különöcs összképet nyújtott öt éven át az afrikaiak számára, mint amelyet Ő maga fényképezett a gyarmati sorban élő Afrika java részében. A magányos megszállottat arab nyelvtudása is segítette Afrikában, de ennek kevesebb hasznát vette a malária, lepra, fekete láz, álomkór és más betegségek vidékén, helyi törzsfőnökök vagy királyok kunyhójában/udvarában. Mint ahogy kerékpárját is sokszor inkább cipelnie kellett a líbiai homoksivatagon és úttalan erdőkön, lápokon vagy folyókon át, ahogy nem vehette igénybe antilop-vadászat közben, vagy javítania kellett naponta kerékcserével vagy tüskebalesettel fűszerezve... Erénye mindannak, amit véghezvitt, nem is csupán a mersz, a vállalkozás eltökéltsége, az áldozatvállalás parttalansága, vagy akár a fotók ezreinek korabeli sajtóba, később nemzeti és néprajzi múzeumokba kerülése, hanem

²¹ Kazimierz Nowak: *ROWEREM I PIESZO PRZEZ CZARNY ŁĄD. Listy z podróży afrykańskiej z lat 1931–1936*. Poznań, 2007., 389 oldal. Magyar kiadása: *Kerékpárral és gyalog a fekete földrészen át*. Publikon Kiadó, Pécs, 2014.

feltáró útjának Afrika-kutatási eredményei voltak, melyek utóbb a krakkói Jagello Egyetem Földrajzi Intézetébe, Varsóba vagy a wroclawi Néprajzi Múzeumba kerültek, midőn előadások keretében elvitte és bemutatta eredeti anyagait, aprólékos leírásait, naplóját és kultúraközi megfigyeléseit. Sajnálatos hiányérzet maradt „beteljesületlen” életműve helyén, hisz egy évvel afrikai útjáról visszatérte után Indiába és Délkelet-Ázsiába készült, de a malária sosem múló hatásával vegyes tüdőgyulladás 1937-ben végzett vele.

A képanyag a folklorista, néprajzi gyűjtő és elemző megfigyelő számára kivételes mennyiségű és aprólékos feldolgozásra is esélyes hagyaték, melyben az afrikanisták szinte „bevett” attitűdje mutatkozik a leglátványosabban: fotók, melyeken személyesen is látható elejtett antiloppal vagy leopárdal, silluk harcosokkal ácsorog az idő múlásának rejtelmén gondolkodva, pásztornépek kunyhói előtt üldögél a Csád-tó környékén vagy a Felső-Nílus vidékén, pigmeus vadászaton vagy szaharai teafőzésen látható. Nowak elsősorban hétköznapi eseményeket fényképezett, gazdálkodási módokat, lakótereket, csoportszokásokat, jelképeket, építkezési módokat örökített meg, s mindezeket tüzetes (vagy legalább magazin-mellékletben roppant szórakoztató hatású) úti esszéekkel és bölcsész-néprajzos-földrajzos élménybeszámolókkal tarkította írásban is. Földrajzi és néptudományi ismeretterjesztő munkássága ma már múzeumi foglalkozások, szakmai közlemények, múzeumpedagógiai attrakciók, gyermekregények tárgyaivá lettek. Ahogy poznani emléktábla-avatásán Ryszard Kapuscinski pátoszos lelkesültséggel megfogalmazta: „Kazimierz Nowak megérdemelné, hogy teljesítményét a lexikonok és enciklopédiák olyan Afrika-kutatóké mellett említsék, mint Stanley és Livingstone (...) Nem sokat fényképezték akkoriban Afrikát, az alkalmasszerűen készült fotográfiák nagyon hivatalosak: törzsfőnököket, különleges ünnepeket, Afrikába látogató fehéreket örökítettek meg. Kazimierz Nowak viszont a korabeli Afrika hétköznapijait kapta lencsevégre: megörökítette azt az Afrikát, amelyet ma már hiába keresnénk – egészen rendkívüli dokumentációt hagyott ránk”. A dokumentáció azonban csupán az egyik szempont. Minthogy a fotók „egyetemesen érthetőnek” vélt nyelvén szól úti jegyzeteinek e látványosabb része, gazdag forrást jelenthet a *vizuális közlésmódok*, kutatói interpretációk és mindenekfölött az Afrika-megszállottak számára. Korántsem mellékesen, a feljegyzések mind a történészek, mind a néprajzosok, kulturális antropológusok, afrikanisták jelen és jövő nemzedékei számára is alapvető források lennének, (sajnálatos módon, a hozzánk Afrikánál térben közelebbi, de cserébe sokkal kevesebbek által értett lengyel nyelv okán azonban mégsem lehetnek... Részletesebben és képebben: <http://www.kazimierznowak.pl/afryka-kazika/>).

A szöveg maga a szó hagyományos értelmében vett útinapló, de nem naponkénti bejegyzésekkel, hanem rövid, tudósító jellegű összefoglalókkal (ismét jelzem: magazinok, lapok számára készült eredetileg), ezt tarkítják helyenként tónusfestő párbeszédreszek vagy aprólékosabb tematikus egységek (pl. Fekete Afrika és Fehér /'arab'/ Afrika; állatok és növényzet; vadászat; tavak vidéke, bazárok világa, homoksivatagi életvilág, lengyel külképviselet bemutatása, királyi udvartartás, neves személyiségek portréfotóval, stb.). A textus az *úti eseményeket*, látnivalókat követi, hegyeken-folyókon-falvakon-bozótban-bazárban is a felfedező érdeklődés révén emeli ki az érdekességeket, de a földrajzos-néprajzos-természetjáró szemüvegén keresztül láttatja a földrész népeit, életmódjait, perszonális karaktereit, természeti különlegességeit. Népélet-leírások, biológiai megfigyelések, környezetbemutatók, egyének-családok-csoportozatok főszereplésével, jobbra félközele nézőpontból (azaz kevesebb a portré, visszafogott a nagytotális fotók mennyisége is). A *kötet összes fotójának* /sajnos erre adatot nem találtam, körülbelüli becsléssel száz-százharminc lehet/ mintegy harmadán-negyedén Nowak maga is

látható (túrája egyszemélyes volt elvileg, de néhány kép esetében sejdítem valamely „segítő” jelenlétét egy-egy expozíció erejéig, a többi önkioldós expozícióval is készülhetett). A leíró képek legtöbbször fotóesztétikailag kifejezetten ízlésesen komponáltak, nem egy esetben kvalitásos művészi érzékre vallanak (túl a *negatív filmanyag megmaradásának* „természeti csodáján”, öt éven át Szaharában és folyón, esőerdőben és magashegyi viszonyok közt, sátorban és maga-magának faragott bárkán, párdücsadászat közben és kősvatagi teafőzés idejében is). Sem a beállított fotók („Őfelségem YX Őfelségével pacsizik a palota lépcsőjén”; „éppen párdücsot nyilazok...”, „teveitató kúthoz érkezem...”, stb.), sem a táj- vagy természetképek nem zavaróan „idegenkezűek”, a képanyag java részén konzekvens esztétikai tónus uralkodik. A képek természetesen fekete-fehérek.

Nowak népleírásai és fotói a maguk korában kedvelt, de a mai olvasó számára sem ismeretlen megjelenítési módot, értekezési tónust követnek. Szövegeiben, ha utalások formájában talán meg is nyilatkozik a földrajzos pontossága és a publicista elbeszélő kedve, arra már nem futja nekibuzdulásaiból (nem is volt szándéka, persze), hogy a homokdűnék, szaharai vagy síksági életmódok, hordák-törzsek-nomádok bemutatását akár uralkodók társaságában is az életsorsok háttérében zajló érdekszférák bemutatásával is illusztrálja. Épp e téren, a politikai érdekhátterek működési dinamikájához szolgál viszont adalékként Tarrósy István kötete, aki lassan évtizede immár az afrikai vagy Afrikát körülölelő társadalmi-piaci-kooperációs belvilágok egyik legfőbb kutatójává érett. Mintegy évtizeddel ezelőtti kelet-afrikai első útját követően tanulmányok és cikkek, előadások és szerkesztett könyvek, doktori disszertáció és monográfiák során át foglalkozik immár Kelet-Afrika megannyi problematikájával, legutóbbi művében a történeti és politikai, diplomáciai és gazdasági sodrások egyik góc-térségével, a Kelet-afrikai Közösség tagállamainak perspektíváival.²² Nem valamely utazó nagykövet, kíváncsi újságíró vagy kalandor kanyarulatait követik könyvének fejezetei, hanem a politikai Afrika kutatására elszánt elemző, kérdező, válaszkereső és értelmező jól tagolt deskripciója, amit a kötet kínál. Ugyanakkor magába foglalja a személyesség jegyeit is, mind érdeklődés, tudás, tapasztalat, átgondolások terén, mind a kiválasztott terepek, személyiségek, interjúalanyok sok tucatjától nyert információk áttekintő feldolgozása szempontjából. Hétköznapi történelmek, harcok és tétek, esélyek és kudarcok folyamatain át vezeti olvasóját, kinek pusztán informálására külön fejezetek szolgálnak a kötet végén országokénti bontásban, körvonalazó adatokkal, miután megtörtént a nagyobb térségek, regionális folyamatok, függetlenségi harcokon átvezető „nemzeti” utak, belső konfliktusoktól tagolt játéktér körülrajzolása és a jellegzetes belső fejlődési utak összehasonlító szemlézése. A nyolc nagyobb fejezet a keleti partoktól, Zanzibár felől halad Tanzánia, Kenya, Uganda, Ruanda és Burundi hatalomgyakorlási korszakai, etnikai és pártpolitikai konfliktusai, helyi hatalom kontra térségi uralom gyarmati időszaka, a függetlenedés perspektívái, államközpontú építkezés, regionalizációs trendek és civilizatorikus térátalakulás, külföldi hatások, falu és oktatás, földreform és pénzpiac, együttműködési és leszakadási hullámzások, kínai, indiai és japán fejlesztési víziók átkarolása felé. Összességében a Közösség tagjainak összetartozási és szegmentálódási, kényszerű és szabad, belső hajtóerőknek megfelelő és külső piacok által szorgalmazott függésrendjét mutatja meg aprólékos pontossággal, szövívő és példa-személyiségek szakvéleményére építve, a résztvevők perspektíváját is súlyán mérve. A kötet, ha megkerülhető is lenne „parciális” témakörével vagy „múlt időket”

²² Tarrósy István: *Kelet-Afrika a fejlődés útján. A Kelet-afrikai Közösség és tagállamai közelebbről*. IDRResearch Kft – Pécs, Afrikai-Magyar Egyesület (AHU) Budapest – Publikon Kiadó, Pécs, 2011., 266 oldal.

idéző tematikájával, az sajnálatos vakságra vallana, mivel mind a Közösség históriája, mind a földrész geopolitikai és geostratégiai szerepköre egyre fontosabbá válik, nem csupán ha a napi híreket olvassuk, hanem ha migrációs, nőpolitikai, egyenlő esélyteremtési, finansziális befektetési, humanitárius segítségnyújtási terekben, vagy az uniós Európára mind súlyosabb felelősségként nehezedő Afrika-politika kimunkáltságának hiányára gondolkodunk. Föderációk és háborúk, közös pénz és elmaradottság, partnerség és nemzetvíziók, helyi kihívások és térségi válaszok szempontjából épp oly fontos földfolt ez, miként az oktatási piac, az agrárfejlesztés, a környezetvédelem, a vízkonfliktusok, az etnikai vagy kultúraközi huzivonák, háborús befektetések és globalizációs folyamatba illeszkedő lokális integrációk szempontjából. A Szerző ezért nem csupán „egyik Afrika-könyvet” teszi könyvespolcunkra az évente megjelenő egyre több közül (jelzem, kiadóként éppen Ő maga tesz ezekért a legtöbbet, pécsi Afrikakutató Központ kialakításával, az *Afrika Tanulmányok* folyóirattal és forráskiadványok, konferenciák, stratégiai viták kezdeményezésével és projektformájú szorgalmazásával is), hanem a hazai afrikanisztika újraélesztésében további markáns szerepet vállal e földrajzi-politikai-gazdasági nagytáj jellegzetességeinek megjelenítésében, egyúttal a hazai politikatudomány egy szinte hiányzó (vagy legalább is hiányos) területének megkonstruálásával. Ebben a szinte „tradicionális” fejlődés-képletekhez újonnan járuló kelet-nyugat pólusháborúk, az észak és dél harcán túli dél-dél konfliktusok, a civilizáció és a hatalomkoncentrációk „új regionalizmusai” kapják a mind súlyosabb szerepet, előidézői és következményei is a belső sodródásoknak és a jövőképeknek, melyek immár korántsem oly „távoliak” Európától vagy az integráció jelen állapotától, mint amilyennek látszanak, s épp így a keleti tigris-modellektől sem függetlenek, sőt az amerikai vagy brazilai térnyeréstől sem mentesek, időjárás-ciklonok helyett civilizatorikus viharok és földmozgások hordozói vagy reprezentálói is egyszersmind.

Civilizatorikus viharok pedig bőséggel akadnak – épp a legsúlyosabban és legsűrűbben Kelet-Afrikában. Ott, ahol a belső háborúk, lingala és luo, iteso, dinka, langi és acsoli csoportok törzsi konfliktusai, no meg a rájuk telepedett gátlástalan haramiak kegyetlensége szüli a népek kiirtását, családok százezreinek és millióinak megcsonkítását, tízmilliók megbetegítését-megfertőzését és százmilliók jövőjének gyökeres likvidálását. A háború gyermekei és gyermekanyái²³ szólnak meg a menekülttáborban, apácázárdákban élő fiatal nők hangján, akiknek évei, vagy hónapjai, de akár csak napjai teltek el kormánykatonák és lázadók közötti fegyveres konfliktusok tűzterében, erőszak-robbanásban, végtelen kegyetlenségében. A vallomást tevő, meginterjúvolt nők többsége kilenc-tizenkét éves volt, mikor rabságba fogták, kínozták, éhezettették, kiképezték, meggyalázták, megsebesítették vagy megcsonkították, lelkiileg elpusztították és életre szólóan tönkretették. Ez a kis könyv nem egyszerűen egy százhetven oldalas propaganda-kiadvány (bár sok tekintetben arra emlékeztet), sem nem „fehér könyv” olyan vádeljárásban, ahol évek százezreit is kevés lenne kiosztani a bűnösöknek, hanem a dantei pokoljárást minden költőiséggel nélkülöző „fekete könyv” azok hangján, akiknek sikolyát és szenvedéseit nincs olyan európai irodalom, mely megjelenítette volna az elmúlt évezredekben. Egyetlen vallomásos portré (tizenkettő van a kötetben) akár egyetlen lapján is több vér folyik, mint az Iliász egy egész énekében, az összes Shakespeare-királydrámában vagy a Don-kanyar naplóiban. A térség, Észak-Uganda, Kelet-Kongó, Dél-Szudán és Szomália nagy háromszögében a Nagy Tavak vidékének népei az 1986 óta folyó háborúzásban (durván-kendőzetlenül szólva) vagy fölszámolódtak, elűzettek,

²³ Oroma Fiona – Schumiczky Lilla – Szilasi Ildikó: *A háború gyermekei. Gyermekanyák és gyermekkatonák a Nagy Tavak vidékén*. Afribook Kiadó, AHU, Budapest, 2008., 172 oldal.

hazátlaná váltak, szétrobbantak, menekülésre kényszerültek vagy menekülttáborba kerültek, vagy talán meg is haltak. Mintegy két millió ember él menekülttáborban és őrzött falvakban, több tíz- és százezer ember esett áldozatul, minden harmadik nőt megerőszakoltak, több mint ötvenezer gyermeket elraboltak, több tízezer gyermek vált árvává és több százezer embert telepítettek ki azok mellett is, akiknek otthonát, faluját porig rontották, bombázták. Családok tagjait egymással végeztetik ki, hetekig nem kapnak inni sem, hónapokig csak falevelet-gyökereket vagy rabolt élelmiszert esznek, rablóbandák és martalóc csoportok folytonosan tartó, napi két perc szünet nélküli menekülési-lövéldözési-bombázási-rablási akcióitól frusztráltan küzdenek a túlélésért, lényegében az önfeladás és halálvágy határain túl is megfordulva. És akkor ők még a sikeres túlélők, akiknek módjuk van mindezt elmondani Oroma Fiona és Schumiczky Lilla terápiás interjúiban, vagy leírni-lediktálni és megjeleníteni Szilasi Ildikó Kinshasában gyűjtött reintegrációs tábori gyermekrajzaiban. Átnevelt és elvadított gyermekek, hatéves kortól „katonaképesen”, géppuskákkal a vállukon, hullák hegyein és sebesültek tengerén át maguk is rablónak, gyilkossá és egyúttal áldozattá téve, gyakorta a kifejezési és ábrázolási tartalmak kisdéd-szintjén, de már kábítószer-, alkohol- vagy cigaretta-függésen túl készítenek néhány szavas színes vallomásokat... – az évezredforduló legnagyobb és legpusztítóbb genocídiumának, fekete holokausztjának tanúiként folytatva még lehetséges életüket. *Korszakos könyv*, Afrika ismerete lehetséges gazdasági mutatók, vallási térképek vagy ébenfa-szobrocskák múzeumi és magángyűjteménye révén, de a hozzávetőlegesen vázlatos kép is szegényes maradna mindenkiben, aki e lapokat nem ismeri... Afrika víziója az Egyesült Államok, Európa vagy Ázsia felől lehet komplex, perspektivikus, katonai, gazdaság-, felfedezés- vagy turizmus-orientált is akár, de e sötétlő véres csillámlás nélkül mai hétköznapijairól még fogalmat alkotni is illúzió.

Ebben az illúziótlanító világban született és kelt hadra az a Sierra Leone-i srác, aki kiskamasz rapperként élte éppen iskolás éveit, mikor a városi ki-mit-tudos szereplésre várva derült ki számára, hogy családját és lakóhelyét lázadók söpörték végig, s menekülnie kell több hónapon át, hogy életben maradhasson egyáltalán. Tizenkét évesen, még mielőtt a felkelők RUF bélyegzőjét (Forradalmi Egység Front) izzó bajonettel a bőrébe vésték volna, menekülésbe kezdett a túlélésért, reménybeli távolodásban a napi vérengzésbe és drogfüggő kegyetlenségű vérhabzsolásba sötétülő tájon, ahol visszaemlékezéseinek első fele zajlik. Már tizenhárom évvé lesz, mire elcsípi a kormányhadsereg, gyilkoljon hivatásból, ha már úgyis mindenki és mindenütt, mindenkor és mindenkit lemészárol, ha van oka rá, ha nincs. A gyerekkatona²⁴ létformája, mindennapjai, sodródásai és egykor költői lelkének önreflexiói a saját poklok mélységei felé, majd véletlen szabadulása a gyerekkatonaságból egy UNICEF akció nyomán, s hónapokig tartó rehabilitálódása egy reintegrációs központban képessé teszik arra, hogy a kábítószeres közönyben végrehajtott kegyetlenségek víziója mint önnön kiszolgáltatott helyzetének és további háromezer gyerekkatona állapotának meghaladási lehetősége kínáljanak megszabadulást az emlékananyag kínjaitól. Egy amerikai meghallgatáson/tanúságtételen túl, s újra otthon a megújulóan meginduló háborúságra rádöbbenve veszi ismét menekülésre az irányt, hogy New Yorkban befejezze tanulmányait és politológus diplomával a zsebében attól fogva nemzetközi humanitárius szervezetek szóvivőjeként keresse esélyét az új jövőnek, melynek kiváltsága jól láthatóan már nem Afrikához kötődik. Az önvallomás és szembesülés könyveként milliókhoz eljutó opusz magyar kiadása is zordan tükrözi a kontrasztot:

²⁴ Ishmael Beah: *Gyerekkatona voltam Afrikában – amíg ti játszottatok*. Nyitott Könyvműhely, Budapest, 2008., 264 oldal.

míg mások játszanak, tanulnak, gyarapodnak és cseperednek kiskamasz korukban, a sok százezer gyermekkatona vére és nyomorodása jut osztályrészül olyanoknak, akik a békétlenség és pokol-mély kegyetlenkedés sodrába kerülnek védtelen gyermekként Afrikában. S hamar megtanulják: akinek nincs kendője, sisakja vagy műholdvevő telefonja, arra azonnal tüzelni kell, meg olykor arra is, akinek van... Az emberiség elleni bűnök, nemzetközi humanitárius jogok elleni vétkek és háborús bűnök már csak azok számára válnak fogalomná egyáltalán, akik túléltek ezeket. Az erről való tudást olvasóival megosztva viszont olyanok nyugodt lelkiéletét is felborzolja és elborzasztja, akik legalább gondolkodni nem restek a történeteken...

A fenti oldalakon, majdhogynem a Fekete Pillangók életképeitől kezdve egészen a kiskamasz gyilkosok bosszúvágyáig Afrikának az a mélysötét arca vonul el előttünk csillogó fegyverzetben, amely talán sosem volt tompább és halkabb, esetleg csak kevesebbet hallottunk róla és még ritkábban kaptunk vallomást maguktól az áldozatoktól. A lét lehetséges rabságainak és szabadságainak útjain azonban járnak még olyanok is, kik számára a legkétségesebb időkben és helyzetekben is marad egy apró csillanat a sötétségben, töredék remény a pusztulás közepette, olyan új, „kreol testamentum”, mely az emberiség előtti személyes példával akár a véres bosszútól is elállni tehet képessé.²⁵ Nelson Mandela példája, szabadságharcos léte, megszenvedett rabsága és dicsfényre jutó humanitárius szerepvállalása oly kontrasztot állít az apartheid-rezsim dél-afrikai fenekedettségére és a tárgyalásos méltóságkeresés békés módja közé, hogy az végenincs vonulásnak tetszik inkább *A szabadság útján*, semmint a preventív támadás eszközének. Holott a faji elbutulásnak azok a fényes példái, melyek mögött akár egy dicső világbirodalom uralmi érdekköre és maradék befolyása áll, éppen ettől a kitartó és soha véget nem érő kiállástól lesznek ellenpontozható elemei, méltósággal lebírható helyzetei az ott élők, sőt a világon bármely nagybirodalmak lakosai számára is. Mandela falusi indulása, jobb reményű feltörekvése, s az ezzel szembeni bántóan durva apartheid dacára megszerzett jogi végzettsége alkalmassá teszik olyan alkuképes és erőszakmentes életút kivitelezésére, melynek ha velejárója kellett legyen az 1950–70-es évek faji-politikai elgondolások mentén önszerveződővé váló „nemzedékiség”, a „nagy tettek” tárgyalásos és morális programja, végső soron ez a türelmes bölcsesség arra is képes és alkalmas volt, hogy 27 évi börtönélet után sem lett megtorlóvá, a másságot kizárólagossággá elutasítóvá vagy érvényesítővé. Morális példázata épp ettől növekszik egyetemes érvényűvé, egyúttal a „makro-univerzumon” belül olyan Afrika-politika mutatóványává is, amely az elnyomó rezsimek, a fajpolitikai eszmék nagytáji mintázatában mindörökké súlyosabb ellenpont marad, mint a nemzet-elvű gondolkodás bármi áron terjesztésének brit vagy hollandus példája lehetett. Mandela magányos és morális „királysága” a sötétlő égbolton az az eligazító csillagzat, amely nem csupán a glóbusz Afrika-víziójának vagy Afrika-konstruktumának, hanem a mindenkori érdekérvényesítési stratégiáknak tájfüggetlen bizonyítéka is. Ha a fentebb megolvasott kötetek arról győzhetik meg olvasóikat, miképpen és mennyiben maradhatott örök képtelenség női sorsok, alávetett egyének, szenvedő tömegek, védtelen gyermekek és anyák méltóságát tipró magánpolitikák eszköztára, akkor Mandela szabadság-útja a végtelen önkénynek is ellenálló lehetőség, a csakazértis demokrácia példázata és tanítása, a kiereszkedett és erőszakos fennhatósággal dacoló erőszaknélküliség Gandhi nyomán bizonyossággá vált humanista küldetésesség bölcsessége. Ezzel pedig nemcsak történelmi mese, a dél-afrikai apartheid élő cáfolata, hanem a megalázott afrikaiak számára is a társadalmi megbékélés

²⁵ Nelson Mandela: *A szabadság útján*. Anthropolis Egyesület – Nyitott Könyvműhely, Budapest, 2008., 192 oldal.

illúziójának markáns emlékezeti alapanyaga és viselkedéstörvénye. Enélkül ugyanis nemhogy „fejlődő” vagy életképes, de még létező Afrika, globális szolidaritás és egyetemes igazságosság sem lehetséges...

Fejlődés és életképesség, az uralkodó (északi) Európa és az alárendelődő (déli) Afrika, a haszonelvű fehér Egyesült Államok és a piackereső Ázsia vagy Dél-Amerika konfliktusos kérdései kétségtelenül az elmúlt évszázad alapkonfliktusaiként jellemezhetőek – ugyanakkor épp a fejlesztés-elvű vagy globális piaci folyamatok kapcsolathálózatainak változására figyelmeztetnek a Dél-Dél viszonyrendszer kortárs kutatói. A nemzetközi erőterben Európa és az Egyesült Államok Afrika-politikái mindegyre kiegészülnek a bővülő és sűrűsödő viszonyrend sino-afrikai problematikájával, másképpen szólva Kína Afrikában teret nyerő hatásának nagyhatalmi érdekmozgatójával. A kínai-afrikai kapcsolatok²⁶ sok évszázada most a fejlesztési és migrációs hullámokon túl immár nyersanyag-, piac-, munkaerő- és lakóter-keresési sodrásba vezet, s ennek sok-sok felkiáltójellel komponált elemzését Chris Alden mint interkontinentális összhatást világítja meg. A globális politika terében az ázsiai sárkány árnyéka nemcsak mintegy „fölváltja” a korábbi európai és amerikai sötét jelenlétet, de magát a fehér világot is tónusváltásra kényszeríti: a sino-afrikai transzfer az egykori fekete-fehér relációk és fehér-fehér alkuképesség fölébe helyezi a transznacionális és interkontinentális kihívásokat, a Globális Dél formálásának várhatóságát, s ezzel soronkívüli feladattá teszi a kétoldalú kapcsolatok, beruházások, energetikai stratégiák és munkapiaci öldöklések jövő policy-jának megformálását. A kötet Tarrósy István értő előszavával és a szerző nézőpontjának korszakosságát kiemelő minősítésével azt a perspektívát sejdíti föl, melyet a „Kína mint legfőbb stratégiai partner” fölismerés nyomán Afrika közeljövőjének mérlegelői is súlyán mérnek, tudomásul véve, hogy a Kína-Afrika Csúcs (Együttműködési Fórum, 2006) új korszak időpillanata lett az egész kontinens számára, s 2009-re a megduplázott fejlesztési támogatások révén a legnagyobb kereskedelmi partner is beágyazta magát Dél-Szudántól a Niger torkolatán vagy a Benini-öböl térségén át az Atlanti óceánig szélesedő „olajtérben”. Zambia, Gabon réz- és vasbányáiban, Libéria, Kamerun, Mozambik és Kongó erdőiben, Ghána, Botswana, Nigéria és a Dél-Afrikai Köztársaság ásványkincs-piacán éppúgy Kína már a legfőbb fellevevőpiac (s olykor helyi munkaerő-kiszorító emberpiac forgalmazója is), mint ahogy a textil- és ruhapiac eluralója egyre inkább. A XV. században egy rövid érintkezési időszak előzményét nem számítva, és az 1960-as évek egy rövid ideológiai harmóniába kerülési időszakát is figyelmen kívül hagyva, lényegében a 2000-res évek fokozódó gazdasági-globalizációs hullámverése hozta Afrika számára ezt a „felívelési” periódust, mely a megváltás látszatával, százmilliárdos beruházások „áldásaival”, de számos elemző szerint egyfajta újgyarmatosítási időszakokkal lepi meg Afrikát: persze, „nem történik más, mint ami Afrika tekintetében már évszázadok óta megszokott: egy külföldi hatalom kiszipolyozza az erőforrásokat, mesésen gazdaggá tesz néhány vezetőt, az egyszerű afrikaiaknak pedig csak a sivár örökség marad osztályrészül” (17. old.). Kína gyarmatosítani akarja Afrikát – suttogják a kárvallottak, a kínai emigráns közösségek máris meghaladják az indiaiak létszámát, új integrációs problémákat sejtetve, bár ellenoldalon nemcsak a szudáni, angolai, etiópiai hálózatfejlesztések, útépitések, s megannyi országban infrastrukturális beruházások, mobiltelefon-szolgáltatás, stadionépítés, városfejlesztés, stratégiai beruházások özöne áll, hanem a stratégiai partnerség, gazdasági versenytársi státusz, vagy az európai függések rendszerének megváltozása is. E külföldi intervenciós lobbifolyamat és piachódítás nemcsak a nyugati orientációt, az afrikai országok elitjeinek euro-amerikai alárendeltségét teszi

²⁶ Chris Alden: *Kína az afrikai kontinensen*. Publikon, Pécs, 2010., 157 oldal.

múltidejűvé, de megindítja a Dél-Dél kooperációk hajtómotorjait is. A kötet java része Kína és Afrika fejlődési viszonyrendszerének, az ázsiai szuperhatalom fejlesztési és külpolitikai stratégiáinak tartalmait, jellemzőit, a szerepértelmezések perspektíváit és narratíváit szedi rendszerbe a „partner, vetélytárs vagy gyarmatosító” dilemmák körül, ide értve az afrikai helyi társadalmak válaszait és integrációs megnyilvánulásait is. Ezzel mintegy azt is sugallja, nem kizárólag virulens rablás, pusztító kegyetlenség és embertelen jogtiprás a lehetséges jövő Afrikában, a sötétlő térben egyes csillámlások vagy visszfények talán lehetővé teszik a jövőben Afrikát észak, nyugat és kelet felől tekintve azt is, hogy önmagára, saját helyzet-optimalizációs esélyeire, élő önmagára is figyelmet fordíthasson e földrész az évezredek szenvedéstörténet után...

A sötétlő csillanatok nem tölthetik el megnyugvással sem a helyi, sem az egyetemes integrációkban, harmóniákban gondolkodókat. Alden kötete az afrikai kontinens tónusválasztási, demokrácia-építési dilemmáit, esélyeit is érinti, mint Tarrósy kelet-afrikai helyzetképe. Olvasóként ennek kiváltképp örvendhetünk, a magyar vagy közös európai Afrika-stratégiákba ezt is érdemben beépíthetjük, ugyanakkor nem tehetjük könyvespolcainkon a hátsó sorokba azokat az emberközeli rémképeket, melyek tanúbizonyságul szolgálnak a mindenkori jobb jövők vizionálóinak kontrasztjához. A „fekete földrész” még sokkal feketébb mindennapjai éppúgy emberéletekről szólnak, mint a szuperstratégiák, de kínzóbban és közvetlenebbül hatnak. Ám hogy hassanak, e kontrasztra együttesen van szükség, igény és belátásbiztos nyitottság érdekében. Afrikában is, más világokban és emberi terekben is.

Tradíció, átalakulás, fejlődés

Magyar alkotók-kutatók-felfedezők Afrika iránti tisztelete, Afrika egykor és ma, tablók a múltbéli jelenből... A fenti ismertetők javarészt albumok, nem utolsósorban a jelen és a múlt fotóival, hagyományok lenyomataival, örökségek gondjaival, változások tempójával. Ezt a messziről nézve állandó, évezredesen „moccanatlan”, „egzotikus” és mégis reális konstrukciót (ami Afrika, s ami a tradíció lenne) taglalja egy sor tanulmányban (egészen konkrétan 22-ben) az a kötet, melyet a pécsi Publikon kiadó adott ki Csizmadia Sándor és Tarrósy István szerkesztésében. Az *Afrika ma* kötet?²⁷ nem fotóalbum, nem képeskönyv. Csak („csak”) tanulmányok tablója, pillanatfelvétel egy változásról, egy hatalmasan változó még hatalmasabb földrészről, melynek akár egyetlen perce is lassított felvételként emelhető ki az évezredekéből anélkül, hogy bármi változást érzékelnénk rajta, s évtizedek követhetők végig anélkül, hogy moccanatlan voltának legapróbb rezdülést jelentene a jelen. Átalakulásban és „fejlődésben” a tradíció felől a jelen felé... – kockázatokkal és súlyos mellékhatásokkal.

A bőség zavara jellemző itt is a szerzők és témakörök horizontján: hiába tagolt a kötet négy nagyobb tematikus fejezetre (*Állam és államiság Afrikában; Afrikai identitások, afrikai konfliktusok; Tradíció és átalakulás; Nyelv, nyelvpolitikák és irodalmi reprezentációk*), a maga négyszázhusz oldalán tanulmányonként is kínál annyi információt, hogy valóságos kulturális kincsestárrá lesz az opusz egésze. Hozzá véve, hogy a kötet cím csupán kevéske asszociációt ébreszthet, ha általánosabb körvonalakat ad is, mert mindegyre rá kell ébrednünk, hogy az afrikanisztika évtizede megkezdett, és néhány éve (az ELTÉ-n) berekesztett oktatása fergeteges tudatlanságban tartósít bennünket. Ha valakinek fogalma is lenne, merre esik Kongó vagy Tunézia, milyen katonai potenciál vagy vízügyi helyzet jellemzi a Nyugat-Szaharát vagy a Nílus-vidéket, mellette már szinte bizonyosan semmit sem tudhat a gambiai helyzetről vagy a mali hőseposzokról, az eritreai földhasználat módjairól és a núbiai turizmusról, a nigériai irodalomról vagy az edo világképről... – vagyis mindezekről a pillanatfelvétel mínességével aligha vetekedő képeink lehetnek, s már ez is komolyabb érdeklődésről vallana. De ennek hiányát, ösztövré voltát jelzi a kötet, s pótolja részben a magvas elemzések, ország-állapotok, mozgások, kölcsönhatások árnyalt rajzolataival.

A tradíció és változás összefüggésében minimális víziónk kell tehát legyen ahhoz, egyáltalán mihez képesti a változás, mi a tradíció s miben változik, meg mit jelent a változás, ha fejlődésnek mondják, mihez képest vagy mi felé fejlődik, ami átalakul...? Gyermekekatonaság és egységesítő nyelvpolitika, geopolitikai stratégiák vagy nemzetközi segélyezés, államépítési és nemzetközi erőviszonyok színes áradata zúg elő a kötetből, s nem véletlen, hogy a kiadó egyúttal nyomatékos segítője is a Pécsen most kialakított egyetemi Afrika Kutatóközpontnak, szerkesztőségi háttéré az Afrika Tanulmányok folyóiratnak és közrebocsátója megannyi afrikai tematikának (politikus-portréktól háborús övezetekig, vízkonfliktusoktól keleti migráció-politikáig megannyinak), s oktatóhelye vagy képző intézménye az ily módon ismét helyét lelt kortárs afrikanisztikának.

Ami Kiadó és a Központ által szervezett legutóbbi Afrika-konferenciáról és (részben a kötet szerzőinek, részben másoknak) nemzetközi érdeklődési vagy szaktudományi köreiről elmondható, elsősorban az, hogy ismét megkésve s kissé vonakodva kezd csupán ráállni a magyar tudományos érdeklődés az Afrika-kérdések

²⁷ *Afrika ma. Tradíció, átalakulás, fejlődés*. Publikon Kiadó, Pécs, 2009., 420 oldal.

belátására és megértésére... – hogy csupán egyetlen példát említsek a sokból: a nemzetközi transzferekét, nevezetesen hogy az amerikai olaj- és katonai érdekeltség, a kínai piac, az indiai munkaerőpolitikai célrendszer máris ott van Afrikában, milliós nagyságrendekben (akár tőkéről, akár földtulajdonról, akár bevándoroltakról van szó), miközben az európai rácsodálkozás maximum a turista-kalandokig jutott el, a vízháztartás védelméig, a rezervátumok fontosságáig, a gyémántbányászattól független természeti kincsekig és kulturális örökségig még aligha. Pedig ezek konfúzus jelenlétének mikéntjeiről szólnak az itt közölt tanulmányok, nem forszírozva, de szerényen sürgetve, hogy lessünk már oda egy pillanatra, s vegyük észre, hogy a többszörös Európa-méretű földrész jelentése és jelentősége igencsak változófélben van az utóbbi évtizedekben, s ennek megértése nem csupán belátás, hanem sokszor hiányzó ismeretek és változó kommunikálás eredménye-következménye is.

Az eredmények és jelentések érthetősége persze mindig vitatható, ha ekkora földrésről, vagy 1700 nyelvről, birodalmi méretű és aprófalusi/szórvány térségekről-tájakról, egyszóval változó evidenciájú terekről van szó. E tranzakcionális, cselekvésekben és közlésmódokban rejtekező jelentés-tér átrajzolódó formaváltozata lett témává a tanulmányok egy részében, ide értve „afro-politikai” elméleteket és megismerési módszertanokat (Tarrósy István), államiságot és nemzetközi feltételrendszert (Benkes Mihály, Suha György), államhatárok átalakulását és folyékonyságát (Csizmadia Sándor), „államkudarokat” (Búr Gábor) vagy fejlődési modelleket (Patty Petra, Szabó Loránd, Tadesse Eyassu), mali hőseposzt (Biernaczky Szilárd), hiedelmek és rítusok rendjét (Fekete Mária, Vityi Dorottya, Tesfay Sába, Kármán Marianna), turisztikai perspektívákat (Jasper Kata) vagy geopolitikai stratégiákat (Besenyő János, Szliman Ahmed, Aboubakar Abdullah Senghore) egyaránt.

Ezen az Afrika-tablón a fejlődés éppúgy tradíció, mint az átalakulás ellenzése, s a fejlődő-átalakuló államiságok szintúgy tradícióvá érett változataikban vagy ezekkel megküzdve vállalhatják csupán a megmaradás perspektíváit. Képtelen, vagyishát jópár képpel-térképpel illusztrált e kötet, de még erőteljesebben mutatja a rejtett, még nem közhasznú és nem kellőképpen nyilvános afrikanisztikai érdeklődés megújulását, erősödését. Magát a kötetet is azért emeltem ide, mert impozáns eszköze annak a tudásminőségnek és ismeretmennyiségnek, amit akár képekkel illusztrálva, akár fogalmi albumszerűségében komoran lapozgatva úgy érzékelhetünk immár, mint nem mellőzhető víziót, elmaradt tudást, sötétkamrából csupán most előhívódó panorámaképet... Afrika ma – már a holnap, akkor is, ha még tegnapnak látszik.

Univerzális igény, történeti felelőtlenség, szakrális felelősség

A históriával korszakos aszimmetriába kerülő radikalizmusok, fejlődési ideák, múltakat végképp eltörölő ideológiák nem kímélték sem elődeink földrajzi tájait, kulturális és életviteli körülményeit, magatartási és gondolkodási örökségét. Korunk nem egy térségében, államában, szakrális és politikai kultúrájában is sodróan, sőt harsányan kihívóbban van ez így. A nagyhatalmi politikák szökőárjai által megvert tájak és népek egyik korszakos és példázatos univerzuma napjainkban az egyetemesnek nevezett „fejlődési trendek” sorsalakító hatásainak sorába került iszlám civilizáció is, melynek mibenlétéről világhíres kríziselméletek, egyetemes tiltások és kollektív rombolások fejleményei adtak hírt az elmúlt néhány évben (és Huntington jóslata vagy a 9/11 eseménye óta még zúzószabban). Az iszlám (közelebbről az arab) társadalmakban végbemenő radikális változások, az „arab forradalmak” óta még kihívóbban tükrözik azt a belső osztottságot, melyben a politikai radikalizmus egyfelől a nemzetközi alkufolyamatok részévé, de belülről tekintve a globalizációs hatások elutasításának öntörvényű válaszlépésévé, belső rendfenntartó erők uralás-technikájává is változott. A radikális iszlám jelentkezése, a világ válaszainak interkulturális feszültségei pedig a helyi harci szervezetek fokozott veszélyforrássá alakulását idézik elő, s tükrözik tova a fenyegetettségét mindegyre átélő egyetemes horizont felé. Migrációs krízis, szakrális megosztottság, kulturális zárkózottság egyik oldalon, kiszolgáltatott és rossz válaszokat adó (vagy erőszakos kérdéseket fogalmazó) társadalmak a másikon... – ez talán az alapképlet arról a narratíváról, melyet Póczik Szilveszter vezet föl *Az iszlám forradalom. Négy műhelytanulmány a radikális iszlámról* című kötetében.²⁸

A Szerző mint fasizmus-értelmezések, idegen-felfogások, roma integrációs problémák, nemzetközi migrációk és terrorizmusok szakkutatója az utóbbi időben legfőbb témakörét, a radikális iszlám ideológiáit és intézményeit veszi szemügyre, imponáló alapossággal. Elsősorban eszme- és ideológiatörténeti, politikai és kulturális mutakozásokat tárgyal, s teszi ezt négy nagyobb fejezetben: az elsőben a radikális, a politikai iszlám felemelkedésének és hatásának, térhódításának mögötteseitől, kezdeteitől az integrista törekvésekig, a másodikban az iszlám militarizmus vahabita, millenáris, messianisztikus, misztikus és reformista formációival, a harmadikban már a hódító és terrorizáló mozgalmak természetrajzá taglaljat, a negyedikben pedig a harci szervezetek és stratégiák politikai-szociális (Hamasz), valamint radikalizálódó reálpolitikai (Hezbollah) ágát ismerteti meg velünk, az eredetileg földalatti terrorszervezet társadalomszervező erőinek, szociális bázisának és dogmatizmusainak szemlélésével. Alapos értekezés ez, kimerítő bibliográfiával, összefoglalókkal, angol nyelvű kivonattal, weboldalak forrásjelölésével, egyszerűen illő tudományos apparátusával.

E szinte biztonságpolitikai súlyú monografikus művet az érintett államok, kultúrák történeti felelősségének és szakrális korlátoltságának állapotrajza teszi korszakossá. Póczik alapos bevezetői, részletező útmutatásai és lenyűgöző forrásbőségű mélyfúrásai nemcsak „riasztóan más”, fölöttébb idegen világok belső és intim, szakrális és konvencionális centrumában kalauzolnak körül bennünket, hanem átlátni segítenek, rápillantani és megérteni akarnak olyasmi folyamatokat, melyekről mint historikus átmenetekről, eltérő korok más és más társadalmainak kulturális attitűdjeiről, kollektív emlékezeteiről, belső megosztottságairól és drámáiról (is) szól, s az opusz ezzel a nemzetközi politikai és hétköznapi felelősségre hívja föl a figyelmet.

²⁸ IDResearch Kft / Publikon Kiadó, Pécs, 2011., 191 oldal.

A világ felelősségére, a más világképek formálóinak és fenntartóinak civilizációképe, „a modernitás többszörös csapdájában vergődő egyén” számára „harcoló iszlámként” mutatkozó totalitarisztikus beállítódások /és ezek készséges elfogadása, hithű támogatása/ felelősségére is. A másságok korszakai és felelőtlenségei, no meg a szakrális szférák örök küzdelmei itt olyan kérdéskörben, világjelenségben, kínos és fenséges összhatásban mutatkoznak, hogy tanulni belőlük történeti felelősség és társadalomszervezeti áttekintés halaszthatatlan kötelezettségét kell előidézze az Olvasóban.

Sápad a recenzens, amiért látva látszik, hogy egy egész kutatói életút és kitartó tematikus elkötelezettség szükségeltetik ahhoz, ennyire belátható összefüggések foltonfoltja épülhessen egymásra egy kötetben... – vagyis előnti a reménytelenség, amiért mindebből töredék tőszavakat lehet csupán egy ismertetőbe átemelni, hisz annyira rétegzettek, átfedők, kölcsönhatók, áttünedezők és időlegések minden tények és narratívák, melyek a politikai iszlám nemzeti, regionális és nemzetközi színterekre átkerült hatásainak társadalomtudományi feldolgozhatóságát illeti. A kötet alighanem az „arab tavasz” iszlám forradalmi után újabb fejezettel is bővíthetne, sőt többel is, hisz „a politikai úr és modernizációs útkeresés” vallástanáról, vagy az egyén és közössége viszonyrendszerének a globális terrorba futó alternatíváiról még nem is értekezik a vallásos én tónusában (igaz, teszi ezt Afrika térfelére fókuszálva számos kötetben a Publikon kiadó egyre bővülő szerzői köre és tematikus repertoárja). A bukott/buktatott arab diktátorok sorsa, a polgárháborúban vergődő iszlám államok hatalmi perspektívái ugyanakkor a kortárs olvasót arra is figyelmeztetik, miféle radikalizmusok inherens és konzisztens eszmeképzetei erősödnek meg most biztonságpolitikai krízisformán, példát és fenyegető sejtelmeket asszociálva a monokratikus berendezkedések kelet-európai jövőképehez. Ha a Hamasz mostani, gázai palesztin területre kiterjedő (korábban karitatív, napjainkban egyértelműen háborús provokációval mesterkedő) politikáját vizsgáljuk, nem lehet nem észrevenni a palesztin politikában (a 2006-os választásokon abszolút parlamenti többséget szerzett Fatah mellett) rivális pártként is szereplő, de a nemzetközi porondon immár antiszemitizmussal, háborús övezet formálásával, félkatonai szervezetek provokációival zajló aktivitásának problematikáját, sőt növekvő nemzetközi támogatottságát, a fiatal arab országokban nyugat-ellenes világképet éltető hatását. Ehhez már csupán a Hezbollah (Isten Pártja) izraeli hadsereggel harcoló síita katonai szervezete és libanoni térnyerése, izraeli provokációi kellettek, hogy az iszlamista világforradalom víziója, presztízs-növekedése és univerzalista térnyerése is evidens tapasztalattá váljon, korszakos kihívássá, melyet a kötetbe foglalt radikális iszlám mozgalmak csupán tükröznek, de csak részben reprezentálnak.

A kötet súlyos hiányt pótoló, a korábban napvilágot látott magyar szakirodalom megannyi tévképzetére korrigálóan ható, a nemzetközi biztonság kérdéseit is tiszta áttekintésben felmutató, alapozó mű, mely rabul ejtően nem engedi, hogy „az iszlám előtti tudatlanság, amelyben a nyugati világ társadalmi megrekednek, és az Isten által uralt világ, vagyis az iszlám világa” közötti rekonstrukciót a folyamatos terjeszkedés (például az 1930-as évek óta mind sodróbban jelen lévő Moszlim Testvériség egyiptomi és messze túli) hatását mint civilizatorikus összeütközések iszlamizálódását nevezzük meg, vagyis szorgalmazza, hogy kellőképpen fölértékeljük végre az iszlám (belső és nemzetközi) forradalmak együttes hatását, a résztvevő politikai erők és kormányzatok, nemzetközi szereplők és militarista haszonelvek történeti felelőtlenségét és párhuzamos szakrális felelősségét is.

„Isten a célunk, a Korán az alkotmányunk, a Próféta a vezérünk, a harc az utunk, és Istenért meghalni a mi leghőbb vágyunk” – szól világosan a Hamasz

Kartája. Ki ne ismerne rá ebben messzi történeti korok és mozgások, célok és ideológiák párhuzamaira, a hősi és kegyetlen erőfeszítések politikáira, a társadalmakban időről-időre fejét felütő radikalizmusok prototípusára, kiegészítésül persze a mindenkori radikális politikákat körülvevő nemzetközi környezet, nagyhatalmi játszmák, mesterkélt megformált és nem szándékolt következmények ma már globalizációs térbe került pszichológiai, vallási, gazdasági és kultúraközi következményeire. Póczik erénye, hogy e változó kor (nem egyszerűsítsek: az arab huszadik század meghatározó jegyeit mintegy mellékes vázlatként kínáló!) összhatásaira koncentrál, csöppet sem hagyva mellékes szempontként, hogy mindez nemcsak hogy Afrikában zajlik, de megannyi afrikai hatást, feszültséget, érdeket, következményt is magában rejt... (Szeretjük az iszlámot valahol a Földközi-tenger déli felén elhelyezkedő kultikus övezetnek tekinteni, pedig a dél-ázsiai, afrikai, növekvő nyugat-európai és részben amerikai jelenléte, óriási szakrális térségekre kiterjedő jelenléte és változatai korántsem jelentéktelen makrorégióra vonatkoznak csupán...!). A Szerző már bevezetőjében figyelmeztet arra: „az iszlám és benne az iszlám-arab világ valódi, életképes és innovatív nagycivilizáció”, s ezzel szembeállítva, a civilizációs összecsapások tudásipari és szórakoztatóipari elméleteinek „közönsége számára mediatizált primitív iszlám-kép egy konfrontációs politikai és ideológiai konstrukció része. /.../ Azt hiszem, súlyosan rövidlátónak kell lenni ahhoz, hogy valaki ne ismerje fel: ma a globalizáció keretében a civilizációk nem távolodóban, hanem éppen közeledőben vannak, technikai és értékészletük kiegyenlítődése zajlik, miközben – mutatis mutandis – tovább folyik a nagyhatalmi vetélkedés” (8. oldal).

Az arab világ társadalmainak, a globalizált médiavilágnak és demográfiai robbanásnak is köszönhetően meghatározó erővé váló, képzett, fiatal, jól informált és cselekvőkész ifjú generációk önálló politikai érdekartikulációja és akaratnyilvánítási elszántsága nemcsak az Arab Tavasz napjait, bozóttűzként Észak-Afrikára és Közel-Keletre áttérjedt forradalmait határozta meg, hanem korszakos, politikai, gazdasági és kulturális öndefiníciók igényét is létrehozta a hagyomány és modernitás küszöbein, formálva ezzel az iszlám társadalmak heroikus és önemésztő belső küzdelmeit, univerzális világképén és etikai kötődésein is, melyek az egyén vergődése és a közösség szakrális felelőssége terén új perspektívákat nyitottak. A globális gyarmatosításnak ez a helyi önfelszabadító hatása, a mikrofolyamatokban tetten érhető hatalmi törekvések következményei az egész földrészen jelen vannak (vagy lesznek nemsokára), így minden elméleti szándék, mely a konzervatív folyamatokat doktriner politikáknak és vallási vakságnak tulajdonítja, elmulasztja értékelni épp azt, hogy a tradicionalizmushoz visszatérést a társadalmi és gazdasági progresszió, migráció, értékrendváltás súlyos hatásai idézték (vagy készítették) elő. S ahol még forradalmi hatalomváltások nem zajlottak le, ott sem lehet „örök” a hagyománytartás és hagyománykövetés. Amikor tehát „a külvilág szemében azonnal terroristának számító szervezetek és tagjaik deklarált célrendszerének, mikrokultúrájának, lelkeségének megértésére” vállalkozott a Szerző, olyan kontinuitások áradatába és áramlatok kontinuitásába vezeti be olvasóit, melyekben Afrika csupán látszólag díszlet, valójában egy óriási földrész euro-atlanti kisugárzásának vibráló, konstruktív és fenyegető problematikája is.

Összeomlások, aranyak, posztgyarmatok

Konszolidációs krízisek, államválság, káoszok, kalózok

Messzi táj, szinte biztonságos pillantással kezelhető – látszólag. Szomália egyenesen „Afrika szarván” fekszik, Szomáliföld tehát oly mesebeli lehet, mint valami ezerkétéjszaka elfelejtett romlásvirága. Mégsem az, térképen sem, a terjedő iszlám, a kalózhajók hírei, a humanitárius műveletek, az éhínség, a polgárháborúk és önkények, a határmenti országok katonai beavatkozásai miatt sem.

Amikor épp merényletekről, lázadókról, robbantásokról, kalózcsapatok veszélyeiről szólnak a tudósítások, mégsem ugyanaz a képzetünk van tehát. A kelet-afrikai térség újabb időkben drámaian megsokasodó tragikus leírásai a közelmúlt olyan folyamatairól készítenek gondolkodásra, melyek eseménysorai messziről is láthatóan az amerikai, európai uniós, közel-keleti vagy afrikai ENSZ-policy-k következményei, elhibázott vagy felelőtlen döntései révén keletkeztek. A *Szomália. Állami összeomlás és konszolidációs kísérletek Afrika szarván* című kötet²⁹ a két szerző, Marsai Viktor és Hettyei András egymás közt megosztott tíz fejezetében az 1990-es évek óta instabillá vált államalakulat problematikái között a változások (s jobbára ezek hiánya) következtében formálódott átmeneti kormányzást, az átfogó rendezés elmaradt tervét, majd a lassan biztonságosabbá vált közéletet és a „szomáliai ügyek” megfigyelőinek empirikus tapasztalati anyagát fölhasználták ahhoz, hogy a mai (épp csak megkezdődött) politikai stabilizációs reményeket politikatudományi áttekintéssel is alátámasszák. Céljuk a makropolitikai és nemzetközi kapcsolati fejlemények mellett leírható szomáliai társadalomfejlődés, kulturális átalakulás, vallási áttagolódás, a gyarmatosítás közbeni és azutáni élethelyzet teljesebb, mélyebb bemutatása, maga a regionális vagy térségi fejlődés megrajzolása, részint a hazánkban rendkívül ritka tematikus szakirodalom szemlélésével, részint napjainkhoz közeledve a hitelképes sajtóforrások, dokumentumok vagy interjúk földolgozásával (e bibliográfiai rész és függelék önmagában is harminc oldal a kötetben!).

Visszaautalva a bevezetőben fölidézett „távoli másságra”, de akár a kötet katonapolitikai, békefenntartási, államegyezményi vagy bel- és biztonságpolitikai témakörét citálhatóan is, mindvégig megmarad az az olvasói impresszió, hogy a szomáli állam mibenléte, politikai elitjének gyanakvással szemlélhető természetrajza, a Szövetségi Kormány vagy a regionális adminisztráció működésmódja igen kevés bizodalmat ébreszt. A helyzet konszolidálására tett kísérletek sokfélesége, ezek hátterében munkáló érdekszférák és készíttetések, praktikusságok és önzések, megapolitikai célok és mikropolitikai vakremények együttesen is azt sugallják: bármikor újraindulhat a véglegesen le nem győzött/győzhető belső erők érdekharca az újabb káosz előidézésére. Ahol nincs pénz újraépítésre, nincs érdekesség a finanszírozás hívására és garantálására, nincs hatékony közigazgatás vagy az ásványvagyon biztonságos mentése is bármikor bárki kezébe kerülhet, ott az „államokosság” konvencionális értéke és képzete, eljárás módjai vagy sanszai oly gyengécskéek, amire persze Afrikában megannyi példát találunk, de az euro-amerikai típusú politikatudomány szakszótárával aligha leírható tényanyagra is építenünk kell. Ezt a sokszálú, versengő racionalitások és háborúzó érdekkörök közötti (lényegében patt)helyzetet meggyőzően, invenciózusan jellemzik a Szerzők, nem hagyva kételyt, hogy a demokratikus illúzió fennmaradása gyengébb esélyekkel verseng a

²⁹ IDResearch Kft / Publikon Kiadó, Pécs, 2013., 210 oldal.

közállapotok között, mint a kalózfejedelmek, fegyverkereskedők, szélsőséges iszlamisták bármely kisebb, vidéki vagy rangrejtett kohorsza. A nyolcvanas évektől a 2010-es évekig vázolt GDP-mutatók 1995 táján (a korábbi plusz tízről a mínusz húszra) zuhanó számoszlopai evidensen jelzik a mai, lassú emelkedés csipetnyi esélyeit a gazdasági szférában, de ha hasonló (mondjuk béke-közérzeti, korrupció-mentességi, jóllét-felmérési) mutatókkal vetnénk egybe őket további államstabilitási szférákban, akkor nemcsak az anarchikusság mutatói, a hadsereg részesedésének árulkodó költségterhei, a korrupció hajmeresztő tényezői és a kegyetlenségek térségi eldurvulásai lennének egyértelmű jelei a reménytelenségnek, hanem további tanulságokkal is szolgálna a történeti és gazdasági adottságok bevezető két fejezete. Ahhoz ugyanis, miként lehetséges egy sok tekintetben még szinte „folyóvölgyi kultúrákra” emlékeztető archaikusságú térség és egy szinte agyagkemény, mostoha módon száraz régió túlélési esélye (földrajzi, etnikai, gazdasági adottságok fejezet), s e tíz milliós lakosságú ország történeti fejlődéstörténetének összhangja (történeti fejezet) a gyarmatosítás, függetlenség, diktatúra, anarchia és polgárháború folyamatában. Az egyes országrészek leszakadása, önállósodása, humanitárius segítség története, békefenntartási törekvések időszaka (1990-es évek), majd a „romlás virágainak” szárba fejlődése és a belpolitikai csatározások évtizede (1995-2005, negyedik fejezet), s ezután az iszlamisták 2006 és 2010 közötti megerősödése, terrorizmust kiépítő uralma és „álladalma” (ötödik fejezet), mintegy előkészítik a status quo alkuját és igazgatási reformok kivitelezését (2009-2010, hatodik fejezet), hogy erre következően Szomália jelene (2011-2012), kenyai és etióp beavatkozás kínzó évei, menekülő és migráló milliók szenvedései (hetedik fejezet) és napjaink térségi alkukkal megszabdalt köznapjai (8. fejezet) adjanak eseménytartalmat az állambizonytalanság strukturális okaihoz, a diplomáciai huza-voni folytatódásához, térségi kiszolgáltatottsághoz és a kelet-afrikai éhínség (2011-es) bemutatásához (9. fejezet). Mindehhez még a jelentőségének és állambizonytalanító jellegének totális súlyával jelen lévő kalózkodás adja a záró fejezetet, mely így nem pusztán az afrikai országismertető rangján, hanem roppant súlyú politikatudományi szakmunka igényével is reprezentálja magát.

Ne legyen (ha nem lehet) igazam, de e monográfiát roppant kevés hazai politológus vagy kelet-európai szakértő fogja úgy kezébe venni, hogy a globalizációs folyamatoknak ne csupán egy messzi és kínzó vidékét lássa benne, hanem saját térségünk egyik jövőbeli perspektíváját is. Pedig az államszerkezet, a közigazgatás, a joggyakorlat, a korrupció, a partnerséghiány és önzés, a kelet nyugat ellen és észak dél ellen küzdelmek, a társadalmi kiszolgáltatottság végletei olyan víziót idéznek, amely hétköznapi apokalipszissal fenyegetnek nem csupán megannyi afrikai országban, hanem önmagáról többet képzelő kelet-európai/keleti államban is. Az állam összeomlása mint esély, s következményei mint veszélyek ma már sehol sem annyira kizártak ott, ahol mindezen történeti tényezők (elmaradott életmód, migráló népesség, korrupt közigazgatás, basáskodási hajlam, végletes vallási fanatizmus, félkatonai vagy nem-reguláris önkény) tetszőlegesen időben is lábra kaphatnak. Persze, nem „politológus-olvasmány” ez, szándéka szerint is közismereti, miként üzenetei is azok, ha a káoszok esélye és módjai tanulságként szólhatnak még bárki olvasónak is.

Az etnikai béke, diszkrimináció, idegengyűlölet szimbolikájához

Államcsínyhez, állampolgári diszkriminációhoz, etnikai vérengzésekhez vagy politikai káoszhoz – jól tudjuk – nem kell Afrikáig menni, van ebből nekünk saját változatunk is, nem kevés. Etnopolitikából, a látszólagos „etnikai olvasztótégely” szerepből,

mindezekből fakadó identitáspolitikából szerte a mi tájainkon is megannyi verzió megtelepedett, s nem is csak ma, hisz mintegy évezredes örökséggel is számolhatunk, ha államérdekek térségi históriáját követjük akár európai, akár kelet-európai vagy köztes-európai, akár tőlünk keletre hivalkodó változataiban. (Birodalmi) sasok, sólymok, griffek, turulok – olykor egyenesen vércsék, keselyűk vagy más viharmaidarok – nemzeti szimbolikája is meggyőzően jelzi, mily igény mutatkozik a szimbolizált nagyság és erő, kegyetlen magasrendűség és erélyes hatalmasság terén, ha etnikai felsőbbrendűségi jelképtár forgalmazására nyílik terep..., s ehhez nem is kell a messzi Afrikába pillantanunk példakért. Ha azonban hatalmi válság, erőltetett identitáspolitikai vagy fejlődés nélküli növekedés víziója mégis a messzebbi tájakra vezetné tekintetünket, a személyi kultuszok, kirekesztő logika, csillapított demokrácia és irányított igazságszolgáltatás igazán kiváló példáit találjuk a nyugat-afrikai Elefántcsontpart politikai erőterében. Csizmadia Sándor épp itt, a Burkina Faso, Ghána, Guinea, Libéria és Mali által határolt Elefántcsontparton lelte meg könyve témáját, mely térség az 1893-ban hivatalossá vált francia kormányrendelet alapján európai nagyhatalom gyarmatává vált, s csak 1958-ban lett ismét függetlenné. A monográfia a jeles afrikanista politológus szerző régi témája immár, az Afrika Tanulmányok folyóirat számos munkáját közli, melyek az emlékezetpolitika, a térségi diplomácia, a politikai rendszertagoltság, az etnikai-etnopolitikai és polgárháborús törekvések szabdalta (mintegy három Magyarországnyi területű) állam szinte pártállami eszköztárral irányított históriájának döbbenetes összegzését eredményezték most. A mintegy öt évtizedes államtörténetet és migráció-históriát, etnopolitikát és polgárháborút, idegengyűlöletet és népirtást összegző kötet³⁰ a francia geopolitika, utódláspolitikai küzdelmek, ellenzékgyilkolás, álnemzeti konszenzusok „ivoirité” (az elefántcsontparti identitás) olvasztótégelyébe fogadott és multietnikus törzsiség révén tartósított hatásait dolgozza föl kimerítő aprólékossággal és impozáns politikatörténeti ívbe foglalva, hol az etnikai harmóniát mutatja be tucatnyi autochton lakossági csoport és bevándorlók (mintegy 25%!!) között. Csizmadia példás kismonográfiát alkot e félszázadnyi időszakról, de meg lehet, speciális afrikanista érdeklődés és nyitottság szükségeltetik ahhoz, hogy aprólékos tájrajzát és követhetetlen bőségű éreketörténeti totálképét egyetlen olvasatra elsajátíthassuk. Annyi azonban messzire kihangzik a kötetből, hogy az akan népcsoport politikai erőinek hatalomgyakorlását (1960 és 2000 között) és politikusainak (a függetlenségét megszerző állam első elnökének, Félix Houphouët-Boigny főszerepével 1993-ig) az etnikai olvasztótégely teóriája még fenntarthatta (jelesül a kakaótermesztés húzóerejének is köszönhetően), ám halála után a Henri Konan Bédié (1993–2000) alakította új identitáspolitikai – büntetőpolitikai túlzásaival együtt – már egy mindaddig sosem érzékelt diszkrimináció, etnopolitikai és vallási elnyomás, migránsokat leigázó állampolgári diszkrimináció felé vezetett. Egészen az államcsínyig, etnikai tisztogatásig és végtelen kegyetlenkedés évtizedéig (2000–2010), mely már a nemzetközi büntetőbírói szankciókat sem tette elkerülhetővé. Eközben alakul ki új emlékezetpolitika, s keletkezik az éppen csak csökkenő etnocídium mellett oly remény is, hogy a 2015-ös választások talán már új nemzeti egységet hoznak – mely sosem is létezett, esélyei ezért igen csalókák. A mindenkor „győztesek igazságszolgáltatása” mellesleg politikatörténetileg sem garantálja a harmonikus szociális berendezkedés, megújuló gazdaság vagy infrastrukturális reform biztató perspektíváját a „tragikus patthelyzet” megoldásához (138. oldal).

³⁰ *A kos, a szfinx és a politika Elefántcsontparton. Az etnikai békétől az állampolgári diszkriminációig és a xenofóbiáig.* IDResearch Kft / Publikon Kiadó, Pécs, 2014., 191 oldal.

A Szerző már a bevezető első oldalán sem hagy kételyt az iránt: az „allogén” (idegen, bevándorolt) és „allochton” (őslakos) erők – vagyis a kirekesztés mondvacsinált ürügyei, múltformálásra hivatkozó akarnokságai, az ugyanazon etnikumhoz tartozók megosztása etnikai határokkal és geopolitikai érdekekkel – nem csupán az északi és déli országrészre osztódás, nemcsak a határok közötti etnikai migráció felé vezetnek vészes folyamatként, hanem az idegengyűlölet ma Európában egyre harsányabb módjai már igen régi „konvenciókra” tekinthetnek vissza e nyugat-afrikai térségben is. A fölbirtoklás, a rokonsági kapcsolatok, a születési és élethelyzet-különbségek okai a mindenkori Másikat „idegennek” és veszélyes vetélytársnak tartva sodornak milliókat a Bédié-korszakban jogtechnikai cseleinek áldozatai közé, a korábbi elnök (Alassane Ouattara) hatalomittas laikus államfőkénti hatalmi mitológiája ellenében. A szfinx szerepében Bédié, a kos attitűdjével Boigny ugyancsak a diktatorikus megoldások, a pártállami és etnopárti kíméletlenségek térségeit fejlesztették... – mintha bizony a hasonlóságokkal operáló Kelet-Európát csupán figyelmeztetni akarnák. Az „erősek fegyverét jelentő párbeszéd” mellőzésével, a toleráns etnikai önreprezentáció tarthatatlanságával és az átmeneti időszakok fegyveres tombolásával mindez idők terjedő vírusai maradnak meghatározóak a „demokrácia, emberi és szabadságjogok nélküli ország” folytatólagos hidegháborújának viszonyrendszerében... Kos vagy szfinx, Elefántcsontpart még mindig a szenvedők egyik legreménytelenebb állama ma is...

Arany, olaj, víz – posztgyarmati monarchia

Amikor 2008-ban az Egyesült Államok törölte Nelson Mandelát a terrorista elemek listájáról, a fellélegzés csak látszólagos volt. Nem Mandela miatt, aki már 1999-ben lemondott hivataláról, miután megvívta háborúját, kiépítette békepolitikáját és megszerezte nemzetközi presztízsét..., hanem utóda, Jacob Zuma miatt, aki korrupciós botrányairól és a legkülönbözőbb erőszakcselekményekkel közismerten vádolt és vádolható elnök váltotta föl. A folyamat közepette, melyben a talán legkisebb ország, Lesotho túlélte a szomszéd erőszakos óriás Dél-afrikai Köztársaság megújuló támadásait és invázióját, a tehetetlenségből szétlőtt főváros, Maseru megmentése mellett még két túlélési eredményt könyvelhetett el: részint véget ért a gyilkos és anarchikus polgárháború, részint megmaradt a víz, a gyémánt és olaj és nikkel mellett e térség legfontosabb éltetője. A zavargások és lázadások, terror és militáns erőszak ezt megelőző évei a magashegyi gátrendszer megóvásának reményével, de mind Mandela, mind III. Letsie király fenyegetettségével, a lakosság éhezésével, a szakadár erőknek kitett és titkosszolgálatok révén megosztott népesség kiszolgáltatottságával terhes időszakot fednek le. A lesothói ellenzék mindmáig aktív, fegyveres kísérletekkel és a Fejlesztési Közösség belső veszélyeztetőjeként is megnevezhető, a nemzetközi nyomásra leállított intervenció dacára felfegyverkezve, merényletekkel és örök közveszélyként van jelen, s valahol mindennek háttérében Csíkos Görény, a hamisító és besúgó..., egy hadművelet, egy háborús légkör keltette végveszély és kegyetlenkedés, amerikai érdekek és afrikai „killerek”, bármi áldozat, bármi pénzért, bárkinek, bármikor.

Pusztá körülmények ezek, még csak nem is eseménymenet. Pretoria, Szváziföld, Dél-Afrika, Lesotho a térképen, paloták, követségek és hivatalok a helyszínek között. Bernát János és Balogh Sándor kötete³¹ létező világok és létező

³¹ *Lesotho aranya*. IDResearch Kft / Publikon Kiadó, Pécs, az Afrikai-Magyar Egyesület támogatásával, 2012., 120 oldal.

történelmi alakok, arcok, sorsok között keresi a regényesség és dokumentaritás arányait, kitalált események melletti (létező) hiteles politikai históriát. A „Véres gyémántok” egyfajta analógiája, helyenként annál pontosabb és minden fejezetében, alcímében valamiképpen konkrétabb felfordulások kvázi-krónikája is ez a könyv. Kevéske forrásmű ismeretes erről a tájról, s még kevesebb tudás adott ez alkotmányos monarchia hétköznapijairól. A Publikon kiadótól korántsem újdonság, hogy afrikai témakörben, a fortyogó és olajfröccsös közpolitikai históriában kalauzként vagy élményforrásként szolgáló kiadványban részelteti olvasóit valamely térség rémítő vagy magasztos másságának szubkulturális feldolgozásában...

Oly kevészer, de akkor épp ritkasága miatt annál erőteljesebben világlik elő a Publikon sorozatai közül olyan munka, amelynél a kritikai szemlézés elsődlegesen a „minek is kellett ezt kiadni?!” kérdésével kezdődhet. Ez „speciel” az az eset. A kötet, azon túl, hogy megjelent, a legposványosabb politikai krimikkel vetekszik elbeszélési téren, a legsilányabb dramaturgiával a regényfolyamat szempontjából, s még ha lenne is valamely „üzenete” Afrikáról, maga a tényanyag egy igényes hetilap-cikkbe illő mértékű. Ebben, ha beleszólhat még politikai helyzetjelentés, társadalom- vagy országtörténet, az is oly csekély hozam, hogy kár a betűért – mire papírra kerül, már több a krízis vagy a változás, mint amit megjeleníthet.

Miért kell akkor mégis szólni róla? Túl a hamis általánosságon, hogy ugyanis a rosszból is tanulhatunk valamit..., mégis lehet többretegű „mentség” e kötet piacra kerülésében. Ha egyszerűsített képlet is, az elnagyolt válasz annyiban igaz és jogos, hogy egy szinte sosem ismert, fókuszba aligha került területről, népről, élethelyzetről, sorsképletről van szó. Emellett a kontextus sem mellékes: Mandela sorsa és regnálása, a brit gyarmatosítás jelene, a tovább élő irtalmatlanságok és posztgyarmati kíméletlenségek sosem múló „vendettája”, vérbosszúra kötelező normarendje, s mellette a minden emberiségtől mentes hétköznapi nacionalizmus, a politika „transzborderizálása”, a jótékonyosság nemzetköziesítése helyetti kegyetlenség-export alkalmazása... – csupa olyan tünemények, melyek hordozó anyagaként lehet riport, fotódokumentáció, diplomáciai okirat, regény, emlékezés, napló, krimi és bármi más is..., magánál a műfajnál is fontosabb kérdés tehát a soha el nem némítható üzenet: embernek ember ellenisége sohasem tűrhető el. A Publikon számos kiadványában élményközpontú maga a közlés, az Afrikai-Magyar Egyesület köteteiben még gyakoribb ez – együttesük hát miért is ne tükrözné alaposabban a közös értékrendet. Mert értékrend ez, annyiban is, hogy az afrikai királyságok, birodalmak, monarchiák, demokráciák, diktatúrák „közös” természetrajza sosem lenne megérthető (még leírható sem) mindezen belső, regényes, drámai, tragikus vagy magasztos történetmesélés nélkül. Tükrözi ezt (és mindezt!) az afrikai irodalom, mese, képzőművészet, vallások, politika, gazdaság, éhség, betegség pazarul gazdag anyaga is – miért ne sugallná hát maga az Afrikáról szóló reflexív szint?! Ha kell, tanulságos, ha úgy jobb, akkor regényes, vagy ha az igény még scenografikusabb, akkor politikai elemzés. A „hősök” és szenvedők, a kegyetlenek (túlsúlyban) és ügyesek, a lebombázott és szétlőtt Afrika, meg a túlélés reményével küzdő hétköznapiak... – mindezt ha egyetlen kötetbe gyűrjük, valaminek drágaságos kincse, ezüst vagy gyémánt, olaj vagy víz közegében kisajtolódhat *Lesotho aranya* is.

Afrikakína, avagy kinek épül császáribb palota?

Ha fenyegető, világkép-módosító hatások afrikai és Afrikán túli egyvelegéről esik szó, ma már nemcsak az európai színtéren zajló (többedik) migrációs hullám, betelepülési láz és kultúraközi kölcsönhatások új áradása kap figyelmet, hanem a globális politikák

között új, korábban e térségben nem ily nyomasztó jelenlétű szereplő is nevet kell kapjon: Kína. Mind a világpolitika nagyhatalmi terében, mind a helyi politikák és normák, szokások és üzletek rendjében bekövetkezett eddig változások, mind pedig a fejlődés útjára induló afrikai államok sorskérdései között igen nyomatékos kérdés-sor (vagy kérdés-kör, probléma-füzér) úgy jelent meg, mint az ázsiai térség nyugati terjeszkedésének kihívása, a természeti kincsek és az életterek megkaparintása során bekövetkezett átalakulás mindennapi cunamijának hatása. Chris Alden mint a London School of Economics oktatója és Kína-szakértője 1990 és 2000 között úgy töltött el kutatói évtizedet Dél-Afrikában, hogy az afrikai Kína-hatások vizsgálatára szakosodott, s most már magyarul is olvasható (eredetileg 2007-es) könyve a Publikon gondozásában megjelentetve olyan új Afrika-politikát elemez, melynek jószerivel egyetlen főszereplője, meghatározó aktora Kína.³² Midőn Peking meghatározó külső erőként jelentkezett az afrikai átalakulás partnerségi és gazdasági-politikai dimenzióinak meghatározásában, a diplomáciai csiszoltságon és simulékonyságon túli érdekkifejezés más útjai, pályái nyíltak meg és szereplői is színre léptek. A Kína-Afrika viszonyban fejlesztő, piackereső és térnyerő, szolidáris és hatékony, fenntartó és lehengerlő nyomulás, melyet állami vállalatok, térségfejlesztők, kisvállalkozók, kereskedők, magáncégek és üzletkötők tengere testesít meg a sok milliós nagyságrendű áttelepülő munkás, szolgáltató, menedzser, befektető, innovátor és tanácsadó stratégiai partnerkénti jelenlétében, az ma már nem hagyja, nem is hagyhatja békében a sino-afrikai viszonyt reménykedő versenyhelyzetként értékelők tömegét. Ezekre a kötet magyar kiadásának bevezetőjében a témakör egyik első hazai kutatója, Tarrósy István is kellő áttekintéssel tesz utalásokat.

A kínai jelenlét ezernyi területen mutatkozik, felsorolni lényegében lehetetlen, az együttműködési fórumok államközi szintjeitől a miniszteri csúcsokon, transznacionális intézményekben és egységpolitikában is megmutatkozó tárgyalások során, de még inkább az afrikai mindennapokba betoluló kínai hitelprogramok, bankrendszer-építés, energiavállalatok, olajtársaságok, erőművek, fejlesztési programok, tanácsadói hálózatok, fakitermelések, fúrókutak, fűrésztelepek, kohók, ásványkincs-szállítmányok és építkezések új rendszerének komponensei révén. A 2006-os, mintegy félszáz afrikai vezető pekingi tárgyalásából fakadó előnyök a Kína-Afrika Együttműködési Fórum egyezményeit követően, melyek a XV. századi kapcsolatok mosolygós fölidézésével, az 1960-as évek forradalmi együttérzésével most nem foglalkozva a hideg távolságtartással voltak jellemezhetőek, egycsapásra százmilliárdos dollárberuházások formájában kaptak új arculatot, új elnöki paloták és sportstadionok épültek, kölcsönök és beruházások nyertek teret kínai háttérrel, s persze a megfelelő kínai szolgáltatásokkal is: munkavédelem, termelési biztonság, kutatásfejlesztés, munkáselbocsátások, erőforrás-kivonás, tömeges elszegényedési hatások, védelmi-biztonsági rendszerek átalakítása kísérte mindezt. Persze kaptak közben az afrikaiak is néhány fabatkát, egyes vezetőik éppenséggel milliárdokat is, sőt egyes fővárosok iskolákat, kórházakat, közutakat és vasútvonalakat is, ráadásul mobiltelefont, olcsó ruhákat, karórát és távközlési szolgáltatásokat nem különben, de mindez le nem moshatta a gyanút, hogy Kína ügyesen és gátlástalanul gyarmatosítja, kirabolja és kiszolgáltatottá teszi Afrika érintett országait vagy egész térségeit. Partnerség álarcában megvalósuló szimpla hatalomátvitel volt mindez, habár a „stratégiai partner” vagy „gazdasági versenytárs” vagy „kolonizátor” szereposztás máig vitatott kérdés maradt. A kötet az afrikai térségben megjelenő „sárga veszedelem” mögötti energiapolitikai, kereskedelmi, világhatalmi, kooperációs,

³² *Kína az afrikai kontinensen*. IDResearch Kft / Publikon Kiadó, Pécs, 2010., 157 oldal.

kormányzati partnerségi és szerepértelmezési viszonyrendszert veszi sorra, beleértve az erőforrások politikáját, a gazdaságpolitikai stratégiák új terepének lehetőségeit, a segélyezés és a nemzetközi vállalatok terjeszkedésének kérdését, végül is az afrikai társadalmak, emigrációs stratégiák, rendszerintegrációs folyamatok, továbbá a nyugati érdekeket Afrikában is sértő kínai aktivitás megannyi más platformját is beleértve. Továbbá azt is, hogy az afrikai társadalmi válaszok között mindenki, aki nem indiai (értsd: tajvani, hongkongi, koreai, japán, stb.), kínainak minősül, s mivel létszámuk pár évtized alatt sokszázszorosra nőtt, ma már sok százmillió bevándorolt határozza meg nem is egy téren a kontinens perspektíváit, öltön modern bankár, munkanélküli migráns, prostitúcióból élő emberkereskedő, szocialista szaktanácsadó vagy ideiglenes építkezési segédmunkás arculatot. A kínai kapitalizmus társadalmi felelősségének hiánya, a „bevált gyakorlat” nyugati mintáit felmutató, de keleti értékrendre átfogalmazó korrupciógyanús vállalkozások beözönlése ma már nem tárgyalási jövőképet, hanem a „be nem avatkozás” látszatpolitikáját éltető súlyos indoktrinálódást enged megfigyelni. Chris Alden ennek szisztematikus leírásával, monografikus körképével korszakos megfogalmazója, hírnöke és kritikusa is. Afrika „Kelet felé fordulását” persze a legkisebb mértékben sem akadályozhatja efféle körültekintő elemzés, de saját Kelet-képünk árnyalataihoz és Afrika-képünk pontosításához alapozó szinten járul hozzá.

Ha szakad a világ: hatalom és terület, szükség és erőszak

Afrika, vagy épp a Kelet és Kína, ha a modernizáció nyugatosodási útján keressük helyüket, messze fölötte és még messzebb mögötte található. Ami az internacionalizáció és az univerzalizálódás sodrába kerül, beleértve liberalizációt és határokon átnyúló hatásokat, kapcsolatokat, folyamatokat, mind-mind átfogható a kortárs globalizáció-fogalommal... – hol elkerülte, hol meghaladta, hol meg felülregezte a létezőt. Fejlődő vagy elmaradott, visszavetett vagy perifériára lökött térségekben továbbá mindez könnyedén jellemezhető az államok, társadalmak, értékközösségek és érdekszférák sokkalta rétegzettebb, tagoltabb kölcsönös függés-trendjével is... – elnagyolt jelzővel: a globalizáció folyamatával. A McDoni, a CNN vagy a Hollywood-stílus tarolása Indiában, Kínában vagy bármely egykori gyarmati térségben, valójában meg sem rebben a könnyed kínálat láttán: a nemzetközi áramlások mind a növekedés, szintre-kerülés, partnerség-eszmény és felülteljesítés értéktartománya felé igyekeznek, s ebben csak mintegy nemzetközi alku látszatával ér föl a betóduló egység hatás, a modernizáció élettér-következményeinek tömege. A modernség, s a korszak eszméi, ideológiái (melyekről Szabó Gábor ugyancsak a Publikonnál adott közre gondolatébresztő összefoglalót *Modern politikai eszmék, ideológiák* címen),³³ épp a nemzetközi rendszerben, politikai kapcsolatrendszerekben meglévő morális tartalmak, értékek alapján kerülnek társadalomfejlődési kontextusba a *Szétszakadó világunk. A globalizáció emberi jogi kockázatai* címen közzétett könyvében.³⁴ Nem antik szentenciákat olvashatunk itt, hanem súlyos áttekintéseket hatalom és terület, fejlődés és szabadság, emberi szükségletek emberjogi változatairól, s ezek előtt/után két nagyobb elméleti fejezetet e sokdimenziós folyamat erkölcsi és kulturális aspektusairól, relativista kritikáiról, valamint a nemzetközi kapcsolatok elméletének „globalizáció-vitát” megelőző

³³ lásd rövid ismertetését: <http://www.maszol.ro/index.php/kisebbsegben/27521-kisebbsegben-terek-idok-es-rejtelmek-lego-landban>

³⁴ IDRResearch Kft. / Publikon Kiadó, Pécs, 2010., 232 oldal.

szakaszairól, a „realizmus” politikai-filozófiai gyökereiről és irányzatairól, az egyetemes jog eszményeiről és a radikális kritikák indokoltságáról, a liberális teóriák (kiemelten Francis Fukuyama) változatairól és vitatóiról (Keohane, Rosenau, Rawls), de magukról a kialakuló-átváltozó szuverén állam(közösségek) fogalmáról és új hatalmi centrumok, regionális pozíciók, integrációs mechanizmusok hatásmechanizmusairól is. Szabó Gábor könyve akképpen fontos alapmű, hogy a nemzetközi politikában uralgó trendek mellett és ellen felhozott érvekre is érzékeny, a különféle emberi jogi „rezsimek” működésére fókuszálva pedig nemcsak az ellentétek harmóniájában találja meg kutatási témakörét vagy tájékozódási változatait, hanem súlyt fektet arra is, hogy a legkülönbélebb gazdasági-társadalmi feltételek politikaelméleti és adaptív esélyeire is figyelemmel legyen, értékek és normák versengésének lelkiismereti kockázatait szintúgy mérlegre téve, amiképp a világpiaci integráció vagy versenyképesség, fejlesztési felelősség vagy elnyomási rutinok jellegzetes posztgyarmati alakzatait hasonlóképpen taglalja. A Szerző számára a területiség, a térbeli helyhez kötöttség kényszerei „egy új, globális társadalmi szerződéssel” oldhatók föl, a demokrácia-deficit vagy a jogállami autoritás konfliktusai szintén a határokon átnyúló áramlatok harmonizálásának és etikai léptékű újragondolásának kérdéskörében tesznek lehetővé konszenzuális stratégiákat. Koherenciák, döntéshozók felelőssége, fejlődési modellek párhuzamosítása, életminőséggel összefüggő emberjogi alapkövetelmények teljesítése itt a normák garanciális bevezetésének perspektívája (beleértve a technológiai transzferek ésszerű és haszonelvű forgalmazása mellett helyi civil tiltakozás, ellenállási kísérletek – példaképpen a Bhopal és az Ogoni-ügyek konkrétumai – kapcsán kimunkálható partnerséget is) mind-mind a globalizáció „egész világra kiterjedő” értelemben vett jövőképét segítenek megalkotni. A kötet (még a 2008-as válság előtti) hivatkozásai, módszertani szemrevételezései a multimodális társadalmi kommunikáció, a világszintű harmónia-keresés és tervezés olyan alapkérdései felé kalauzolnak, amelyek a fentebb ismertetett könyvek (eseti konkrétságban és térségi képtelenségekben is) makroszintű összefüggések átlátását igénylik és készítetik. E kötet az elmúlt öt évben nemhogy nem avult, hanem teorikus bizonyosságai épp a történő történelem folyamataival, esetünkben az afrikai (és afrikai-kínai) viszonyrendszer példáival állítják szembe az emberiességi dimenziót, s teszik talán még átláthatóbbá helyi polgárháborúk, nemzetközi értékválságok, humanitárius paradigmák normatív összképét, globális krízis-tükröző jellegét. Állami szintű és térségi összeomlások, nemzeti értékmentési kísérletek, állampolgári kiszolgáltatottságok sűrű példatára vonult föl az itt kézbe vett kötetekben, melyek posztgyarmati jelentéstartalmai, lokális mintázatai nemcsak a „múlt idők” példatárához járulnak jó eséllyel, de az emberi jogok és szabadságfeltételek univerzális igényével válaszolnak arra a kérdésre, mely a szétszakadó világok újrafoltozására, egybeszövésére tett kísérletekkel erősíti meg a humánum rákérdező felelősségét, bizonytalan tértnyerését és morális kényszereit is.

Nyugatról Kelet, amint nyugat-afrikaira sikeredik

Afrika nyugati gondolkodásban megrekedt képe, de még a szaktudományok némelyike által föltárt kérdéskörök sokasága is távol marad attól, hogy kellő mélységű belátással legyen Afrika belső világainak színeváltozásairól. A 20. század első felében már kialakult, s némi történeti érdeklődés-hagyományra is visszavezethető afrikanisztika ehhez ugyan hozzáadott megannyi klasszikus tudományos értéket, de még mindmáig adós a hiteles kultúraváltás-bemutatással. A kulturális antropológiát a nyugati egyetemi-főiskolai világ java részén alaptudományként kezelik, célzott érdeklődéssel Afrika irányában is tematikus vizsgálatok terveivel. Éppúgy, mint a régészetet, amely olykor társtudománya egyugyanazon tanszéken, vagy a szociológiát, amely adatgyűjtésben társa, szemléletmódban rokona volt a gazdasági- és szociálintropológiának, de amelyeknél kevésbé mereven várják el az oktatók, hogy a diákok tényleges társadalmi terepen, külföldön, egy ismeretlen kultúrában kezdjék el megismerni a való világot.

Nigel Barley mint Cambridge-ben és Oxfordban képzett szakférfiú, immáron megkezdte egyetemi oktatói éveit, mire lehetősége nyílt arra, hogy kutatási terepet válasszon magának. Enélkül ugyanis csupán leckefelolvasónak érezhette magát kollégái között, akik a legkevesebbre sem becsülik a tudortársak bölcsességét, ha nincs mögöttük egy rendes terepkutatás. Hónapok-évek telnek el ezután, mire kiválaszthatja, szponzorokkal megtámogatja, oltásokkal és engedélyekkel körülbástyázhatja afrikai kutatását, melyet egy kameruni nép, a *doajók* körében végezhető szokás- és hiedelem-gyűjtés lenne hivatott kiteljesíteni.

Barley a korrekt brit esszéíró hagyomány birtokában a legkevesbé sem hagyja rejtve, mennyi ostobaság, köztözködés, kétely, kritika, okostojás-vélemény, vállveregető jótanács és lekezelő bölcselem veheti körül a kezdő kutató ama kíváncsiságát, amely a véletlenek és kényszerek szorításában már koránt sem oly emelkedett, mint az egyetemi évek alatt, más kutatók művei vagy egyetemi előadási ismeretében és követésük közben tűnhetne. Keletre indulna kutatni, de megrökönyödik a háború, a fertőzések, a beutazási tilalmak útvesztőjét látva. Inkább akkor már Afrika, egész Európánk egyik lehetséges ősi bölcsője...! Megtévedt tudományos célképzetek és fenyegető valóságok... – ilyen az antropológus szerencséje, ha másra vágyik, mint az otthoni nyugat sejtelmére. A humor, ironia, köztözködés, élcek sora, packázás és pikírtkedés megannyi árnyalata végigvonul a művön,³⁵ melyekkel csöppet sem kíméli a tudományos környezetet, az egyetemi kollégák vagy a csupa jószándék tanácsadók körét sem. Szinte az első soroktól már érzékelhető, hogy a szaktudományi mércével mért „kutatás” nem is egy témakörben alig több, mint elviselése a teljesíthetetlen normának, kötelességszerű követése az elődök előírta utaknak, s utóbb annak is, hogy miként illik és kell viselkednie annak, aki „a terepen járt...!”. Ámbátor, aki végre a terepre merészkedett, ennek a frászos helyzetnek ott annyiszor kell érdemben megfelelnie, saját kárán tanulnia, váratlan és képtelen helyzeteket megoldania, hogy jószerivel el is felejtí már, mivel nehezítették jószándékú kollégái a kutatás kezdeteit, mivel járultak hozzá a lehetetlen teljesítésének görcséhez, s mit várnak el majdan, ha ép bőrrel megússza a kiruccanást. Barley műve ebből a tónusból kellően sokat tartalmaz, szinte az első lapoktól önironikus, és szinte a legvégéig kritikus is, vagyis oszt jobbra-balra mindazoknak, akik úgy tesznek, mintha ez a terepkutatás afféle kiruccanás, turista-

³⁵ Nigel Barley: *Egy zöldfülű antropológus kalandjai. Feljegyzések a sárkunyhóból*. Budapest, Typotex Kiadó, 2006. 215 oldal.

kaland vagy jutalomutazás volna. Majdhogynem kalandregényes, amit közread, de szinte több mint tudomány, amit mögötte felsorakoztat. „Több mint tudomány” alatt persze azt értve: amit tudományosan is lehet méricskélgni, azt a szerző nemcsak megtapasztalja, de közli, értékeli, mérlegeli is, ellát mellelleg kételyeivel, megosztja velünk gondjait, tépelődéseit, nyűgeit és siralmait – mindezek révén nemcsak résztvevő olvasójává, hanem kvázi aktív kritikusává is tesz valamely olyasfajta szakmunkának, amit száz könyvbarátból ketten sem vennének kezükbe, nem érdeklődvn Afrika, sem Kamerun, sem a doajók, sem a hegyi doajók hitvilága iránt. Így azonban a kötet könyvsiker lett, a szerző pedig – mint tudományos gézengúz – kellőképpen népszerű és korszakosan divatos...

Afrikáról lévén szó, érezzük érintettségünket. Tudományos mőről szólva pedig centizgetni kéne a gyarapított ismeretek hosszát és minőségét... Barley azonban fölment bennünket: humora, szókimondó őszintesége, érintettségének megannyi jele úgy távolodik el az „objektív tudás” tartományától, ahogyan közeledik a terepkutatás helyszínéhez. Pártatlan tárgyilagosságát nem is óhajtja fenntartani, még a látszatnak sem kíván megfelelni – erősebben szólva, mint „közönséges halandó”, mint érdeklődő Ember nyilatkozik meg, esendőségével, botlásaival, cseleivel, kiszolgáltatottságával, kompromisszumos megoldásaival, a „tények” mögött a „lények” természetére fókuszált figyelmével, helyenként rabul ejtően „szubjektívan”, avagy, másként nevezve: bennfentes kibicként, aki egyhamar rájött, hogy megtévesztés az egész, neki itt nem rangos kutatónak kell mutatkoznia, hanem alkalmazkodni hajlamos, láthatatlanná válni is képes fajankóként, aki örülhet, ha megtűrik a falu szélére eszkábált sárkunyhójában, ahol a természetes, egerek és még számos e-betűs lények alig kímélik étkészletét, ruházatát, naplójegyzeteit, dohány- vagy cigaretta-tartalékait, s lényegében föl kell számolnia a vágyott magányt, szuverén létet és független megfigyelői státuszt is, amelyet mint szakmai fegyvert volna maga elé, ha tehetné. De mert az efféle „társadalmonkívilág”, „objektív nézőpont” és öncélú intimitás nem igazán szokványos sem a doajók, sem más népek körében, mindeme vívmányoktól célszerűen és könnyedén megszabadítja kutatási környezete, a „terep” élővilága, embertömege és ennek mentális szférája. Mintha mindez (közben is, utólag is) csupán arra szolgálna, hogy bizonyítsa vele, mennyire képtelen magatartás az élet sokszínűségét a romantikus pátosz vagy az „autentikusnak” és „érintetlenül természetinek” szóló hódolat nevében megfogalmazni, s mennyire semmit sem ér ez ott, ahol a lét feltételei nem a szakember laboratóriumának aranykulcsát biztosítják, hanem csupán a minimális túlélés esélyét. E kétségtelenül „szubjektív” állapot ugyanakkor nemcsak körülményeket, hanem eredményeket is jelent. Amit eddig nem tudtunk a doajók szokásairól, hitéről, viselkedésmódjairól, normáiról, esőcsináló varázslóiról, házassági ceremóniáiról, életfeltételeiről, azt megkaphatjuk az izgalomtól sem mentes, iróniával és öniróniával is fűszerezett kvázi-naplóból. Barley munkája ekként tankönyv is: mit ne (úgy) csináljunk, ahogy tanultuk Bronislaw Malinowskitól vagy Claude Lévi-Strausstól, az indiánkutatóktól vagy Margaret Meadtól..., s mit tegyünk másképp, ha oda kerülnénk, hogy valamely kultúra relatív teljessége úgy érdekel bennünket, hogy méltó létünk méltatlan áldozását sem tekintjük közben veszélyesnek.

Persze, az eredmény mégsem oly sok, mint tetszenék... Afrika néhány ezer népéből-nyelvéből-szokásából egyet vagy párat megismerni talán még nem oly kies teljesítmény... – miért van hát oda a világ a sok közül egyet fölmutatni képes kutatói munkától, monográfiától, avagy kutatási naplótól...?

Barley könyve több egyszerű terepkutatási monográfiánál. Elsőként ezért, mert aki Afrikát egyáltalán szeme előtt tartja, annak minden, ami afrikai, többlet-értékkel bír. Azután azért, mert egy mások által nem kutatott-ismertetett terepről számol be,

így nóvumként kezelendő akkor is, ha még sok más ismeretlen van is e sokszínű földrészen, vagy ha más ismeretlenekről már mások is leírtak ezt-azt. Azután azért is, mert egy jóérzékű antropológushoz méltó mennyiségben ismertet „tényszerű”, ám vitathatóságával kiegészített „adatot”, szinte csatolva ennek érvényességét, különböző szempontú-szemléletmódú felfogását is (láthatjuk a bennszülött, a misszionárius, a hivatalnok, a kutató, a pályatárs szemével egyaránt ugyanazokat a dolgokat..., s ez ritkaság!). Nyomon követhetjük a doajok rítusait, életmódját, szabályos vagy ad hoc változó viselkedésmódját, reakcióit, önzéseiket és szívességüket, kiszámíthatatlanságukat és megbízhatóságukat, irigységeiket és okvetetlenkedéseiket, még önzetlenségüket és haszonlesés nélküli gesztusaikat is – ekként meg szinte magunkra ismerhetünk, az Emberre, az esendőre, a botladozóra, a méltóképpen büszkére s a méltatlanul elesettre, röviden: a létezőre. De mert ők, mint „megfigyeltek”, nem kívánnak ahhoz alkalmazkodni, hogyan kell viselkednie a kívülálló által „mérciskélnak” és „objektívan megragadottnak”, csak épp annyit tesznek, amennyit kedvük vagy érdekeik diktálnak, mitől is élettelié lesznek, szinte regényesen megírhatók (s nem tudományoskodva „le”írhatók). Barley pedig, aki a szövegszerű és ismeretközlő megjelenítés korabeli (értsd: 1980-as évekbeli) normáit részben követi is, de nem majmolja a lingvisztikai kontextusokba ágyazott jelentéstulajdonítás hókuszpókuszait, épp attól tud izgalmasan objektív lenni, hogy saját személye, mint esendő és tétova, képes és képtelen, ügyes és felkészült, de egyben szerepcsere és az ismeretlen Másik nézőpontjának átvételére is alkalmas lény, éppen ezáltal lesz az „objektívna” is objektívabb. Belátja, hogy az idegen kultúra szereplője számára ő csupán hasznavehetetlen és ártalmatlan vendég, kelekótya látogató, aki ugyan nem turista a szó terepjáróból kikukucskáló mivoltában, de egyéb haszna alig van, mint hogy pálinkát vesz a Főnöknek vagy befizet egy esküvői szertartáskor némi részesedést az illedelem kedvéért... Ezért pedig mégcsak azt sem kéri, hogy „úgy igazándiból befogadják”, vagy ne tekintsék „nevelhetetlen” gyerekek, aki nem érti meg, hogy a rangosakkal meg kell elégednie, ugyanis „a túlzott érintkezés a köznéppel csorbítja a tekintélyét”, s nemcsak az övét, hanem helybéli pártolói, sőt szolgálatába fogadott segítőtje tekintélyét is. Barley szövegéből nyíltan kiszól a tapasztalat: a *megismerési folyamat a lényeges* ebben a szakmában, nem pedig a puszta adatok, mert ez utóbbiak az előbbi függvényei, merthogy a terep lakói, vagyis kutatási partnerei éppoly komolyan megválogatják, miről és miért, hogyan és mennyit beszélnek el neki, mibe avatják be, vagy miben vezetik félre és tesztelik hiszékenységet mindenfajta módon, hogy abból önmagáról és saját kultúrájáról is épp annyit tud meg, mint a doajokéről...

Barley segítőtje, aki egyúttal tolmácsa, kapcsolatszervezője, szakácsa és portása is, éppoly fontos „szerzője” a tudós műnek, mint a kutató maga... Segítői, akik nemegyszer járatosabbak a helyi kérdésekben, mint a síksági származású (ezért hát szinte éppúgy „idegen”) Matthieu, megalkotott véleményeik, beállítódásaik, reflexív működésmódjuk egész kelléktárával megajándékozzák, de egyúttal félre is vezetik, kipróbálják, lebeszélnek és rábeszélnek némely tapasztalatra vagy felfogásmódra, kételkednek és cikiznek, fölkészítenek és lekezelnek – mikor mire van épp szükség... Ezzel szinte alkotótársakká válnak, olyan interpretátorrá, aki tudja már, mit gondolnak róla, tudja azt is, mit nem jó, ha gondolnak, s azt is, mi lenne jobb ennél... Mindannyian részesei tehát a valóságnak, de nemcsak mint cselekvők, hanem mint válaszadók is, akik épp ennek révén gyarapítják a kérdéseket, az antropológus legfőbb fegyvertárát. Tudatosítják benne, hogy láthat bár jelenségeket így meg úgy, de éppen úgy, ahogy az asszonyok, nők, gyerekek látják, szinte soha nem fog tudni látni, s ezért róluk bármit is leír, az inkább saját stílár készletére van utalva, mintsem a „tényigazságokra”. A férfiak persze más lények, de az ő igazságaik is korlátosak...

Az „igazságok” azok, amelyekkel Barley talán a legkíméletlenebbül bánik. Egyik leírásában szereplő misszionáriusok, akik rendszerint belefásulnak a reménytelen munkába és világnézeti depresszióban tocsognak a világ bármely kutatási terepén, itt épp a legsegítőbb és legrealistább tolmácsok a doajók kultúrája és a briteké között. Mint Fehér Ember, gondolhat, mondhat, írhat bármit, a bennszülöttek sosem fognak tudni és akarni úgy viselkedni, mint a „hitelességet” vadászó, autentikus létmódot kereső kutatónak tennék – de a maguk módján ennél még őszintébbek is, cselesebbek is, hiszen hozzászórtak a Fehérek trükkjeihez, amelyek sosem lehetséges segítséget, de annál több bizonytalanságot tükröznek. Meglepődni sem érdemes, ha az alkoholos palackokhoz hasonló helyzetben érzik magukat, „amiket lélekkel kell feltölteni. Amikor meghalnak, és eltemetik őket, az olyan, mint amikor az ember visszaküldi az üres üveget a gyárnak” (49. old.). De épp ezzel a közvetett, mégis gyakorlatias képzetrel azt a kutatói felfogásmódot szolgálják meg, amely a funkcionális vagy szervezeti kérdéseket (lásd a szociálintropológia nézőpontját) a tényleges, a reflexív, a válaszadó kultúrát teljes mivoltában kezelő vagy megismerni próbáló törekvést erősíti, nem pedig a kevés tény birtokában is „eredményes” kutatói magatartást. Ahogyan arra Clifford Geertz, a szimbolikus és interpretatív antropológia egyik atyamestere figyelmeztet: semmi okuk nincs arra, hogy megismertessenek valami alapvetően sérülékeny tüneménnyel, amelyről nem gondolható, hogy békében hagyják a kutatók, amikor már megismerték és ismereteiket hazaszállították a tudományos piacra, árucikké tenni azt...

Aki merev tudományosságot vár Barley könyvétől, az nemcsak csalódni fog, de sziszegni, sisteregni is. De akit a létező, a válaszadó és visszakérdező Afrika érdekel, az a kötet 25 évvel ezelőtti keletkezését sem tekinti majd „elavult” tudás közvetítésének, s mai újrakiadását (első magyar fordítását, Varró Zsuzsa munkáját) sem tekinti majd másnak, mint a kortárs antropológiai gondolkodás egy időtálló opuszának, lelkes figyelemre érdemes megjelenítésének. Ennél többet pedig egy kulturális antropológiai műnek nemigen kell vállalnia... A Guineai-öböl közelében, Doajóföldön sem, s Oxfordban sem. Magyarországon pedig még kevésbé, ahol megjelenésével egy időben azonnal egyetemi tantárgykiegészítővé, kötelező irodalommmá lett – ennél többet talán maga Barley sem kívánhatna.

Az olvasókról, akik távol Afrikától – látszólag – a megértéstől és a megismerés kínos kalandjától is távol tudnának maradni, most itt nem is beszélve... Számukra Afrika legtöbbször csak a fekete kultúra, sötét erőszak, véres gyémántok, szinkretikus vallások ismeretlen mélységeiben megbúvó múlt, nem pedig a jövő. Hogy a múlt egyben a mi jövőnk is, a mi múltunk pedig sok szempontból Afrika jövője is... – nos, ez meglehetősen távoli képzet. Amiért mindezt írtam, ugyanakkor épp az ellenkezőjére figyelmeztet...

Kötelékek

Tehetség, tudás, álmoképesség

Európa, midőn a 19–20. század fordulóján távoli kultúrákból vett mintázatok és nemzeti stílusművészeti hagyományok fejlesztési bővületébe tért át, nem mulasztotta el újonnan fölpezsdülő nagyvárosi élettereinek stiláris áthangolását olyan kulcsbatás révén, melyet legközvetlenebbül szecessziónak nevezünk. Az Art Nouveau, Modernismo, Jugendstil, Modern Style épület- és üvegfelületeket átható, erkélyek, parkok, paloták, középítmények, tárgye gyűttese k, belső terek indázott vonalait korszakosan mindenre ráerőltető hatásként a gazdagodás/gazdagság, ékesség, kecs és stíl megannyi jelét viselte, a puritán mód pompázatosság új hatásegységével azután a nemzeti stílusörökséget, népi kultúrát és iparművészetet is magához édesgette. Ezt a nemzetközi, speciálisan európai dimenziót fogta át *Barcelona/Brussels/Budapest 2011* címmel az a katalógus, melyet a magyar elnökség alkalmából a Nemzeti Múzeum vállalt kiállítási kiadványként, továbbá kerítéseire, nyilvános térbe szerelt attrakcióként. Az *európai szecesszió nagymesterei* című kötet³⁶ (alcímében pontosítva: *Antonio Gaudí / Victor Horta / Lechner Ödön*) azt a földrész-élményt jelenítette meg, melyben a kötélekek, kapcsolatok, kölcsönhatások határokon átnyúló közvetlenségei, a kultúra élő értékeinek termékenyítő hatásai, a modernizálódó európai városiság fémekben-üvegben-betonban formálódó színhelyei portálok, parkok, erkélyek, rácsozatok, homlokzatok, lépcsőházak, belső kertek, ablakkeretek, mennyezetek, korlátok, kerámiák, bútordíszek és más cizellálások alakjában a szecesszió összhataát, a létmód és egzisztálás újművészeti irányát konstruálják meg.

A katalógus szövegében hangsúlyos helyet kap a hazai szecesszió egyik legkiválóbb értője és ismertetője, Keserű Katalin. Az „áramló tér” barcelonai példái (Casa Battló, Casa Milà, Güell Park és palota, Sagrada Família) mellé emeli *Lechner Ödön* épületterveit, a „belülről kifelé és kívülről befelé” olvasható budapesti (Földtani Intézet, magánvillák, kőbányai plébániatemplom, Iparművészeti Múzeum, Postatakarékpénztár, Thonet-ház) és vidéki (kecskeméti városháza, kolozsvári épületek) térplasztikáit, belső terek – életet és mozgást a „korszellem” tónusában érvényesítő – komplexitását, a korszakban európai díszítőrangot kapott művészt, aki *Gaudí* rézműves szemléletmódjának hagyományaihoz hűen ornamentikákba fogalmazta életélményét és hagyománykötöttségét. Utóbbi jelentőségéről Fina Parés és Laina Vinaixa írása szól árnyaltabban, hogy kettőjüket a hasonlóképpen dinamikus fejlődésnek indult Brüsszel alkotójaként megbecsült *Victor Horta* (Tassel-ház, Frison-ház, Maison du Peuple, Szépművészeti palota, Központi pályaudvar, Eetveldevilla – ma Horta-múzeum) lendületes és vibráló fémterveinek, homlokzatainak, belső térformálásainak összhataásával ismertessen meg bennünket Françoise Aubry. E kölcsönhatások, kötélekek, átvételek, nyitottságra éhes korszakos figyelem talán a legintenzívebb összhataás a lefegyverzően intenzív fényhatások, kompozíciós logikák és szintömegek hullámtermészetét kihasználó album oldalain. A magyar-francia-angol szövegrész mellett ez mintegy ötven oldalnyi illusztráció, mely fotóanyagból derűsen süt és sugárzik a moderált cicomák harmonikus kölcsönhatásainak, lendületes békességességének és egész új szellemiségének egyensúlya. E laza művészeti- és váro skötelékben az alkotói tudás tehetségbe öltözött változatai és az

³⁶ A kiállítás kurátora és koncepciójának kimunkálója Keserű Katalin, a katalógus szerkesztője Dávid Judit, szerzői pedig Keserű Katalin, Françoise Aubry, Laia Vinaixa, Fina Parés. Hungarofest, Budapest, 2011., 113 oldal, magyar-francia-angol nyelven.

álomittas másképplátás esélyei rendkívüli összhangban uralkodnak, alig erőltetetten bizonyíthatva azt is, milyen más világok és körülmények, státuszok és életutak harmonizálhatnak egy európai térben, korszakos ideáktól és nyitott terektől áthatott formaszépségek tartományaiban. A természet metaforáit vasban, virágokban, gyökerekben, szűrt fényekben vagy derűs összlátványban kimunkáló attitűd a kor jellegzetes, neves, népszerű személyiségeinek mintegy evidens ráhangoltságát tükrözi, mely akár fémekben, üvegben, kerámiában, épületformákban, famegmunkálásban mintegy „szintetikus mértant” (Gaudí) alakított ki. A nyilvánosságba nyíló udvarok, kertek, horizontok, köz- és magánépületek a közvetlen kapcsolatok nélkül is „hagyomány és képzelet, az anyag és a szellem egységébe vetett bizalom” alapján összekötik őket. Élő és mozgó, fejlődésnek lódult és önértékére ébredő „természeti és humán erők” felszabadításának ars poeticájával (írja Keserű, 6-8. old.) mintegy az álomképesség kötelezettségének mércéjét teremtették meg, a lét kézműves formálásának eszméjét alkották újra.

Köz(életi) szolidaritás-hálók és közösség-igény

Makro- és mikroközösségi, formális és kapcsolathálózati, bizalmi és szociális áttekintés együttes hatásai, metszetei és adatai kellenek ahhoz is, hogy társadalomkutatási nézőpontból a kortárs magyar társadalom jelenvaló kötelékeit feltárni és megnevezni lehetséges legyen. Súlyos konklúziókkal szolgál ez a mai szecessziós összkép is, miként Utasi Ágnes korszakos könyvében,³⁷ mely életformáink és értékrendünk mai közösségi létviszonyait nevezi meg azzal a konklúzióval: a népesség négyötöde készséggel vagy kénytelenséggel elviseli, hogy a fölérendelt ötödik ötöd vesse alá a közéleti aktivitás terén, politikai aspirációk szféráiban és kapcsolathálózati összetartozásokban is. A „szecesszió” köztéri jelenléte a társadalmi részvétel terén is megmutatkozik: a politikai kivonulást/elkülönülést jelző magatartási megfelelők – az életfeltételi elágazásokkal párhuzamosan – összefonódásokat és leválásokat mutatnak, ha a közösségi kapcsolatok, szociális hálók, bizalmi tőkék és domináns értékek szempontjából tesszük mérlegre őket. Utasi tizenkét nagyobb fejezetben (a tizenharmadik egy angol változata az összefoglaló tizenkettediknek) a közösség, bizalom, szolidaritás és társadalmi részvétel nemzetközi trendjeit, hazai változásait, közéleti folyamatok mutatóit és válságait tárja föl, mégpedig szervezett-formalizált közösségi, baráti, települési, kisközösségi, családi, civil szervezeti és virtuális mezőben, külön figyelemmel a falusi, európai, primer és magántársasági összetartozásformák változataira. Kutatása, mely a közösségi kapcsolatok igényét mint a társadalom demokratikus berendezkedésének (avagy e körülmények megújításának, újraépítésének) esélye körül indult, a feltörekvők és a nyomorgók, a közösen fellépő vagy érdekérvényesítő, és a versenytársadalmi szférában bizalommentesen előrerukkoló polaritást írja körül (számos ábrával, adatsorral, elemző eredménnyel, levezetéssel). Két alapkötéléket tárgyal a kötet hosszán át: a közösséget és a közéletet, ezek kölcsönhatásait, a társadalmi részvételi érdekeltség változataival és prognóisaival.

Az összkép árnyalására épp alkalmas két-és-félszáz oldal itt csak sugallatokban idézhető fel, de ami kihívóan érdekes, az épp a közösség-fogalom tesztje: ha a makrotársadalom teljesen atomizált egyének összképét nyújtja is, a közösségi erőterek tesztjeként elvégzett kísérlet mégis azt mutatja, van kihez fordulnia a

³⁷ *Kötélékben. Szolidaritás-hálók és közélet.* MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont – Belvedere Meridionale, Szeged, 2013., 259 oldal.

négyötöd társadalomnak, ha a szükség úgy hozza. Viszont átalakulnak a társkapcsolatok (1989 és 2009 között 27-ről 42%-ra nőtt a szinglik részaránya), málladozik a családforma, kiperegnek a távoli rokonok, szülő helyett felnevelő veszi át a mértékadó szerepet, növekszik a nagyik hatása, csábítóbbak lettek a civil szervezetek (minden negyedik egyén számára), közéleti aktivitást talál magának minden ötödik, s a mélyben ugyan, de hatása van a biztonságot adó közösségi információknak, normáknak, tudásnak, jóllétnek mindarra, amiről mint közéletről szoktunk gondolkodni-beszélni. Lokális vezetők hivatástudata, alacsony műveltségi szintűek kimaradása, vélemény-elit funkcionális sikere, összességében jól működő közösségi létszféra részletkérdései – ezek teszik korszakosan fontos összegző művé Utasi kötetét. /Hivatkozásjegyzéke is mutatja, hogy saját műveinek 1990 és 2010 közötti alapmunkáira építeni tud, a fölhasznált szakirodalom pedig a makro- és mezoszintű társadalomképek túlsúlyával jellemző, s bár kevés a szociálpszichológiai forrásmű, úgy hiszem: Utasi könyve egy kortárs „közösségek rejtett hálózata”, ami Mérei Ferenc alapozó szociometriai alapművével hasonlítva nem kis eredmény... – azzal a különbséggel, hogy a társadalom alapszövetét jellemző szolidaritás fogalomváltozása és a közélet szerepének, értelmének jelentésmódosulása is bőven belejátszik abba, amit Utasi a közéletéről való politológiai információk terén feltár. Vagyis nem pszichológiai, hanem politikatudományi a határterület, ahol a legkiterjedtebb kötelekeket formálja meg a Szerző, de a szociológia társadalmi gyakorlat és társadalmi tudat szintjén megragadható összképével szolgálva/. A közösségi lét és közéleti attitűd mérései a közéleti praxis változásának mutatóival kiemelkedő szerepet tulajdonítanak a közviselkedésben legfölkészültebb egyötöd népességre vonatkozóan, s ez minden szociábilis összefüggés dacára megrázó szecessziót mutat. Másképp hangolva: a széteső világ globális sodrásába fulladt négyötöd számára a közösség mint érték csupán legitim vízió, de nem vágykép, helyette pártkötődést választ inkább, a közéletiség fogalmába a pártpolitikai besorolódást, megfelelés-kötelezettséget többre értékelve. S ha ehhez vesszük a vidéki (vélt-képzelt-álmodott) közösségiség mutatóit, ott is a gyenge lokális kötések és egyötöd-vezérelt közpolitikai arányok köszönnek vissza. A hierarchizálódási mutatók, a politikai tagoltság adatsorai a helyi szinteken majdnem ötven százalékos érdektelenséget tükröznek, amivel ugyan európai középmezőnyben maradunk, de a politikai viselkedés mutatói terén a bolgár/török/román/ukrán partnerségbe kerültünk, nem pedig a brit/francia/német/belga bűvkörbe. Ennek – a kötet így talán nem állítja, sőt összképével mindig optimista egyenleget vetít elénk – „a jólétben élő, művelt, egyenlőségre törekvő demokratikus társadalmakban” a források meglete lehet következménye, mely a participáció gazdasági vetületeit következetesen a társadalmiakkal együtt mérlegeli, nem pedig a hiányos társadalmi részvétel elit számára kamatozó „közhaszna” oldaláról. A kontroll-országok többségét a közelmúltban megkímélte minden változás a nemzetközi traumáktól és diktatúrától, míg a harmonikus fejlődésről ábrándozni sem kész világokban a harmóniák hiánya és a bizalom szakadécai építik újra a kortárs tekintélyelvűség esélyeit (220-223. old.). A bizalom és a közösség feltételeinek új koordinátái mostanság a kisközösségi összetartozás hiányjelenségeit is tükrözik: a „negatív együttmozgások” felemás modernizációs és elzárkózásra hajlamosító szűklátókörűséget stabilizálnak (205-207. old.), e megosztottság stabilizálása a központi hatalom érdekének is, játszmáinak még inkább megfelel... (192-194. old.). Mindehhez a hatalomhűség, a befolyásos pozíciók piacának vonzása, a jómódúsági kapcsolatháló erősödésének és védelmi funkciójának összhatása is hozzájárul, a helyi közéleti készség ebből fakadó szűkülése viszont a patrónusok és kliensek jövődő társadalmának kiépüléséhez nyújt biztosabb alapot (43-48. old.).

Utasi körképe valahol biztató, a kötelékek terén inkább lehangoló, az időiségben és ritualizálódó hatalmi játszmák területén pedig legfőképpen riasztó..., a mechanikus szolidaritás és közösségi védőháló-technikák hiányával terhelten egyenesen katasztrofális... Ezt én mondom, nem Ő... – a közéletiségről és önszervező hajlandóságról lemondók megdöbbenő aránya (a magyar társadalom fele!) ezt már a tekintélyelvű világ készséges előkészítéseként sem éli át. S a közélet ettől döbbenetes – ebben a kötetben is, a hétköznapi létben még úgyabbul.

Tekintélyelvű vagy demokratikus? Hierarchikus látásviszonyok

Csepeli György, Murányi István és Prazsák Gergő kétségbeejtően izgalmas kutatásba fogott az ELTE Társadalomtudományi Kara révén, épp a társadalmi értékteremtő és értékmentő, közelebbről a tekintélyelvű és a demokratikus személyiség-orientációk aktuális állapotáról, a nemzeti tudat, újradikalizmus, diszkriminációs hajlandóság és intoleráns viselkedéstípusok tárgykörében. Az *Új tekintélyelvűség a mai Magyarországon* című kötet³⁸ a recenziómnak keretet adó kulcsszó legharsányabb kontrasztjait (is) tartalmazza, előítéletek, családi és vallási háttér, társadalmi státusz, kontroll és dogmák, nemzeti tudat és jelképek, paranoiák és tragédiák, diszkrimináció-típusok és radikalizálódás, elköteleződésen alapuló szabadság vagy tekintélyelvű vezetés, hitelesség és jövővíziók megannyi változatában. Ennek körvonalait és a tekintélyelvűség hazai, európai, térségi, szociális és mozgalmi dimenzióit a perspektíva határán valamiképp az „ígérethaza” képlékeny tüneménye, a vágyott-remélt-idealizált nemzeti konstruktum élteti, nemegyszer szemben a földrészünkre jellemző modernizációs folyamat, a nemzetállamot osztályokra és ellentétekre, külső és belső érdekkörökre, vetélytársakra és ellenségekre kondicionáló folyamatokkal vagy nyugati modellekkel. A Szerzők a tekintélyelvű modernizációk és gyarmatpolitikák veszteseit térségünkben megnevezve, s az identitás-vállalásban mentális örökségként továbbhordott közösségi hisztériák tekintélyelvűség-formáira utalva túpontosan megjelenítik azokat a mintázatokat, melyekből az új tekintélyelvűség, a nyílt és demokratikus gondolkodás helyetti zárt és autokrata verziók jelenléte, a belső szükségletek és a nukleáris család pozícióvesztése miatti vezérelvűség-beállítódás részletező árnyrajza sejlik föl, s mindezt empirikus kutatásuk mintegy félszáz oldalnyi függelékével is igazolhatóvá teszik. Összegzésükből kiderül az is, hogy a Konfliktus Monitor által reprezentált projekt és kontroll-mintavételi kiegészítése a nemzeti radikális szervezet vezetőivel és tagjaival készített interjúkra építve lehetővé teszi egy „zártan értelmezett” magyar identitás kategorizáló elgondolását, lehetővé teszi a külső világ mint fenyegető, ellenséges közeg értelmezését, a történelemfölfogás „ellentörténelemként” hangsúlyozott magyar verziójának kultikus és etnocentrikus képviselését. Ezzel pedig a „régis tekintélyelvűséghez” képest (hagyományos női-férfi szerepek, ideális család, közösségi kötelékek) egy új, a szociális dominancia elfogadását is tükröző sajátos tekintélyelvűséget konstruál magának ez a beállítódás, ellenséges csoportok megnevezésével erősített szabadságfölfogást érzékenyít a környezeti és társadalmi kérdések iránt, nosztalgikus elképzeléseket dédelget a nemzeti azonosságtudat és ennek (autokratikus, szélsőséges) előképei iránt, látszólag hárítva a fasiszta, rasszista, antiszemita stigmákat, egyúttal patetikus motivációk (katonai hagyományok átörökítése, nemzeti érdekek védelme, tenni akarás az országért, stb.) vállalásával

³⁸ Csepeli György – Murányi István – Prazsák Gergő: *Új tekintélyelvűség a mai Magyarországon. Társadalmi csoportok hierarchiájának látásviszonyai*. Apeiron Kiadó, Budapest, 2011., 248 oldal.

szorgalmazza a zárt „mi-tudat”, a rejtőzködés és intimizálódás, a belső törésvonalak mentén és a kizsákmányolókkal szemben indokolt ellenállás feladatát. Sűrű, sötét, a nemzeti radikalizmus félelmes súlyát a maga rejtett árnyaltságában is drámaian fölmutató kötet ez, a recenzensnek az elismerésre érdemes és kivételes szakmaiság tűnik föl elsőként és sokadik kézbevétele is, valamint a megértő kezelésmód és az árulkodó vészjelek tömege olvastán ébredő kötelességtudata, hogy legalább jelzést adjon a kötet létéről. Ha nem lenne épp ettől már „gyanús” is bizonyos olvasók számára, röviden csak „kötelező olvasmánynak” nevezném a társadalomtudományok terén.

Ha van is intézményes és közéleti kötődés megannyi, van publikus kapcsolatszerveződés és tekintélypártoló közgondolkodás is, ezekben mintha szakrális csoport lenne, temérdek (a lélekvezetés eltérő módszereit megjelenítő) társadalmi kötelék van párhuzamosan, melyekben a felkent vezető szerepe mértéken felüli vagy konvenciókban szabályozott. Az utóbbi időkben megjelent írások sora épp arra hívja föl figyelmünket, mennyi öntörvényűségében is izgalmas, szakrális dimenziókban is hatékony elem harmonizál egymással, millenáris mozgalomtól tekintélykeresők körein át, önszervező közösségekről leválasztódó titkos társaságig bezárólag, mint társas beszéd, intim kapcsolatrend funkciója. A szakrális források mellett tehát az intimizálódott kollektív kultuszfenntartás programja, s ennek hagyománykötött alakzatait kiegészítő mutatkozások is kitartó elszántsággal beépülnek a hitvilág-építések, társadalom-befolyások kortárs folyamataiba... Kötelékké lesznek, avagy pányvává, s kiszolgáltatottá teszik mindazokat, akiknek kapcsolathánya, közélet-deficitje, kommunikáció-fosztottsága vagy alárendeltségi kitettsége csakis fokozódott az elmúlt években (vagy a rendszerváltó negyedszázad folyamatában).

Tárt kapuban színterápia

A Tárt Kapu Galéria 2012-ben nyitotta meg újra kapuit, hogy az „outsider art”, a vizuális művészeti terápiák mellett a hajdan lipótmezői „art brut” kiállítóhely örökségének folytatásaképpen a gyógyító- és tolerancia-programmal kiegészített műhelymunkáknak adjon helyet. Nyitottságot, elfogadást, segítő és humánus attitűdöt készítető, közönséget és érdeklődőket is bevonó gyógyító művészet ez – alkalmas lehet az előítéletek oszlatására, elutasítások és félelmek oldására, emellett az alkotások a lerombolt, elutasított, pszichésen zavart elmét vezetik át a művészi alkotás aktusával olyan „marginális kreatív” ágak művelői közé, ahol beteggé lett művészek és művésszé lett betegek találkozhatnak. Nem-intézményes művészetformálás ez, hanem közösségbe és gyógyulásba segítő alkotói tevékenységfolyamat színtere, ahol az önfelszabadító közvetlenség a társadalmon kívülieket is átköti a testi-lelki bajok más dimenzióihoz. Az alkotás manifesztumai a távolság csökkentői a kietlenség és elhagyatottság palettáján. Élményelemzést és átélés-tónust ad mindazon tartalmaknak vagy akaratoknak, melyek a nemverbális világokban teljesebb presztízzsel bírnak. A koncentrált alkotói én, a megosztott belső színvilág kivetített látvány-egésze megragadást, visszajelzést, esemény szintű értelmezést kínál azoknak, akiket a társadalmi partvonal másik oldaláról szimplán „őrülteknek” gondolnak.

A Tárt Kapu Galéria első katalógusa³⁹ az autentikus alkotás lehetőségének programjával indított edukációs kísérlet, a művészetterápia színes reintegrációs gyakorlatát a kiállítási színtérbe hozó eredmény, melynek „forrása az alapvető emberi tapasztalat és a spontán invenció. Olyan alkotásoknak kell lenniük, melyeket az alkotó saját pszichéjéből, impulzusaiból és állapotából hoz létre, anélkül, hogy bármiféle szabályt vagy külső körülményt elfogadna. Ezek a művek akkor is érdekelnek minket, ha nyersegek vagy ügyetlenek” (Jean Dubuffet). S ha még a tárt kapukon kiáradó szín-tengerek között (a marginalitást legalább elfogadó) társadalmi fogékonyság is elérhető ez úton át, akkor a megértő befogadás a reintegráció társadalmi színeivel is hozzá tud járulni a művészet és élet szimbiózisához, a gyenge kötések erősítéséhez.

A kiadvány bevezető írásai részint tárlatnyitó, köszöntő és értelmező szövegek (Plesznivy Edit, Komáromi Erzsébet Katalin írásai), melyek a Belső-Ferencvárosban nyílt galéria első színpompás gyűjteményét felvonultatva a művészeti helyek, margón élő alkotók, integráló erők és formák jelentőségeiről is szólnak. A katalógus és a galéria vállalását bemutató további művészeti esszék (Dr. Rigó Péter, Tóth Eszter írásai) mindezek képi és szimbolikus érzékenyítésével gazdagítják-színesítik a kiadványt, s a mintegy negyven oldalnyi képanyag tíz alkotó színvonalomásaiból nyújt meggyőző képet. Képét és élményét annak, hogy a megértő kegyelem, az elfogadó belátás, a színben sugárzó önkifejezés nemcsak terápiás cél, alapítványi feladat vagy műpiaci jelenléttel kecsegtető nemzetközi hírű kezdeményezés lehet, hanem épp annyira szuverén művészeti különbségekre nyitott érzéki program is. Elszigetelt alkotók közös galériájának nemzetközi rangra esélyes mutatkozása, mely a mentális zavarokkal küzdők sokszor idegenkedve tekintett (outsider) világát az „insider társadalom” felé ágaztatja vissza. Színekbe fonva, formákba öltve, tárt kaput nyitva a másként-lét katarzisa felé.

Színtér a nem-hely is

Helyek emléke, a *történelem szimbolikus tereinek* közkinccsé válása („helyek” és „nem-helyek” viszonya, miképpen Marc Augé könyve korszakos figyelmet ébresztett a jelentés terek és helyek, valamint az ezek hiányában átélhető közösségi terek dimenzióiról 1992-ben), illetve e kisajátítási folyamatnak akadályoztatása talán folytonos drámai epizódja a mindenkor politikai és közérzeti harcoknak...⁴⁰

Augé alapművé vált opusza a társadalmi szcénák és személytelenné vált kapcsolati kultúrák, lét-dimenziók és univerzumok identitás-hiányos világainak kötődési esélyeit faggatja. Retorikai és scenikai elemekkel bánik átértelmező gesztusok formájában a közös terekkel (metró, repülőtér, bevásárlóközpont, érdektelenné lett történelmi közterek), s a tér deperszonalizáltsága, univerzális protokolláriumai izgatják, na meg az átélés hiánya és megtörténte, jelentéstulajdonítás és a személytelenné válás mint információ domesztikálása is. Augé retorikai erőterében keresi a megértés határait, rálel a kötődés esélyeire vagy

³⁹ Anginé Szántó Ibolya – Komáromi Erzsébet Katalin – Tóth Eszter: Tárt Kapu Galéria. Válogatás az első magyar art brut galéria gyűjteményéből. Gyógyfoglalkoztatásért Alapítvány, Budapest, 2013., 68 oldal.

⁴⁰ Augé, Marc 1992 *Non-Lieux. Introduction a une anthropologie de la surmodernité*. Éditions du Seuil, Paris. /magyarul: *Nem-helyek. Bevezetés a szürmodernitás antropológiájába*. (Elmegyakorlat. Műcsarnok-könyvek 11.) Műcsarnok Nonprofit Kft., Budapest, 2012./ A témakör árnyaltabb körvonalait rögzítő forrásfeltáró nyilvános beszélgetés: <https://www.youtube.com/watch?v=CTUqjOFjVuU>

lehetetlenségeire, a külsővel párhuzamosan megképződő belső határok tágításának perspektívájára: „Az ember akkor érzi otthon magát, ha jól érzi magát abban a retorikában, amelyen a hasonló háttérrel rendelkező emberekkel osztozik. [...] Egy ember retorikai területe akkor ér véget, amikor beszélgetőpartnerei már nem képesek megérteni azokat az érveket, melyeket tettei magyarázatára felsorakoztat, sem a sérelmeket, melyeket megfogalmaz, sem a csodálatot, amit kifejez. A szürmodernitás világában az ember egyszerre mindenhol és sehol sem érzi otthon magát: a határzónák vagy a határőrgrófságok sohasem vezetnek teljesen ismeretlen világokba.

A szürmodernitás teljes kifejeződése természetes módon a nem-helyekben valósul meg”. A város és a természet közötti nem-helyek, ipari zónák és összehintott belvárosok, hegyek és történelmek közötti intimitások „átjáró” mivolta, intermediális létformája magát a folytonos utazást, s szereplőjét, az átutazó kívülállót idézi, környezetében a színtelen átlagemberek közé olvadt tömegességgel tölti ki az idő és tér és Én dekollektivizált szféráit, mindezek mértékromlását és elporlását, a sodró események nyomában maradt megszokottságot és mértéknélküliséget. Idegen arcok lesznek (újságfotóról, celeb-híradásokból, fikciós világokból) szinte közeli ismerőseinkké, miközben önismeretünk satnyul, érdektelenné válik, reflektálatlan marad. A dráma épp az, hogy ebben a szcénában az egyéni jelentés-generálás szándéka főiránnyá lett, az én-kiteljesítés elvárassá – de elvész időközben a valós világismeret, a szomszéd ismerete, a családtag vagy munkatárs respektusa, a tényleges kötelek funkciója. Elég már, ha „info” van valamiről/valakiről, s hihető, hogy „tudjuk”: ezek a technológiák nem ellenünk, hanem értünk vannak, hogy az ego még nem vált mindenben az uniformizált körülmények áldozatává. S ha a sodrás gyorsul, ha a tér már antropológiai értelemben nem-hely lesz, az identitás-közlések vallási-társadalmi-politikai-gazdasági tartalmait épp azt veszítik el, ami létük utólagos magyarázatában idői és történelmi volt. A nem-hely átmenetisége (metrócsarnok, orvosi rendelő, váróterem, irodaépület) nem enged identitást, sem viszonyokat, sem históriát, az otthonosság itt emberfosztott állapotra fut ki, szinte „helyeken-kívüli helyekké” válnak az örökérvényűségű érdektelenségben. Viszont az emlékezet helyeit (emlékművek, temetők, múzeumok, templomok) elnyomják, a tér illetően szűkülése vagy hatalmi átigazítása az átélhetőség és elrendezett térbeliség biztonságát sem nyújthatják immár. Ezek a modern városokban másodlagos környezetként minősíthető „ésszerűsések” immár a szürmodernitás korának új mértékegységei, amelyben a jelen fogalma is emlékezet-hiányos pótlékokkal szolgál, s az antropológiai perspektíva épp abban áll, mennyire maradunk képesek a múlt helyeivel azonosulni, társulni, helyünket megnevezni, közösségeinkre rátalálni, szembeállva a személytelenítő shopping-centerek léttel kietlenségének hétköznapi senkijeivel.

Augé a mind tömegesebben újratermelt, mindennaposan gyarapított nem-helyek, jelentéktelenségükben is foszló megnevezhetetlenségekké vált színterek kietlen fölcicomázottságának és álságainak átélőjét tekinti a másodlagos környezet szereplőinek. Persze szerinte sem tűnik el az emlékhely, az antropológiai értelemben átélt közösségi hely, a magány mint jelenség, a modernség végtelen lenyomatainak színeke. A nem-helyek szinte kreált módon nem-helyekként jönnek létre, átmeneti és önálló létezésre alkalmatlan térként. Fogyasztói helyek, szövegek, retorikai cselek olykor, alig többek, de semmiképpen sem mitikus történetet idéző, képzelet léteket éltető, utópiákat szimbolizáló alakzatok. A „magány antropológiájának” jövő keretei inkább, az élmény- és eseményhajhász átmeneti lények „átlagos” mibenlétét közelebbről is kreatívan megformáló rákérdezés esélyei. Esélyei, mert még csak zárfal, magunk-kreálta szimbolikus erődtény védő karja veszi körül a valódi helyeket és tényleges kapcsolatokat...; esélyei a depressziós létet elkerülni képes akaratlagos Énnak, melyek számára az átélés még fontosabb, mint a látszat és a színes

pokol...; s esélyei annak a dramaturgiának, melynek révén az „átlagba” bevonódni csak annyiban kötelező, amennyiben a terek és tartalmak tudatos irányítását, mentális kontrollját kizárólag azokra bízjuk, akik ennek kíméletlen mérnökeiként átszínezik világainkat vagy egybeszürkítik azokat.

Ében és kerékpárkaland...

„...könyvem nem Afrikáról szól, hanem néhány ottani emberről, találkozásainkról, a közösen eltöltött időről. Ez a földrész túlságosan nagy ahhoz, hogy le lehessen írni. Valóságos óceán, külön bolygó, sokszínű, hihetetlenül gazdag kozmosz. Csak nagy leegyszerűsítéssel, kényelemből mondjuk – Afrika. A valóságban, a földrajzi elnevezésen túl, Afrika nem létezik”.

Ryszard Kapuściński,⁴¹ lengyel újságíró, riporter, író, történész, utazó és fotográfus, olykor még költő is – élete 75 évéből – igen sokat élt Afrikában: *„Először 1957-ben utaztam oda. Aztán, a következő negyven évben, ahányszor csak alkalmam nyílt rá – visszatértem. Sokat utaztam. Kerültem a hivatalos útvonalakat, palotákat, a fontos figurákat és a nagypolitikát. Szerettem viszont alkalmi teherautókon utazni, nomádokkal vándorolni a sivatagban, trópusi szavanna földműveseinél vendégeskedni. Életük keserves küszködés, kínszenvedés, amelyet megdöbbenő kitartással és derűvel viselnek el”.*

Meggyőző hangú, hiteles szavú, irodalmi ízléssel és arányokkal formált könyve – persze a korábbiak mellett – a világszerte legismertebb lengyelek körébe emelte, az *Ében*-t a 2000. év legjobb műveként értékelték, szerzőjét további irodalmi munkássága alapján Nobel-díjra ajánlották,⁴² s egyike lett a fogalommal vált lengyel alkotóknak, egyike a legtöbb idegen nyelvre lefordított szerzőknek. Kitartó ellenzéki, makacs szószóló és Egon Erwin Kisch életművészetére vagy Robert Capa bevállalós cikázásaira emlékeztet leginkább életútja is. Bárhol az interneten seregnyi dicsérő, lelkes és alapos forrásközlést talál, akit közelebbről is érdekel személye, életművének egésze azonban biografikus monográfiáért kiált, nem lenne elegendő egy rövid könyvajánló-ismertető. Nemigen látta akadályát, hogy ha épp Közép-Ázsiában, Japánban, Kubában, Kínában történik valami izgalmas, akkor ott akarjon lenni. Mint a Lengyel Hírügynökség riportere, ismerte persze a gyarmati elnyomás alól felszabadulni látszó, átrajzolt térképű új Afrika megannyi nagy nevét (Nkrumah, Kenyatta, Idi Amin, Hailé Sélassié), és klánok vagy épp warlords-ok (helyi háborúkat kirobantó gátlástalan bűnözők) körében is megfordult alkalmilag, de „Afrika-vírusát” igazából 1958-ban szerezte meg, mikor a *Politika* című hetilap munkatársaként megérkezett Accrába, Ghána fővárosába, mit sem sejtve arról, hogy soha többet nem tudja majd ténylegesen elhagyni ezt a kontinenst. Nem fizikai értelemben, hanem ahogyan a vírus hat: kötődésekkel, ismeretekkel, kalandokkal, afrikai kertek vagy sivatagok, kerületek vagy naplementék, emberek és kísértések, szokások és pusztulásra ítélt éghajlatok körébe illeszkedően. Könyve a ghánai érkezéssel kezdődik, s huszonkilenc íráson, zengzetesen kimunkált esszén át vezet körbe a tájak, birodalmak, királyságok, államok, falvak, rablóháborúk, nemzeti felszabadulások, nemzeti parkok és kikötők, hullámlovaglás, kősvivatagok és hóhatári túlélés, puccsok, piacok, homokviharok és barátságos emberek vidékein. Mi több, még a vendégségek, party-k, fogadások, éhezések, szűkölködések, lakomák és illatok, vadászatok és éhhalálok is részei ennek a kulinárisra meg társaságira hangolt Afrika-képnek. Kapuściński azonban jóval többet jár a másik oldalon, a túlélésre ébredők, a

⁴¹ Ryszard Kapuściński (Pińsk, 1932. márc. 4. – Varsó, 2007. jan. 23.)

⁴² *The Emperor, The Soccer War, Shah of Shahs, A sahinsah, Utazások Hérodotossszal, D'une guerre l'autre, La guerre du foot et autres guerres et aventures, Impérium, Autoportret reportera, Golyózaporban Angola földjén, A császár, Futballháború, stb. Golyózaporban Angola földjén, A császár, Futballháború, stb.*

nélkülözők, tönkrementek, kifosztottak, könyörgők és koldulók, lerobbantak és reménytelenek, volt és jelenkori rabszolgák oldalán.

Nem titkolható a kérdés: mi *ében*? Mitől ez a címe, ha a kötet⁴³ címadó fogalma az elbeszélések között is alig fordul elő másként, mint egy-egy királyi trónus vagy esőerdői tájék faanyagaként...?

Úgy vélem, az ében itt nem pusztán a maszkok, faragványok, piaci vagy inkább múzeumi tárgyak minősége, hanem bizonyos tónusú szín, illat, értékállóság, szimbolikus remény az...! Olyasféle, ami nehéz, tömör, kemény, ellenálló, fényesen csillogó, nemes és ritka. S értéke mindig máshol van, mint ahol megleglik, akár ha hangszer, faragvány, maszk, edény, ékszerberakás vagy bútor-részlet. Máshol van, s máshová kerül, mint ahol egész fennségét létrehozó földrészének lakótömege él. Kitermelődik, piacra kerül, becsben marad, miközben éltető és érlelő közege csupán veszít kisajátított mibenlétével. Kitermelik (könyörtelen körülmények verejtékével), eladják (többnyire kényszerből és áron alul), mintegy „készséggel” megszabadulnak tőle, mint egy beteg rabszolgától, felrobbant kályhától vagy szétlőtt háztól, melyet Afrikában rendszerint nem építenek újjá. Míves kincs tehát, az ősi idők óta megkülönböztetett érték, körülvéve talmisággal, hamisítványokkal, elorzással, kényszerkivágással, a fekete földrész minden feketeségének intenzív és kegyetlen csökkentésével...

Nos, épp ez Kapuściński fő témája, a reménytelen remény a gazdagság és túlélés, betegség és halál, barátság és viszály klánok határolta közegében arra, hogy mégis létezik türelmesebb megoldás, belátóbb élet, harmonikus életvezetés is, nem csak a kegyetlen sziklák, ördögi pókok és moszkítók, legyek és fertőzések, lázak és vírusok, szaharai szárazság és kősvatagi reménytelenség uralkodik a végtelenig, sakálok és varjak, kígyók és vizilovak, oroszlánok és krokodilok lakják be ezt a földrészt. Az ében talán látható ellenpontja a pusztulónak, rangja és kincse is a földrésznek... *„Afrika lakossága egy egész földrészt befedő, gigantikus, összefonódó, egymást keresztező háló, állandóan mozgásban, hullámozásban lévő, egyik helyen összetorlódó, másik helyen szétszóródó, gazdag szöttek, színes szőnyeg volt.*

Ez a kényszerű mozgékonyosság az oka, hogy Afrika belsejében nincsenek régi városok, olyan régiek, amilyenekkel Európában vagy a Közel-Keleten találkozhatunk, s amelyek ma is léteznének. És ugyanígy – megint csak Európával és Ázsiával ellentétben – nagyon sok nép (néhányak szerint az összes) olyan területen él manapság, ahol azelőtt sosem lakott.

Itt mindenki jövevény, mindenki máshonnan jött. A közös világuk Afrika, de a földrész határain belül évszázadokon át vándoroltak, változtatták helyüket (a kontinens különböző pontjain ez a folyamat még mindig tart). Innen származik ennek a civilizációnak a megdőbbentő jellegzetessége – az ideiglenesség, átmenetiség, az anyagi folytonosság hiánya”.

Valóban, az ébenfekete, mely hosszú idő alatt lesz mívéssé és kivételessé, szemben áll a már korántsem oly kivételes színességgel, vásári tarkasággal, választott cicomával, ál-nemzetekre erőszakolt határokkal, népcsoport-nemzetköziség hamis látszataival. Kisvallásokkal, apró hitekkal, természetvallással, boszorkányokkal és varázslókkal, orvosságos emberekkel és térítőkkal egészül ki az a hatalmi kör, mely itt a természettől remélt kegyességeket emberi időlegesség tárgyává teszi, és az új idő, a hatalmi-uralmi idő tárgyává is, a túlélést veszélyeztető időlegesség eszközévé vagy rabszolgájává. Kapuściński eleve az ellenkezőjéért küzd, megfigyel, leír, tudósít, hírré tesz, megérint, és tapasztalattá mintázza mindazt, amit láthatott. A vallásról, egy fa

⁴³ *Ében*. Széphalom Könyvműhely, Budapest, 2000. 309 oldal.

jelentéstartalmáról, valamely folyón átkelés vagy dzsungel-túra természeti veszélyeiről éppúgy, mint a fegyveres martalócok (gyakran gyerekek) primitív válaszáiról, ha épp arról lenne szó, mi egy élet, mi egy kapcsolat, mit jelképez a partnerség, mi egy hír vagy egy jelentés diplomáciai és közösségi haszna, mi a maradvány a saját korai Afrika-tapasztalatából megmaradt népi történetek, járványok, fertőzések, éhínségek, uralmi történetrendek belső örökségében, a posztgyarmati korszak gyilkos vandalizmusaiban, háborúk és pusztítások vissza-visszatérő képleteiben. Ha Okello hadimarsall zanzibári hatalomátvételét, Doe elnök halálra kínzását, egy nigériai puccs néhány sorsdöntő napját vagy akár a dél-szudáni dinkák ellen folytatott etnopolitikai háború körülményeit jeleníti is meg, még nem válik haditudósítóvá... De megjelenít, szóvá tesz, s mindenütt az elszenvedők, az ártatlan többség, a táborokba hurcoltak helyzete, az özvegyen maradt nők sorsa, a gyermekek jövője és emberré érésük biztosítékai érdeklik, ezek futnak tolla alá, s találkoznak más fejezetekben a szívélyes fogadtatások, rokonsági ölelések, előzékeny barátságosságok, behízelgő vendéglátás eseményeivel.

Hasonlóképp tesz, mikor a másságok okára és velejáróira kérdez leírt példáiban: *„Az európai és afrikai embernek egészen más képzete van az időről, másként érzékeli, másként viszonyul hozzá. Az európai ember meggyőződése szerint az idő az emberen kívül, objektíve létezik, mérhető, és lineáris tulajdonságai vannak. Newton szerint az idő abszolút, vagyis az abszolút, igazi, matematikai idő önmagától múlik, természeténél fogva egyenletesen és függetlenül bármiféle külső tárgytól. Az európai ember az idő szolgájának érzi magát, függ tőle, alattvalója az időnek. Ahhoz, hogy létezzen és működjön, be kell tartania az idő kökemény, sérthetetlen törvényeit, merev szabályait és előírásait. Be kell tartania a határidőket, dátumokat, napokat és órákat. Az idő fogaskerekei közt őrldik, nem tud közülük kiszabadulni. Az idő ráerőszakolja az emberre a maga követelményeit, elvárásait és normáit. Az ember és az idő között megoldhatatlan konfliktus feszül, amely mindig az ember vereségével végződik – az idő megsemmisíti az embert.*

Másként értelmezik az időt a helyiek, az afrikaiak. Számukra az idő sokkal lazább, nyitottabb, rugalmasabb, szubjektívebb kategória. Itt az ember van hatással az idő alakulására, annak múlására és ritmusára (természetesen az ősök és istenek jóváhagyásával cselekvő ember). Az idő egyenesen olyasvalami, amit az ember létrehozhat, mert pl. az idő létezése az eseményeken keresztül jut kifejezésre, az pedig, hogy egy esemény megtörténik vagy nem, az végül is az embertől függ. Ha két hadsereg nem vív ütközetet, az ütközetnek nincs létjogosultsága (vagyis az idő nem mutatja fel jelenlétét, nem fog létezni).

Az idő a mi cselekvésünk eredményeként jelenik meg, és eltűnik, ha félbeszakítjuk vagy egyáltalán el sem kezdjük. Olyan anyag, amely a mi hatásunkra bármikor feléledhet, de hibernálódik, sőt, a nemlét állapotába kerül, ha nem juttatunk neki az energiánkból. Az idő passzív és mindenek előtt embertől függő létező...”

Az embertől függő tényezők köre azonban épp oly széles, mint amilyen időtlen maga az afrikai múlt és az ősök velünk élő, házunk körül ólálkodó szellemeinek hagyománya, hite, kultusza. A Szerző mintegy ellene megy mindannak, ami Afrikát a közgondolkodásban, köznyelvben vagy világpolitikában is vadnak, veszélyesnek és sötétnek minősítené... Ha másképp nem is, a megtalált közösségek és kapcsolatok intimitásaiból származó vigasztaló szavakkal okvetlenül, akár ekképpen is:

„Néhány évvel ezelőtt Tanzánia mélyén, a Mikumi Nemzeti Parkban töltöttem ismerőseimmel a karácsonyt. Szép meleg, szélcsendes este volt. Egy tisztáson, a szabad ég alatt állt néhány asztal, rajtuk sült hal, rizs, paradicsom, pombe nevű helyi sör. Mindenütt gyertyák, mécsesek, petróleumlámpák égtek. Kellemes, laza hangulatban ültünk. Ahogyan az ilyen esetekben Afrikában lenni szokott, mindenki

mesélt, tréfálkozott, nevetgélt. Voltak köztünk tanzániai miniszterek, voltak nagykövetek, tábornokok, törzsfőnökök. Már éjfél is elmúlt, amikor hirtelen úgy éreztem, hogy a megvilágított asztalok mögött kezdődő áthatolhatatlan sötétség hintázní, dübögni kezd. Minden nagyon gyorsan történt. A dübörgés erősödött, s hátunk mögül, az éjszaka sötétjéből előbukkant egy elefánt. Nem tudom, állt-e már olvasóim közül valaki szemtől szemben egy elefánttal, de nem állatkertben vagy cirkuszban, hanem afrikai őserdőben, ott, ahol az elefánt a világ veszedelmes ura. Láttára halálos félelem fogja el az embert. A csordájától elszakadt magányos elefánt gyakran valóságos ámokfutó, esztét vesztett vadállat, amely rátámad a falvakra, széttiporja a kunyhókat, megöli az embereket és állatokat.

Az elefánt valóban hatalmas; átható, kutató tekintete van, és hallgat. Nem tudjuk, mi játszódik le böhöm nagy fejében, mit tesz a következő pillanatban. Áll még egy kicsit, aztán elindul az asztalok között. Az asztaloknál halotti csönd, mindenki mozdulatlanul, a félelemtől dermedten ül. Nem szabad mozogni, nehogy feldühödjön az elefánt, mert gyors állat, nincs előle menekvés. Másfelől viszont, ha az ember mozdulatlanul ül, kiteszi magát a támadásnak: a mázsás súlyú lábak halálra tapossák.

Az elefánt tehát föl-alá sétál, nézegeti a terített asztalokat, a fényeket, a megdermedt embereket. Látszik a mozgásán, fejének himbálódzásán, hogy ingadozik, nem tud dönteni. És így tart ez a végtelenségig, az örökkévalóságig. Egyszer csak elkapom az állat tekintetét. Komoly, súlyos pillantásokat vetett ránk, valamiféle mély, mozdulatlan szomorúság volt abban a nézésben.

Az elefánt végül, miután néhányszor körbejárta az asztalokat és a tisztást, otthagyt minket, eltűnt, beleolvadt a sötét éjszakába. Amikor abbamaradt a dübörgés, és a sötétség újra mozdulatlanná vált, a mellettem ülő tanzániaiak közül valaki megkérdezte: – Láttad? – Igen – válaszoltam még mindig dermedten –, egy elefánt volt. – Nem – mondta az illető. – Afrika Szelleme jelenik meg mindig elefánt alakjában. Mert az elefántot egyetlen állat sem képes legyőzni. Sem az oroszlan, sem a bivaly, sem a kígyó”.

A huszonhét forradalom szemtanúja, tizenkét háborús front megfigyelője, világutazó, a riportázs műfajának világklasszis szinten megújítója, az *Ében* oldalain szinte mindig társaságban van; mikor milyenben, de ritkán egymaga (az *Autoportret reportera* kötetében, ahol az önreflexív irodalmi riportkészítés szakmai és személyiségi háttérét is kimerítően illusztrálja, nem is igen lehetett volna öninterjú túl választási útmutatása, hisz a riport eleve társas műfaj...). A kőkemény lengyel, aki még fenyegető vírusbetegségeit is leküzdötte, nem csupán a munkakörülmények feszüléseit és a relatíve gyakori kivégzésre ítéltséget ugyancsak..., nemzetközi rangúvá avatta az életközeli milióban készülő élményleírást. Alig pár hónappal halála előtt, 2006 novemberében a Sorus Kiadó felkérésére érkezett Poznańba, ahol fölavatta Kazimierz Nowak emléktábláját. Azét a lengyelét, akinek Afrikából öt évnyi utazás során sokkal több baj és élmény, kaland és magány jutott – igaz, kevesebb háború és forradalom is. Novak Afrika-vírusa sem volt kevésbé erős, mint Kapuścińskié, mert mint poznani kerékpáros levélkézbesítő, kinek első kalandja csak Rómáig vezet, de drótsamarán Magyarországon át Törökországig, majd (az akkor olasz uralom alatt élő Földközi-tengeri) észak-afrikai Tripolitániába is elkarikázik (1927). Ezek az „edzéstávok” érlelik régi álmát, hogy Afrikát északról délre átbringázza, s vissza más országokon át, de újra lengyel földig jusson. Kerekező és gyalogló kalandja több mint tíz ezer fényképet és egy részletes útinaplót fogan, melyek most a hazai afrikanisztika

kiváló pécsi műhelyében, a Publikon kiadónál jelentek meg tavaly.⁴⁴ Kapuściński nem véletlenül avatta Nowak emléktábláját, hanem azon kevesek egyikeként és legkiválóbbságként, akiknek lengyel földön Afrika iránti olthatatlan szenvedélye, vonzódása, mániája, s nem utolsósorban emberfeletti teljesítménye is van. Ahogy a poznańi emléktábla avatásán az akkor már módfelett híres-tekintélyes író-filosz Kapuscinski pátoszos lelkesültséggel megfogalmazta ezt: „Kazimierz Nowak megérdemelné, hogy teljesítményét a lexikonok és enciklopédiák olyan Afrika-kutatóké mellett említsék, mint Stanley és Livingstone (...) Nem sokat fényképezték akkoriban Afrikát, az alkalmoszerűen készült fotográfiák nagyon hivatalosak: törzsfőnököket, különleges ünnepeket, Afrikába látogató fehéreket örökítettek meg. Kazimierz Nowak viszont a korabeli Afrika hétköznapjait kapta lencsevégre: megörökítette azt az Afrikát, amelyet ma már hiába keresnénk – egészen rendkívüli dokumentációt hagyott ránk”.

A pátosz indokolt is (ilyenkor, és Nowak nem mindennapi kivételességű attrakciója, hamari halála és a műve iránti akkori érdektelenség egész nyűgje még inkább kiemeli), hogy ez a negyven ezer (!) kilométernél is hosszabb út arra szolgált Nowak számára, az egyik első legyen, aki fölfedezi az afrikai látványosságot, a hitelesség közvetlenségét, a kockázat örömét, az afrikai „ideiglenesség” megörökíthetőségét. Fényképeinek klasszikusan „régies” eredetisége, leíró hitelessége és elbeszélő részletessége izgalmas látvány annak, akit akár a turizmus, akár a kerékpározás művészete, akár a fotóművészet antropológiai igényű szavahihetősége vonzani képes. Emberevők törzsi miliője, tuaregek barátságossága, egyiptomi fellahok fogadókészsége, sillukok, vatusszik, pigmeusok, busmanok, transwaali búrok, babingók, arandák és megannyi egyéb bennszülött nép ijedt vagy csodálkozó érdeklődése vette körül hősünket, aki Tripoliból indulva Szudánban, Belga-Kongón, Ruandán, Délnyugat-Afrikán, Angolán, Kongón és Francia Nyugat-Afrikán át kerekedett Algírán, főként maga az utazás és éppúgy a fotográfia mániájától hajtva, kamaszkorú kerékpárjával, sátrával és egy kisképes Contax géppel terhelten.

E magányos megszállottat arab (továbbá olasz, francia, angol és más törzsi) nyelvtudása is segítette Afrikában, de ezeknek kevesebb hasznát vette a malária, lepra, fekete láz, álomkór és más betegségek vidékén, helyi törzsfőnökök vagy királyok kunyhójában/udvarában. Mint ahogy kerékpárját is sokszor inkább cipelni kellett a líbiai homoksivatagon át, s ahogy nem vehette igénybe antilop-vadászat közben, vagy javítania kellett naponta a kerékcserével, tüskebalesettel fűszerezve... Dicsőséges erénye mindannak, amit véghezvitt, nem is csupán a mersz, a vállalás eltökéltsége, az áldozatvállalás parttalansága, vagy akár a fotók ezreinek korabeli sajtóba, napi- és hetilapokba, magazinokba, később nemzeti és néprajzi múzeumokba kerülése, hanem feltáró útjának Afrika-kutatási eredményei is impozánsak, melyek utóbb a krakkói Jagello Egyetem Földrajzi Intézetébe, Varsóba vagy a wrocławai Néprajzi Múzeumba kerültek, midőn előadások keretében elvitte és bemutatta eredeti anyagait, aprólékos leírásait, naplóját és kultúraközi megfigyeléseit. Sajnálatos hiányérzet maradt „beteljesületlen” életműve helyén, hisz egy évvel afrikai útvjáról visszatérte után már Indiába és Délkelet-Ázsiába készült, de a malária sosem múltó hatásával vegyes tüdőgyulladás 1937-ben végzett vele.

⁴⁴ *Kerékpárral és gyalog a fekete földrészen át. Levelek az 1931-1936-os afrikai útról.* Publikon, Pécs, 2014. 421 oldal. A lengyel eredeti levelekből és a fényképválogatásból az Olvasó benyomást szerezhet a kötet egészének hangulati tónusáról ezen a webcímen, még mielőtt a 40 ezer kilométernyi út nehézségeiről fogalmat alkothatna...
http://weekend.gazeta.pl/weekend/1,138262,17514942,Podroznik__reporter__prehipster__Poznajcie_czlowieka_.html

A Nowak-készítette képanyag alapkincs a folklorista, néprajzi gyűjtő és elemző megfigyelő számára, mégpedig kivételes mennyiségű és aprólékos feldolgozásra is esélyes hagyaték (háromszáz fotó egy kötetben már megjelent Poznanban, 2007-ben), melyben az afrikanisták szinte „bevett” attitűdje mutatkozik a leglátványosabban: fotók, melyeken Őnagyságom látható elejtett antiloppal vagy leopárdal, hősünk silluk harcosokkal ácsorog az idő múlásának rejtelmén gondolkodva, pásztornépek kunyhói előtt üldögél a Csád-tó környékén vagy a Felső-Nílus vidékén..., s így tovább. A Róla szóló emlékkiállítás⁴⁵ nyilván inkább ezeket emelte ki néhány tárgyi emlék mellett. Ugyanakkor Nowak hétköznapi életeseményeket is fényképezett: gazdálkodási módokat, lakótereket, csoportszokásokat, jelképeket, építkezési módokat örökített meg, s mindezeket tüzetes (vagy legalább magazin-mellékletben roppant szórakoztató hatású) úti esszéekkel és bölcsész-néprajzos-földrajzos élménybeszámolókkal tarkította írásban is. A bringás kalandozó tudósításai ma már múzeumi foglalkozások, szakmai közlemények, múzeumpedagógiai attrakciók, gyermekregények tárgyaivá lettek. Kalandos kötete (mindezidáig csak lengyelül) volt hozzáférhető (ROWEREM I PIESZO PRZEZ CZARNY ŁĄD. Listy z podróży afrykańskiej z lat 1931–1936.),⁴⁶ de minthogy a fotók „egyetemesen érthetőnek” vélt nyelvén szól oldalainak java része, gazdag forrást jelenthet a vizuális közlésmódok, kutatói interpretációk és mindenekfölött az Afrika-megszállottak számára.

Nowak kötete nemcsak piaci kuriózumként, hanem a magyarországi és kelet-európai afrikanisztika eddig sehogyan sem földolgozott vagy nyilvántartott újdonságaként szól. Nem véletlen ez sem, hiszen a Pécsi Tudományegyetem Afrikakutató Központjának és a kelet-európai afrikanisztikai forráskiadásnak lévén elsőrendű mai centruma, profiljába beleillik az útinapló, a kutatási beszámoló, a fotó és más ismeretközlő eszközök egyre gyarapodó kínálata. Vidító vakmerőségű, csodás elvarázsoltságú főszereplő, történeti hitelű helyszínek és körülmények – ez a meghatározó impresszió Nowak kötetében. S amikor Kapuściński irodalmi igényű szövegeivel vetjük össze, csak abban a látszatban tévedünk, hogy minden mindennel összehasonlítható. Kapuściński modern „száguldó riporter”-i énje és Nowak kimódolt magánya nem egy napon említhetőek. A biztos bázisra vissza-visszatérő kortárs tudósító „bevállalós” életstílusa, és a fasizálódó, munkanélküliséggel fenyegető Európa kortárs „munkamigránsa” nemcsak körülményeikben térnek el, hanem abban is, amit Kapuściński az elefánt-tantörténettel mesél el: Afrika Szelleme nem csupán legyőzhetetlen tekintélyű és félelmetes elefántként jelenik meg, sokkal inkább az elemi kiszolgáltatottság tradíciójaként, mely Nowak útjában lapról lapra és napról napra fokozott kihívásként van jelen. Kapuściński jelzi is egy gondolatfutamában (*Egy afrikai fa árnyékában*): *„Furcsa, de igaz, hogy az ember élete itt olyan mulékony és törékeny dologtól függ, mint az árnyék. Éppen ezért a fa, amely az árnyékot nyújtja, több, mint egyszerű fa – maga az élet. Ha villám csap a mangófába és elégeti azt, az embereknek nem lesz hova rejtőzniük az égető nap elől, nem lesz hol összegyűlniük. Ha nem tudnak gyűlésezni, nem tudnak fontos dolgokban dönteni, határozatot hozni. Legelsősorban is nem fogják tudni történelmüket mesélni, amelyet pedig csak a fa alatti esti beszélgetések szájhagyománya tart fenn. Így aztán hamar elvesztik a múltjukra vonatkozó tudást, emlékezetet. Múlt nélküli emberekké, vagyis senkikké válnak. Elvesztik azt, ami összetartotta őket, szétszóródnak, ki-ki magányosan megy, amerre lát. Csakhogy a magányosság elképzelhetetlen Afrikában, a magára maradt ember egy*

⁴⁵ A Nowak fotóiból készült magyarországi bemutat(koz)ó kiállításnak 2011. január–március között a budapesti Lengyel Intézet adott helyet, kinek utóbb a kötet kiadatásában is főszerep jutott.

⁴⁶ Részletesebben és képebben: <http://www.kazimierznowak.pl/afryka-kazika/>

napot sem bír ki, halálra van ítélve. Ezért aztán, ha a villám szétszabdálja a fát, azok az emberek is elpusztulnak, akik az árnyékában éltek. Ezt állítja a mondás is: az ember nem éli túl a maga árnyékát”.

Nowak egyszemélyes kalandja, „elképzелhetetlen magányossága” nemhogy egy napnál, de öt évnél tovább is kitartott! Az összemérhetetlenségek összehasonlításában ez a szép: az emberi teljesítmény mindig felülmúlhatja az objektív lehetetlenséget. Nowak esetében azt is bizonyítva: egy ember túlélheti a maga árnyékát. Ahogy naplójában s leveleiben az afrikai Tű-fok felé haladva mindig balról, majd hazafelé tartva mindig jobbról jövő hajnali napsütés azt biztosítja is. A nap, a hőingadozás, a rovarok, a szárazság elleni küzdés és a mentális ellenállás fő feladata Nowak földrésnyi túráját keményen reális túlélő kalandtúrává tették, s a végén már maga is erősen fohászkodik: *„Egyetlen angol sem képes felfogni, hogyan lehet valaki kedvtelésből utazó, hogy éveken keresztül tapossa a pedált csakis azért, hogy lásson és megismerjen. És még ők nevezik utazó nemzetnek magukat!”* (399. oldal) ... *„Ma a kikötőparancsnok vendége vagyok, és idegenek asztalánál, gyöngyöző kehely mellett, a késő éjszakába nyúlón arról az országról beszélünk majd, ahonnan a világ megismerésének vágya üzött el, és ahová gondolatban oly gyakran kíváncsozom vissza. Egy dolgot nem ért senki: hogyan voltam képes egyedül, kerékpárral eljutni Kirenaikába, hogyan tettem meg ezt a négyezer kilométert úttalan sivatagi utakon. És lám, mégis itt vagyok, egészségesen és félelem nélkül állok itt, egy új határ kapujában. Egyiptom! Van valami varázslatos ebben a szóban, egyfajta titok bujkál benne. A halhatatlan Szfinx, a monumentális piramisok országa..., és a Nílusé, azé a hatalmas afrikai folyóé, melynek partján hamarosan felverem sátramát”* (74. oldal). ... *„Nehéz volt, de kedélyes. Nem zsémbelt velem az életbe belefáradt Azzsi, nem ordibáltak folyton-folyvást a mindig éhes és szomjas dromedárok, nem kellett pásztorkodnom. Annak idején, halálosan fáradtan akár délutánonként is alhattam... úgy, mint otthon. De a francia Afrikában tilos kerékpárral átvágni a sivatagot! Rendelkezz bőséges víztartalékokkal, bérelj állatokat és az életedet megkeserítő bennszülött szolgálkat! Ezt nevezik „kormányzati gondoskodásnak”* (399. oldal). ... *„Csupán itt, a tengerparti Algírban bukkanhatunk rá újra az európai civilizáció jellemzőire, és ezzel együtt a proletariátus civilizált nyomorára – nos, ez az, amitől elszoktam a távoli néger vidékeken. Orromban érzem a brise szállította Európa-illatot, ám ebben a pillanatban valahogy mégsem örülök a győzelemnek, annak, hogy kétszer is átjutottam egész Afrikán a Típoli – Fokváros – Algír útvonalon. Lélekben arra vágyom, hogy megint tegnap legyen. Álmodozom a vadonok és puszták csendje után, az egyenlítői erdő és a sivatag varázsa után – a világ után, melyet magam mögött hagytam. E vágy olyan erővel kerít hatalmába, hogy teljes akaratommal kell ellenállnom, nehogy engedjek a csábításnak... /.../ Úgy bizony! Teljes öt év telt el... Igen hosszú idő, de most, amikor az elmúlt évekre gondolok, kurta álomnak tűnik csupán. Egy álomnak a dzsungelről, a sivatagról, a szabadságról... és ha nem lenne a több ezer Afrikában készített fénykép, talán el is hinném, hogy csupán egy csodás álom volt. Egy álom. Lám, isten megsegített, sikerült ezt az álmot végigálmodnom. Kitarul előttem az alkonyati fényben vöröslő Földközi-tenger jajongó hullámainak tájképe. Talán hamarosan átkelek ezen a vörös vízen,, és öt év után újra lengyel földet látok majd. Telet és havat... Ó, én most már tudom, milyen tündöklő szépségű is a lengyel hó...”* (418-419. oldal).

Az ében és a lengyel hó. Két utazó, két tudósító, két életvitel és lételfogás, két hírvivő a huszadik századból. Két „szabadulóművész”, kicsit eltérő korszakban és hőfokon, de mindketten a fekete földrész Szellemét vagy szellemeit keresve, fölfedezve és megjelenítve. Két „vidéki” lengyel, kik a mások által talán sosem is látott

világok hírhozóivá lesznek, szociális érzékenységgel és túlélőképességgel bizonyítják folytonosan a kibocsátó környezet másságát, a „sorstalanság” más útjait, az átérzőképesség felelősségét s az Afrika-álom valódiságát is. Kapuściński egyenesen Poléziából, a két világháború közötti Lengyelország legszegényebb és legtudatlanabb vidékéről érkezik, környezetében fehéroroszok, zsidók és lengyelek – utóbbiak a németek idejében deportáltak is –, gyermekéveiben félelmek, éhezés, háborús sodrás... Nowak ekkor már nem is él. Az ő 1897-es születése a Kárpátok lábainál Stryj városkában, poznani letelepedése és megélhetési lehetetlensége is a legvadabb európai misszionáriusi szerep vállalását segítik megérlelődni – majd meg is valósítani. Két tiszteletbeli afrikai lengyel, akiknek sikerült Afrika Szellemével találkozni és túlélni, szóban vagy képben megörökíteni azt... Nem valamiféle „szimpla utazók”, nemzetközi kalandorok Ők, hanem életfogytig elköteleződött utazók. Idegenek, akiknek sikerült helybelivé is válni. Hagyatékuk ma már európai közkincs, munkásságuk magyarítása pedig méltó hódolat mind a lengyel, mind az afrikai kultúrák elismertetése céljával.

Esu-földi spiritualitások

Turóczi Ildikó új köteteről⁴⁷

Esuföld, Kamerun – így hívják, ekképpen nevezik életterüket azok az afrikaiak, akikről Turóczi Ildikó könyve szól. Önmagukat a tikári törzs leszármazottainak, Esu alapítóinak és lakóinak, a felerészben keresztény, de majdnem ugyanakkora arányban muszlim közösségnek (mintegy tíz százalékban animista ősvallást követőknek) törzsi királyságba tömörülése nagyjából harminc ezres népességet jelent, királyuk szerepe a törzsi szokások felügyelete, hagyomány- és szokásrendszer megtartásának biztosítása... – ebbe a milióbe toppan be a fehér ember, ráadásul hölgy, ki rögtön elnyeri a király pártfogását is, a befogadtatás formális rítusa mellett a közösség figyelmét és nagyrabecsülését is.

A könyv a körülmények bemutatása mellett részint szervesen illeszkedik az előző kameruni napló-kötethez, annak megkezdett gondolati ívét, megismerési útját, vizsgálati irányát, építkezését folytatólagossá teszi, mégpedig nem redundánsan, hanem új (frissített, aktualizált) tematikai körben; részint teszi mindezt újdonságokkal és tónusokkal is. Az Olvasó itt most hasonlóképpen szembesül az afrikai orvoslás helyi gondjaival és a gyógyítás tradicionális technikáinak kísérleti fázisaival, mint a korábbi naplóban – azaz a hagyományos (natív) orvoslás és a kortárs medicina küzdelmével. Ha a *Változó idők Kamerunban* alapkérdése az Esu-i orvosi labor megalapozása, a szolgáltatás, a rendelő mint intézmény alapítása és indítása volt, e mostaninak témaköre a változásban is tetten érhető hatókör-gazdagítás, a környezeti hatások és rejtett társadalmi folyamatok feltárása lett. Ha az előzmények ismerkedő-megismerő leírása azzal végződött: mi a viszony a tradicionális orvoslás és a modern medicina feladatai között a nemzetközi orvosi praxisban, akkor itt most a kapott válasz részben a kettő párhuzamosságának szükségképpen konfliktusos, ellentmondásos, parallel voltában is kétesen eredményes állapotrajza lett. Ha a fertőzések, járványok, HIV és más kórjelenségek nyomasztó köreit részletezte az előző kötet, itt most a „belenyugvó”, tudomásul vevő, kényszerű kompromisszummal együtt élni kényszerülő orvosi szerepvállalás a konstans változó. De emellett immár nem csupán az orvosi funkció, a lokális világban betöltött szerepkör leírása az írói vállalat, hanem mindezen feltételek kiterjedéseire, gyökerére, funkcióváltozásaira fókuszáló attitűd lett mérvadó, hangsúlyos és lebilincselő. Hanem nevezetesen a szociálintropológiai, vallásantropológiai nóvumok köre az, amely ezt a kötetet kihívóan érdekessé, kiadásra és olvasásra érdemessé teszi.

A Szerző láthatóan elbarangolt a szokásnéprajz, a vallásantropológia irányába (kiemelten érdekes e téren a poligámiáról szóló rész, melyben a napló mintegy átmegy a szokásnéprajz és szociálintropológia területére és hoz másutt nem egykönnyen föllelhető új megfigyeléseket), sőt, a királyságról és a Fon-ról /a törzsi királyról/ írottak rendkívül ritkának mondhatók az antropológia hazai empirikus anyagai között. Ennek jelentősége még a politikai antropológia területén is figyelemre érdemes (az ötven további kameruni törzsi királyság, a király és vének tanácsa vagy az asszonyok titkos gyülekezete megjelenítésében kifejezetten hiánypótló megfigyelések adódnak, illetve összegződnek itt, kontrasztképpen a hatalom gyakorlásának megosztásával és az orvos hatalmának felmutatásával!). Érdekes, érdemes és fontos az anya-szerepek és a gyermekbefogadás intézménye, a rokonsági háló-szövődmény alakítójaként bemutatott életszféra megjelenítése is. Jónak és érdemesnek látom tehát a Szerző aspirációit, hogy az orvoslás, a tradíciók és traditumok, a

⁴⁷ Boszorkányok, sámánok, varázslók. Esuföld, Kamerun. Publikon Kiadó, Pécs, 2015., 208 oldal.

szokásleírások vagy szertartások deskripciója közben az antropológiai forrásmunkák (Barley, Geertz, stb.) fölidézésével is hangnemi alapozást ad az orvosi antropológia és az afrikanisták témakörei felé vezető kérdésfeltevéseknek. Már csak azért is, mert (amennyire tudom...) a Ke-fab, Kwifoa, Mambou leírása teljességgel új (legalábbis a hazai) etnológiai szakirodalomban, s épp így nóvum Turóczi Ildikó életművében is. Tudvalévő, hogy medikus lévén nem szükségképpen a társadalomnéprajzi szakirodalom képezi ismeretanyaga zömét, ám kihangzik a könyvből ez irányú érdeklődés és olvasottság, vagyis kulturális antropológiai irányultság és igényesség ugyancsak.

A kötet még ha (részben, alaptónusában) főképpen napló is,⁴⁸ kiemelten érdemi és fontos tónust hoz a szaktudományi piacra, mondhatnám igazi nóvuma az orvos hatalma és a medicina mint sámánerővel ekvivalens uralmi képesség leírása... Ez úgy képzelhető el, hogy mert a bennszülött orvosok kuruzsló „szakértelme” a varázslók mediátori, istenek és emberek közötti közvetítő szerepkörben határozható meg, a modern orvostudomány viszont mint pszichoterapikus hatás jelenik meg, végtére mindkettőjüknek ez a „majdnem-hatásos” beavatkozás jut szerepköri funkcióként. Az alapkapsolat és a tradíciókövető orvoslás minden beteget a kiszolgáltatottság területére taszít, amikor a hagyományos doktor funkciójáról van szó, s ezzel ellentétben a szolgáltatás és a szolgálat áll a klinikai diagnosztika oldalán, mélyen az euro-amerikai orvostechikába ágyazva. E kettősség, s rajta kívül az életvitel és a létmód egyéb momentumai eltérő értékrendbe illeszkednek mind a betegek, mind az orvoslás funkciójáról másképp gondolkodók törekvéseiben. Egy tyúk vagy tojás levegőbe hajítása mint „diagnosztikai” eljárás a bennszülött orvos gyógy módjaképpen másképp hat és más eredményre vezet, mint egy laborteszt, s ennek a kameruni kisvárosi-falusi-tanyasi létbe illeszkedése korszakváltást tenne szükségessé. Új alapkérdés, új tudásterület, hagyománytagadó attitűd igénye kerül be ezzel a mikrotársadalmi kommunikációba, s ennek „naplózása”, megfigyelő és résztvevő megjelenítése adja a kötet(ek) alapdrámáját, kiegészülve az orvos alapkérdésével: lehet-e egy ember akarata és részvétele ellenében is gyógyítani, lehet-e egy társadalmat kvázi „jobbítani” akkor is, ha nem óhajt ilyenképpen változni, lehet-e emberi törődés mellett belenyugodni egy gyermek halálába akkor, ha az amúgy népbetegség-szinten jelen van a környezetében...? A kötet ezt is a leírás sodrában tárgyalja, nemegyszer konkrét sorsok, portrék, emberi képek körvonalai között – de mintha választ, lefegyverző választ nem tudna, nem akarna adni... Miért is nem? Mert nem vádol, nem dokumentumközlésre vállalkozott, hanem megjelenít, bemutat, elfogadtat. Saját fotóival, közvetlen hangjával, nyilvánossá tett dilemmáival. Emberien.

Kritikai észrevételem ugyanakkor, hogy a szöveg egésze méltó szerénységgel megmarad az orvosi aspektus, a doktor-szerep vállalásánál – de épp ott, ahol kilép ebből és az antropológiai tudás-szférák felé indul, kissé határozatlan, bátortalan tónust vesz föl. Értem, persze, hisz nem antropológus a Szerző... – de ha az antropológusi aspektus elfogadásával (résztvevő megfigyelő, holisztikus képet fest föl, időbeli előzmények és térbeli folyamatok is bekerülnek szemhatárába, tudomásul veszi és természetes folyamatként mutatja be a változás és tradíció konfliktusát, módosulásait, méghozzá a helyiek ismeretében és vallomásaik alapján alakítva ki a helyzetképet, stb.) ezáltal a tudományos érvelés felé kanyarodik, s közben önfeledten elkalandozik orvosláskritikai térbe is... – akkor több /orvosantropológiai vagy egészségszociológiai/ szakmunkára utalás is elférne vagy szükséges volna, több forrásfelhasználás is indokolt lenne, s ezt elmulasztja. Vagyis: kicsit keveredik a kötet

⁴⁸ Csúpan adalék, de fontos utalás a forrásra: <https://kameruninaplo.wordpress.com/>

egészét mérlegelve a Turóczi Ildikó-féle gyakorló orvosiság az akció-antropológusi beavatottsághoz közeli tudós-nézettel, a sajtómunkás és a missziós küldetésesség habitusa, az alapproblémákba bevezetés és a népszerűsítő tájékoztatás, a tényközlő távolságosság meg a bennfentes avatottság. Van, amikor talán úgy érzi a Szerző, bizonytalansággal olvasták az előző kameruni beszámolót, s olvasói ismerik a terepet valamelyest: például a népcsoport-nevek sokasága fordul elő, miközben honnan is tudná épp e kötet olvasója a marhatartó fulániak vagy hauszák jelenlétének jelentőségét vagy a vallások kevertségének okát és milyenségét... Sőt, hasonlóképpen indoklást érdemelne (legalább egy bevezetőben vagy helyenként egynéhány utalásban az előző kötet anyagára célozva) a leíró-elbeszélő narrátor hangjának változását indokló „kikacsintás”, a problémakörök ismertsége vagy újdonsága, stb. Ilyen például a Fon-nal való bizalmas(sá vált) viszony, mely értelmezhetetlen az új kötet olvasója számára, ha nem ismeri az előző opuszt... Lehet, ezekben talán mintha eleve készítés lenne az első kameruni kötet olvas(tat)ására, amennyiben a teljes kép érdekel valakit..., de mégsem fair írói megoldás, mert erre nem mindenkinek lesz módja és kapacitása, a kötetnek önállóan kell megállnia helyét..., s ezt a Szerző is bizonytalansággal tudja. De azt is tudja már, hogy „a spirituális két szem felnyitása beavatás által történik” (a látnoké ez a képesség, de a pillantás felelőssége is...!), ezért nem sürgethető, nem vállalható tisztes kor alatt és még ritkábban nőként... (35. oldal).

Már ettől jócskán eltérő megoldás, de az előző kötet kritikai értékelése közben megfogalmazódó összehasonlítás igényének következetesen megfigyelgetett eljárás, hogy a saját hazai „terepe” és romániai háziorvosi munkája szolgál párhuzamként a holisztikus megközelítésben, amikor a kameruni helyi viszonyok és az egyetemes orvostudomány perspektívája sejlik föl a szövegben. Ez jó is, elegendő is, s indokolja azt a beállítódást, melynek nem okoz meglepetést a higiéniai viszonyok, a tompultság vagy a korrupció észrevételezése, meg az is erősíti ezt a párhuzamkeresést, hogy a betegségek mellé a szegénység-kérdések relatív voltát, az „egzotikum” mellett a „Mama Afrika” iránti vágyakozást is beemeli a kutatói-terepmunkás *attitűd* ismertetésébe. Fél esztendeig, míg ott dolgozik, sem sikerül megtudnia a „Bambuszház” kórházának nevét (21. oldal), és „szorgalmasan jegyzetel”, „igyekszik lépést tartani a sok apró részletből összeálló információhalmazzal...” (39. oldal), de sokszor sikertelenül, a történetek sodrása naponta túlterheli vagy talányok közé szorítja – miképp az állomásozó terepmunkát végző antropológust, kinek minden újdonság egy jó ideig, s minden evidencia egy idő múltán...

Ehhez járul a Collins-élmény (mely folyóiratban önállóan is megjelent kötet-részlet) és a másik kilenc éves gyerek, Rozáli drámai sorsának élményközvetlen leírása. Ez a végtelen empátiát kívánó helyzet a portré személyességével gazdag... – ám mint „terepmunka-esemény” nagymértékben beleszól a megértő és részvétellel vállalt kutatói esendőség teljesebb képletébe, a kitettség és végtelen kiszolgáltatottság bemutatásába, s egyben adalék is a pénz- és AIDS-függő tehetetlenség megnevezéséhez, melynek drámaisága egyik kulcspont a fejezetek között.

Fontos és hiánypótló ismeretanyagot kínál a kereszténység és a poligámia viszonyának, az egyház és a „monogám többnejűség” szokásrendjének leírása, a menyasszony pénz összegyűjtésének fontosságát részletező rész, valamint a boszorkányság és a varázslat bemutatása mint a transzállapot sámánisztikus voltának bizonyossága, melyek ugyanúgy „orvosi műszerek” a hagyományos gyógyítók, „orvosságos emberek” praxisában, mint az EKG vagy a HIV-teszt a modern doktorok kezében (75-89. oldal).

Mindemellett a kötet végével, a befejezés befejezetlenségével mégis bajom van. A „visszamenni és belevágni...”, a „lehet ennek jövője?” kérdés, a „nem válunk-e mi magunk is boszorkányokká és üldözöttekké?” dilemmája, az esetleges jövőt építeni

vagy sorsára hagyni a sorstalanságba futott létformákat... – végig alapkérdés marad a könyvben, de a drámai kiszolgáltatottságok helyzetábrázolása ugyanakkor nemcsak a szellemek kérdéseként jelenik meg a belső fejezetekben, s nemcsak a hagyományos orvos hamis cselekedeteinek függvénye, s nem csupán a szellemekre bízható, mi történik majd ezután, hanem az egészségügyi szolgálat bizonytalan helyzetétől is meghatározott. Az, hogy a modern medicina és a hagyományos minták követését igénylő betegek libikókája a praktizáló varázsló és a „fehér ember” diagnózisa között ennyire megváltoztathatatlan, már nem meglepő a kötet végére érve. De talán az a lehangoló „végkifejlet”, mely szerint „a szokások, rítusok, jelképek lassan feledésbe merülnek”, s hogy talán már lehetetlen is megtartani a hagyományt „írott vagy bármilyen formában” (185. oldal), rendszerint nem az antropológusok nézőpontja, akik a bármilyen változást a közösség saját értékrendje szerinti feltételnek tekintik, s nem egy definiálatlan értékkövetés részének... – hanem egyértelműbben mutatja, hogy „az életmódbeli változások igényét és szükségyszerűségét” tán csak több generációnyi idő múltán sikerülhetne elérni, ha nem „a milió egzotikuma” marad meghatározó sorskérdés. Mindezeknek részletesebb, tudományosabb, okfejtésben hezitáló megjelenítése szerintem hatásosabb volna, mint a távozás naplószerű leírásának alaptónusa és egy levélrészlet (kitől is való?), ami mintegy látszatólmentést ad a morális vállalás elmaradására azok részére, akik ott maradnak működtetni az alapítványi kórházat vagy rendelőintézetet, amire nagyjából képtelennek is mutatkoznak. Mégsem mindegy, milyen érzéssel, gesztussal teszi a polcára a bármikori olvasó ezt a kötetet, akár az előző(k) mellé, akár csak más kötetek sorába. Ami egy regényben vagy naplóban lehet drámaian szuverén finálé, az a tudomány igényével méricskélve inkább a perspektívák keresésére készítetne...: új partnerségek építésére, tőkeerősebb önkéntesek felkutatására, nemzetközi orvosi összefogásra vagy további megoldásokra, s nem engedné el Collins vagy Rozáli kezét akkor, midőn sok tucatnyi hasonló gyermeksors kilátásai sejlenek föl élethelyzetükben. Persze, lehetséges, hogy csupán az olvasói tehetetlenség érvel ekképpen..., vagy az orvosi feladattudat és lelkiismeret válik meg nehezen az ott maradó betegektől és gyógyíthatatlanoktól – az ugyanis minden kétséget kizáróan megfogalmazódik, hogy „egy focilabda, egy tál meleg étel és a karácsonyi ruha életre szóló ajándékot jelenthet” Nekik. Olyan ajándékot, melyet nem kell viszonzni, nem „cseretárgy”, hanem mélyértelműen kimunkált gesztus, egy Emberé a sokszor „emberséghiányosnak” tetsző tájon.

A kötet belső fénye ugyanakkor nem csupán efelé világol, hanem a poligámia és a kereszténység kapcsolathálójában vergődő emberek felé is, a monogámia és a többnejűség kérdései, helyi változatai felé ugyancsak. A népszokások (példaképpen a monogám többnejűség egyházi törvényesítése, a házastárs-választás módja, az esküvői szertartás vagy az eljegyzési megoldások) megjelenítésében szintúgy egyedi a kötet, a boszorkányság és varázslás viszonyának tisztázásában megintcsak, a sámánizmus és a transzállapot megjelenítésében hasonlóképpen. Jó erények ezek, melyek alapján azonban eldöntetlen marad: világjáró napló, orvosi esettanulmány, lételméleti vázlat vagy antropológiai terepkutatás a kötetben leírtak köre...? Alighanem ezek egyvelege, a megjelenítés humángeográfiai kísérlete, afrikanisztikai háttérfestés és humanitárius segélyprogram-beszámoló is ráadásképpen. Mindezek alapján kiadni mindenképp érdemes volt, olvasni pedig mindenképp szükségessé válik. Legfőképpen olyanok számára, akik Afrika, az ember ősföldjének lakói, a hagyomány és modernitás dilemmái közt vergődő emberi sorsok iránt mutatnak érdeklődést, az effélékre érzékenység iránt pedig nyitottságot...

Lánylegény és női terek

Mintha félreolvasat lenne... Pedig „csak” jelentésesség. S mert lány a „normalitás” viszonyai között sosem legény, máris odakapjuk a figyelmünket... Intermentalitás, nem pedig szimpla gender-alapanyag. Izgalmas, már első benyomás mentén is.

Horváth Júlia Borbála filozófiatörténeti figyelmet szentelt a 21. század nőtípusának,⁴⁹ férfietikai és nőetikai sztereotípiáiknak, a „condition féminine” és a történeti patriarchalitás messzi összefüggéseinek. Indítja ezt „az androcentrikus társadalomtudományok felelősségének feltárásával” és a nemi szerepek évezredek „axiómájának”, férfi vagy női mentalitásváltozásba torkolló kulturális háttérének feltárásával, valamely „intermentalitás” köztességének vázlatozásával, hőskorának és a női dominancia előzményeinek állapotrajzával, majd folytatja a matriarchátus törzsi ősalapotainak helyzetképével, a gének s a kultúrák közötti determinizmus-különbségek hozott vagy felgyülemlett anyagával és mindezek értelmezési mezőivel. A „reprodukciós szentenciák”, melyek alapján a férfiszerepek és a nők is konstans módon előírtak évezredek óta, tartalmazzák a határozottság, céltudatosság, lélekjelenlét jegyeit, de ezek női változata vagy hiányzik a közfelfogásból, vagy nem is létezik... – így az önkép nyelvi és értelmezési alapjai, szituatív mögötte is az emberfogalom egyenlőtlen definíciójával, Descartes óta hamis egyenlőség-kategóriával terheltek. Kant óta a férfi „észorientált”, a nő „érzelmi lény” képlet dominál – és senkinek sem tűnt fel az észfogalom maszkulinizálása, a férfiaság fokmérőjévé tétele, a zsákmányszerző egyed szükségképpen kompetenciáinak férfiasra hangoltsága, a függőségi helyzetek jogos kialakításának képleteivel kiegyezés állapota... A nőhöz képest „értékesebb férfi” mint bináris opozíciók alanya/tárgya (főnök/beosztott, kérdező/hallgató, jó/rossz, egész/rész, cselekvő/végrehajtó, sikeres/háttérül szolgáló, stb.) az archetípusokban mutatkozik leginkább: a matéria, az erő és a faktum áll szemben „A nővel”, a megfoghatatlannal, értelmezhetetlennel, szétfolyóval, változékonnyal, diszfunkcionálissal, vagyis a gender-mintázatok múltjával és adott jelenével összefüggő örökség mindez, s maga is férfi értékrendet tükröző, beszédaktusokban megmutatkozó, behatárolt életlehetőségeket tartalmazó változatokkal. A Szerző ugyanakkor rámutat: a nemek egymás felségterületére is tévednek (vannak férfias nők és nőies férfiak szerepei, mintázatai, „kivételes” esetek a magányosan élő nők szerepeiből vagy a gyermeknevelő férfiak sorsából), s ezekből a köztes mentalitások keletkezése mint korjelenség, viselkedés- és gondolkodásmód példázatai, a férfi/nőtársak mint egyedek „másik felének” reménytelen vágyképe, a változó gender-markerek, ugyanakkor a tradicionális szerepfelfogások (no meg a biológiai reprodukciós sémák) részbeni megmaradása is együttes hatásként uralják a mindegyre multifunkcionálisabb viselkedésmódokat. A rögzült szereptudatok mellett megerősödő feminista és más társadalomtudományi képletek markáns szkriptek mellett élnek (és erősödnek) tovább, de az anyagi prioritások és a haszonelvű társas létformák mellett a köztesség állapota kap egyre komolyabb szerepet. Nincs mód itt végigvenni minden komponenst, melyet a Szerző alaposan kifejt, de külön érdeme, hogy fölhívja a figyelmet Bachofen, Morgan és a korai antropológusok szerepére, a nemek hierarchizálódásának anyajogú és apajogú kultúrák, tulajdonviszonyok és értékrendek mentén szerveződött (részben mitologizálódott) folyamatára is. /Ebben vélekedésem szerint azt a néven nem nevezett interpretációt is megkockáztatja, amelyben az „ősi társadalmak” körét a történeti időben keresi, magában a múltban s a

⁴⁹ Horváth Júlia Borbála 2015 *Lánylegény. A XXI. századi nőtípus kialakulásának filozófiatörténeti háttere*. L'Harmattan, Budapest, 188 oldal.

jelenben nem, miközben saját példáival is ellenpontoszza (lásd a II. fejezet vonatkozó részét az osztálytársadalmak előtti világról, s kontrasztképp a szumátrai *minangkabauk*, a bangladeshi *khászik* és a dél-kínai *mosuók* körében ma is meglévő matriarchátusok létéről szólva, melyek az evidens „evolúciós” trenddel szemben más szociálintropológiai viszonyrendszert mutatnak). Platón nyomán, majd Arisztotelész alapján a „gráciák és demokráciák” témakörét követi a közéleti fórumok keretében, a biológiai különbség intézményformáló (pl. család, közéletiség, véleményalkotás, szerepmagatartások rangja, stb.) hatásával, a „nemi arisztokrácia” generálódásával és az erre épülő társadalmi konstruktumok történetével, „a nők vezetetttségének” szükségszerűségébe vetett hitek lajstromával kiegészítve. Külön kitér a földmagántulajdon szerepére, az egyház középkori hatalmának földi egyenlőtlenséget tartósító hatására, az örökösödési jog fejlődéstörténetére, a termékenység- és anyakultuszok kölcsönhatásaira (a feminin politeizmus gyakorlata), az amazon-legendákra és a titkos istennői lázadásokra, majd a „férfi felvilágosodás” és a maskulin világképek Rousseau-t vagy Spinozát jellemző kérdéskörére, Kantra és az erkölcsök metafizikájának rejtelmére, Hegel „nőtörténeti” felfogására, Nietzsche férfi-filozófiájának lényegi elemeire, majd az emancipálódás hullámaira is. Weber és Tönnies nyomán már a feminista teóriák felé kanyarodik, a nembeli egyenlőtlenség politikai tartalmának hátterével, Beauvoir emberfogalmának a hím szubjektumától független verziójával, a nemi előítéletek rendszerével és szimbolikus rendszerek tanulságaival, feminista és genderista változatokkal, a kortárs diskurzusok Foucault és Butler utáni teoretikus felvetéseivel zárva, a diszkrimináció utáni esélyek (férfi és női egyediség, nemiség és „univermentalitás”, a diszkrimináció eltörlése és a nemek fajfenntartási alapkatalizátorának megmaradása) problematikájának jövőbe vetítésével befejezve.

A Szerző a mesterkélt kialakított szabályrendszerek fejlődéstörténetében a „nőtudományok megjelenésével” a nemi struktúrákra vetülő gondolkodási és mentális kondíciókat járja körül, s túl a sztereotípiákon már az intermentalitás mintegy iskoláját alapozza meg, mely átvezet a modern vagy kortárs egyenlőtlenség-elméletek vidékére, filozófiai és politikai dimenziói közé. Oda, ahol mások a megkülönböztetés-történeteket kezdeni szokták, de e részletes patriarchizmus-kritika nélkül. Ritka és hiánypótló munka, sok-sok hivatkozás és még több toleráns olvasó várja majd a társtudományok piacán...

A „rózsaszín nem” és hozott hátrányai...

Több éves szakmai kutatás, s ennek elméleti, történeti és empirikus elemzése áll a hátterében annak a kötetnek, mely a nevelés- és viselkedéstudományok körében új eredményekkel mutatkozik az egyetemi könyvkiadásban. Éppenséggel Fényes Hajnalka kötete, amelyben a Szerző az oktatási rendszer mindennapjaiban nevezi meg a nemek közötti különbségek preferenciális okait vagy magyarázatait.⁵⁰ Forráskutatásai alapján fel is mutatja a tájékozódás hátterét: a „pink education”, vagyis a „rózsaszín nevelés” mint tartalmi kulcsszó olyan munkákat/munkatípusokat takar, amelyekben a nők vannak többségben – ám nem a fehérgalléros (értsd: irányító) és nem is a kékgalléros (szak-, és betanított vagy segéd)munkák végzői körében, mindemellett hasonlóképpen alulfizetett, rutinszerű mivolta miatt személytelen, zártan tervezett és előlépést sosem biztosító munkakörökben.

⁵⁰ Fényes Hajnalka 2010 *A nemi sajátosságok különbségének vizsgálata az oktatásban /A nők hátrányainak felszámolódása?/. Debreceni Egyetemi Kiadó, 228 oldal.*

A női munkát körülvevő munkapiaci struktúrában Magyarországon már a 70-es években is időszakosan jellemző volt egyes szakmák elnőiesedése vagy „férfiasodása”, de ezt kísérte, hogy az a kevés nő, aki diplomássá lett, aránytalanul oszlott el az alkalmazási rétegmutatók tanúsága alapján. Az ellenoldali „férfihátrányt” okozó (például az oktatásban és a munkavégzés más szféráiban egyaránt megjelenő) nemi hovátartozási tünetcsoport az egyenlőtlenségek részint intimizálódásában, részint elfogadottságában is helyet nyert ugyanakkor – ami nem lehetett szokatlan tünemény, hisz a társadalmi munkamegosztás hagyományosabb (pl. paraszti világban, felsőfokú képzésben, iskolai részvételben, stb.) tereiben is régóta jelen volt – nem utolsósorban tükröződött a képzés esélyeiben és eredményességében is.

A Szerző megvallott törekvése, hogy az oktatási részvételben, szegregált élethelyzetben és a rangkülönbségek rendszerében meglévő horizontális vagy vertikális hátrányokkal foglalkozzon, melyek a munkaerőpiac és a társadalmi mobilitás objektív mutatóiban is tünetként mutatkoznak. Ilyenek példaképpen a jövedelmi eltérések, az iskolázottsági differenciálódás, a felsőoktatási életút nehezítettsége, stb., s ezek alakjában olyan nemi, lokalitás-függő, az attitűdök másságára épülő struktúrák tagolódását mutatja ki, melyek a „saját” (szerzett) kulturális tőke és a hozott előnyök feszültségeire rámutatnak történeti dimenzióban.

Az elméleti alapok vázlatában és az elemzés bevezetőjében a hagyományos és a modern szerepek oktatás- és életvitel-beli változásai felől halad a képzésbe mindinkább bekerülő nők státuszváltozása felé, a nők mai pozíciójának átalakulását jelző mérőszámok súlyozása révén. Ez az iránycél a kötet alcímében is fölített kérdést kívánja pontosítani. A nőideálok változása a történetben (31-50. oldal) a legfőbb szakirodalmi példák révén /a 17. századtól a 2. világháborúig/ olyan helyzeti feszültségek és jogi nehézségek sorát mutatja, melyek 1980-ra már a felsőoktatási képzésben is 50%-nál magasabb arányban mutatják az alacsonyabb jövedelmű rétegek hozott hátrányait és megbecsüléshiányát, a nőkkel szembeni előítéletességet, a kevés női vezető alulértékelését és a munkapiaci attitűdök átalakulását is. E téren az iskolai eredményesség és a munkahelyi diszkrimináció feszültségét is megannyi tényező mutatja, de 1989-től (az 1984-es tömeges munkábaállás ellenpólusaképpen) a csökkenő foglalkoztatottság jellemzi a helyzetet (a férfiakéval azonos mobilitási mutatók és képzettségi szintnövekedés dacára).

Külön érdeme a kötet gondolati vonalvezetésének a „férfihiány hipotézis”, mely visszatérő motívumként mutatja, hogy az északkeleti határmenti régió statisztikai és kulturális mutatói szerint milyen hozott vagy kapott egyenlőtlenségek húzódnak meg az anyagi, képzési és területi különbségek mögött és ezek jelentéshatárterében. Érdeme még a kötetnek a kulturális és társadalmi tőke mérésének elméleti és empirikus megjelenítése (61-90. oldal), a munkaerőpiaci szegregáció és a tudáspiaci jelenlét mutatóinak ismertetése (81-116. oldal), illetve a nemek térbeli kötődéseinek empirikus mintázatát kínáló kérdőíves kutatás bemutatása (117-132. oldal). Mindezek tükröződése a munkaattitűdök és tapasztalatok világában, a munkában meglett hasznosság élménye, a csapatmunka megismerése, a sikerélmények és összhang értékképzete ráadásul izgalmas összehasonlítás lehetőségét nyújtja a román-magyar határmenti térség lakóinak értékrendjei és preferencia-sorrendje szempontjából (141-155. oldal).

A nemi különbségek és az informális tanulás, önképzés, kulturális fogyasztás vagy időfelhasználás kérdései ugyancsak kínálkoznak más térségi és időszaki mutatók összehasonlító elemzésére: mobilitás, képzettségi helyzetkép, szegregáció, felsőfokú intézményválasztás motívumai, valamint a diákok társadalmi háttérmutatói a lányok/nők eredményesebb értékelmutatásában jelennek meg (171-198. oldal), versengő típusú karakterek mutatkozásával és a régi munkaerőpiaci diszkrimináció

lassú fölszámolódásával kecsegtetnek. A maradék hátrányok látható gyengülése a „magaskultúrában” való részvétel és a szerzett kulturális tőke stabilabb megmaradása terén a trendek változását jelzi, a hátrányos helyzetet pótló motivációs háttér pedig a nők munkapiaci státuszjavulását segíti elő (197-206. oldal).

A Szerző a komplex problémakör (felsőoktatás és tudáspiaci helyzetváltozás) terén a kortárs folyamatok tükrében megmutatkozó sajátosságait a „rózsaszín galléros” szereplők jövőendő térnyerésének reális víziójával sugallja, nem hódolva a gender-kutatások trendjeinek, de térségi tesztjét adva az oktatásban helyet és funkciót nyert nemi különbségek antistruktúrájának. Műve ama kevés opuszok egyike, melyek a „hagyományos” kérdésfelvetések és konvencionális válaszlehetőségek között az új, a hatékony, a kihívásokra érdemi és akut választ adni képes alkalmazkodási stratégiákat fog(lal)ják össze oktatás, piac, munkaerőpolitika és szerepviselkedések összjátékából.

Együtt és/vagy kerülő utakon

Amiképp a férfi és nő mint ellentét, különbség vagy egységre való igény folytonosan újratermi magát mint problematikát, úgy van kontrollfunkciója, nemi szerepen túli gazdasági vagy politikai kihatása is annak a miliőnek, melyet a nők alkotnak meg és tartanak fenn. E sajátlagos törvényű másik világ, a terek használatának rejtélyes földrajza/természetrájza formál aktív viszonyrendet a kommunikált stratégiákban: a nők terei, a férfidominanciájú társadalomban megformált női szerepjátékok és szimbolizációk nem csupán a nyelvet hatják át árulkodó kifejezésekkel, nemcsak a fogyasztási- és reklámkultúrára nyomják bélyegüket, de a harmóniák hiányát átélő aktorok társkeresési nyelvét, kommunikációs gyakorlatát is. Az anyanyelv, a nemzeti nyelv, a férfi és női terek közti átmenetek jellegzetességei „gendernyelvészeti” metaforákban, szimbólumtörténeli lenyomatokban is megragadhatók. Ezt és ezeket mint a kulturális reprezentációk mindennapi mutatkozásait veszi sokrétű elemzése tárgyakként Huszár Ágnes, kinek kötete a várost mint ősi női princípiumot festi föl (ráadásul huszadik századi magyar festészeti alkotások illusztrációival!), szociolingvisztikai figyelemben részesíti a nemzeti énképeket, a hatalom terének női szereplőit, a lelkésznőket, katonanőket, szexistákat és „genderistákat” közviselkedési stratégiáit, a női test mint kivetített felület jelentés-tartományait, szimbolikus hatásait.⁵¹

A nő terei mint irodalmi és művészeti alkotásokban föllelhető kollíziók hatáseggyüttese nemcsak a határokat, hanem a határátlépéseket és a térmetaforák kölcsönhatásait is magukon viselik. E vizuális univerzum mintha a teljesség harmóniája helyett volna, vagy annak végcéljaként, hogy benne létezni indokolt legyen és nevet kaphasson, ami a mitizálódás, rátalálás, keresés, kizárás és bekebelezés játszmáiban ősidők óta mindennapossá vált... – olykor manipuláció, meggyőzés, stratégiai cselekvés vagy attitűdváltozás reményében keresve a hatás esélyét ott is, ahol „dologként kezelve” nem a nő méltóságát, hanem alávetését szolgálja (lásd a Nők Lapja vagy a Cosmopolitan manipulatív fogyasztói vagy ideológiai hatásmechanizmusát, ellenoldalon pedig leszbikusok színrelépését vagy celebek történelmi önfelmutatását).

A kötet nem monográfia, de majdnem az. Tanulmányai a nő helyét, társadalmi terét, kulturális reprezentációját vállalja bemutatni, azt a tüneményt, mely sosincs férfiak nélkül, ellentétük és egységük nélkül, környezeti szabványok és szabályok

⁵¹ Huszár Ágnes: *A nő terei*. L'Harmattan – Könyvpont Kiadó, Budapest, 2011., 215 oldal.

nélkül, magántér és köztér nélkül. Érzelmi átéltség, a hatalom terébe kéredzkedő asszonyorsók változatai, irodalmi hősök értékmintái, kontrollfunkciók (katona, református lelkész, celebritásokat „kiszervező” újságíró vagy női magazin, nemzetmetaforákat megtestesítő hírhedség, /édes/anyanyelvet beszélő vagy mitikus szerepet vivő nőtípusok tere) és e térrel-szerepekkel foglalkozó kötetek recenziói a kultúrák közti összehasonlítást is megjelenítik. Az európai gondolkodás sémái közt az élet és halál, fény és árnyék, szent és profán, férfi és nő birodalmi között persze mindig ott egy határsáv, ahol a tabuk és rítusok mellett az ismeretlenség derengése ad menedéket a határsértőknek (negatív rítusok és életvitelszerű dacosságok körében, leszbikusok vagy „férfifaló” nőtények modern világában), ami mindig és mindenütt hasonlókra és különbözőkre, időben jelen lévő és időtől független terekre osztja a cselekvőket, otthonosnak és kilépőnek mutatja a szereplőket, nyilvánosnak vagy titkosnak minősíti vagy hagyja minősíteni a másságok főszereplőit (pl. Orlando alakját Virginia Woolfnál, titkos és gömbszerű térben mozgó alakokét, akik Gertrud Stein vagy Beauvoir, Jeanne Mammen vagy Zinajda Gippiusz vagy mások könyveiben, verseiben, festményeken vagy színpadon, filmen vagy önéletrajzban lesznek nem mindennapi képviselői nemüknek). A lírai Én mint mindig is „csekélyebb értékű” nem képviselője konstans ellentétlistába illesztve a rosszat, a sekélyesebbet, az állatit, a természetiből is az „alantast” jeleníti meg, szemben a mitologikus férfival, a férfidominanciájú társadalmak „uraival”, filmrendezők ideáljaival vagy épp Lenin szexualitásról vallott nézeteivel. A csoportbesorolás és az előítéletek viszonya (Allport nyomán) mint beszédaktusok mögöttes világa nem „A Nőre”, hanem Minden nőre vonatkoztatott beállítódás univerzális mivoltában leli gyökereit, s a szexizmusnak, a szexista vélekedéseknek nyelvi klisékbe öltöztetett vonzatstruktúrái felé vezet. Ehhez már csak konkretizálásként adódik e kötetben is a női test mint nemzetmetafora összképe a finn, a francia, a magyar és az orosz „földmetaforák” (földistennő, országok vagy földrészek női princípiumai) világában, a városok emberkéz alkotta testében, a teremtménymitoszok topológiai rajzolatában. A nyelvben tükröződő projekciók fényesen láttatják a női test mint visszfény-tartomány természetét, a városképek szexualizálásához kapcsolódó bűnösség kontrasztját (Bábel, Szodoma, Róma, London és Párizs vagy Berlin századfordulós képe, Trianon árnyékában fogant érzület-etikai projekciók, stb.) a férfivá változás örök és teljesületlen vágyképéhez illesztik. Átlépve vagy épp megtorpanva azon a küszöbön, mely örökké és felülmúlhatatlanul húzódik a férfi terek és a nőiek között...

**Az Antroport Könyvek további, tervezett kötetei
(2014 – 2015)**

Prónai Csaba: *Antropológiai cigánykutatások*

A Társadalomtudományi OTDK díjazott antropológiai dolgozatai

Szimbolizáció, szimbólumkutatások
(Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor szerk.)

Antropológiai genderkutatások és reflexiók

Falukép, faluantropológia a kortárs tereptanulmányokban
(A.Gergely András szerk.)

A Buddhizmus Kutatóműhely tanulmány-válogatása

Vallásantropológiai dolgozatok (Papp Richárd szerk.)

Roma pedagógia, „roma antropológia” (Bakó Boglárka szerk.)